ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ТА ВБИВСТВА РОМІВ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ У ЧАСИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Збірник документів, матеріалів та спогадів

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ТА ВБИВСТВА РОМІВ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ У ЧАСИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Український центр
вивчення історії Голокосту

Міжнародна громадська організація
«Міжнародний фонд
“Взаєморозуміння і толерантність”»

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ТА ВБИВСТВА РОМІВ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ У ЧАСИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Збірник документів, матеріалів та спогадів

КИЇВ
2013

УДК 94:323.14 (477=214.58) 1941-1945
ББК 63.3(4ромá-Укр)
П27

Автор-упорядник Михайло Тяглий

Рецензент – к.і.н. Анатолій Подольський

П27 Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни: Збірник документів, матеріалів та спогадів. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2013. – 208 с.; іл.

ISBN 978-966-2214-31-4

Збірник є першою в історіографії спробою привернути увагу істориків та широкого читацького загалу до проблематики, пов’язаної з нацистською політикою переслідувань та вбивств ромів (циган) на окупованих теренах України в період Другої світової війни шляхом комплексного викладення відомостей про існуюче коло невивчених питань, подання різноманітних видів джерел, що дотепер лишаються невідомими або маловивченими, а також оригінальних усноісторичних свідчень. Книга є одним з результатів дослідного та освітнього проекту, що виконувався Українським центром вивчення історії Голокосту у 2012–2013 рр. у рамках програми Міжнародної громадської організації «Міжнародний фонд “Взаєморозуміння і толерантність”» щодо збереження історичної пам’яті про жертв окупаційного режиму періоду Другої світової війни.

ISBN 978-966-2214-31-4 УДК 94:323.14 (477=214.58) 1941-1945
ББК 63.3(4ромá-Укр)

ЗМІСТ

ДОДАТКИ

ПЕРЕДМОВА ВІД УПОРЯДНИКА

Упродовж наступних після Другої світової війни років в Європі тривало – і триває донині – осягнення природи Третього райху та ідеології і практики створення нацистами «нового суспільства» на підкорених землях, викорінення тих «елементів» народонаселення, які, на думку нацистів, були «зайвими» та становили загрозу або небезпеку для існування «вищої раси». У перші повоєнні десятиліття національні історіографії різних країн Європи тяжіли до формулювання свого досвіду часів Другої світової війни як здебільше віктимного, тобто такого, що характеризував європейські народи як жертв нацистської агресії, які чинили спротив та героїчними зусиллями сприяли поваленню «коричневої чуми». За жертовними національними гранд-наративами, побудованими навколо «власних» страждань, не проглядалися долі тих категорій жертв нацистського «нового порядку», голос яких був надто слабким, аби світ почув про утиски та знищення, яких вони зазнали.

Напевно, чи не найбільшою мірою це стосується долі ромів (циган). Дією багатьох чинників було зумовлено майже повну донедавна відсутність репрезентації досвіду ромів за часів нацистського панування в Європі. Декотрі з цих чинників можна назвати суб'єктивними: маргінальне суспільне становище значної частини ромського населення, особливості неписьменної культури більшості, замкнутий спосіб життя традиційних громад, нестача власної інтелігенції тощо не сприяли активній передачі роздумів та рефлексій про пережите у широке навколишнє середовище та простір публічної суспільної пам'яті. Однак не слід недооцінювати й об'єктивні чинники: великі гравці у царині знання та пам'яті про Другу світову війну не поспішали поступатися місцем в усталеній ієрархії постраждалих та відкривати двері для входження ще однієї групи до символічного клубу жертв[1].

Утім, з плином часу чорно-біле бачення почала заступати більш багатогранна історична картина. Значною мірою це стосується ситуації пострадянської – зокрема, сучасної української ситуації з історією Другої світової війни та нацистського окупаційного режиму. В контексті «націоналізації історії», яку сьогодні переживає українська гуманітаристика, тривають жваві дискусії про те, що є основою українського історичного процесу та хто був і є його суб'єктами. Поступово формується уявлення про те, що модель історіописання має бути інклюзивною, тобто охоплювати відомості про різні групи, адже вони брали активну участь у формуванні сучасної України та є невід'ємною частиною її історії. У випадку з історією XX століття і, зокрема, війни це передбачає необхідність звернення уваги дослідників на вивчення важких та трагічних сторінок минувшини усіх різних груп цивільного населення, які були об'єктами нацистських маніпулювань. Ставлення окупантів до різних верств населення не було однаковим, отже, ретельне вивчення нюансів політики нацистів щодо кожної з них додає суттєвих рис до формування більш повної та багатогранної картини періоду екстреми, якою була окупація.

Згідно з широким спектром бачень нацистами подальшої долі народонаселення «східних територій» та планів на експлуатацію здобутого «життєвого простору», деякі з

---

[1] Про складний та болючий шлях, що його подолали роми Німеччини, які пережили нацистські переслідування, у прагненні домогтися від державних органів ФРН визнання факту застосування расових критеріїв щодо них у Третьому райху, див. нещодавню книгу: *Knesebeck J. v. d.* The Roma Struggle for Compensation in Postwar Germany. – Hertfordshire: University of Hertfordshire Press. 2011. – 288 pp.

груп окупанти вилучали з майбутньої картини життєустрою та піддавали «особливому поводженню» саме через їхнє етнічне походження. Трагічна доля українського єврейства упродовж останніх десятиліть почала, хоча і повільно, привертати увагу науковців і суспільства та розглядатися в історичних дослідженнях, чому сприяли спільні зусилля науковців, громадських діячів, національних активістів та викладачів. У багатьох сюжетах та аспектах історії Голокосту, зокрема, на українських землях, дослідники вбачають важливі проблеми, що дають змогу поставити питання про роль ідеології та неідеологічних чинників в ескалації та застосуванні насильства, про організацію апарата переслідування та масового винищення людей, індивідуальні та колективні реакції на переслідування сусідів, пов'язані з цим моральні дилеми та рівні відповідальності. Очевидно, що історія Голокосту здатна навчити багато чому й містить такі уроки, що виходять далеко за межі долі однієї з груп населення, яка зазнала винищення, та можуть розглядатися як універсальні й придатні для сприйняття будь-яким суспільством у будь-який час.

Водночас доля іншої групи переслідуваних за часів війни, як уже згадано вище, наразі залишається на маргінесі наукового та суспільного інтересів. У колективних уявленнях пересічних українців про реалії минулої війни залишаються, з-поміж іншого, стійкі спогади про вбивчу політику нацистів щодо ромів. Однак детально розробленого дослідження про цей феномен дотепер не створено. Серед небагатьох істориків, які на нього звертали увагу, немає консенсусу навіть щодо ключових питань нацистської «циганської політики». За порівняння наявних підходів помітні розбіжності з концептуального питання про те, чи було знищення ромів тотальним, ідеологічно зумовленим (що здійснювалося на основі расистської ідеології) і таким, що виконувалося повсюдно відповідно до заздалегідь ухваленого наміру й оформленого згодом плану, з використанням мобілізованих для цього технічних ресурсів і адміністративних ланок різних рівнів, що працювали для досягнення однієї мети? Ствердну відповідь у своїх працях дають дослідники С. Мілтон[2], Я. Генкок[3], Б. і Дж. Лутц[4]. На протилежному полюсі – позиція, викладена у працях істориків І. Бауера[5], М. Циммерманна[6], Г. Леві[7], Г. Маргаліта[8]: антиромська політика нацистів не мала яскраво вираженої расово-ідеологічної основи та рис універсальності, не була виконанням прийнятого щодо всіх ромів єдиного плану, не мала на меті повсюдного тотального знищення ромів, а відомі випадки масових убивств стали результатом збігу конкретних обставин або рішень керівників нижчих ланок системи управління, які під впливом ситуації «на місцях» на тлі брутальної атмосфери

[2] *Milton S.* Nazi policies toward Roma and Sinti, 1933–1945 // *Journal of the Gypsy Lore Society 5*. – 1992. – Vol. 2, No. 1. – P. 1–18; *Її ж.* Gypsies and the Holocaust // *The History Teacher*. – 1991. – Vol. 24, No. 4. – P. 375–387.

[3] *Hancock Ia.* Responses to the Porrajmos: The Romani Holocaust // Is the Holocaust Unique: perspectives on comparative genocide / Ed. Alan S. Rosenbaum. – Oxford: Westview Press, 1996. – P. 39–64.

[4] *Lutz B.D, Lutz J.M.* Gypsies as Victims of the Holocaust // *Holocaust and Genocide Studies*. – 1995. – Vol. 9, No. 3. – P. 346–348.

[5] *Bauer Ye.* Gypsies // Anatomy of the Auschwitz Death Camp / Ed. Yi. Gutman, M. Berenbaum. – Bloomington: Indiana University Press, 1998. – P. 441–455; *Його ж.* Correspondence: Gypsies and the Holocaust // *The History Teacher*. – 1992. – Vol. 25, No. 4. – P. 513–521.

[6] *Zimmermann M.* Rassenutopie und Genozid: die nationalsozialistische «Lösung der Zigeunerfrage». – Hamburg: Christians, 1996. – 574 p.; *Його ж*. The National Socialist «Solution of the Gypsy Question»: Central Decisions, Local Initiatives, and their Interrelation // *Holocaust and Genocide Studies*. – 2001. – Vol. 15, No. 3. – P. 416.

[7] *Lewy G.* The Nazi persecution of the Gypsies. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2000. – 306 p.; *Його ж.* Gypsies and Jews under the Nazis // *Holocaust and Genocide Studies*. – 1999. – Vol. 13, No. 3. – P. 383–404.

[8] *Margalit Gilad.* The uniqueness of the Nazi persecution of the Gypsies // *Romani Studies 5*. – 2000. – Vol. 10, No. 2 – P. 185–210.

військового часу у поєднанні з ідеологічним ставленням до ромів як до «расово неповноцінних» призвели до загибелі окремих громад.

Щодо найменш дослідженого питання нацистської антиромської політики – а саме становища ромів на окупованій території СРСР, зокрема, на українських землях, то відтворити комплексну картину заважає також і те, що принципи, які тут визначали ставлення окупантів до ромів, відрізнялися від тих, котрими керувалися у Третьому райху. Тут управляли інші організації; відбиток на кінцеві дії накладали ще й рішення місцевих властей. Очевидно, що заходи в «циганському питанні» розрізнялися залежно від повноважень тієї або іншої гілки окупаційної влади, які домінували: цивільних установ, есесівських та поліцейських структур або армії (Вермахту). Одночасний вплив багатьох чинників та ініціатив різних рівнів робили «циганську» політику непослідовною і суперечливою, що нині ускладнює спроби виявити загальнозначущі універсальні чинники для всього окупованого східного простору.

Одним із факторів, який також не сприяє активному вивченню теми, є катастрофічний брак джерел. З огляду на нечисленність ромів, кочовий спосіб життя значної частини ромського населення під час війни та швидкоплинний, або, так би мовити, «прохідний» характер німецьких акцій (що, як правило, не передбачали тривалої попередньої ізоляції та дискримінування жертв), документація щодо переслідувань та вбивств ромів украй фрагментарна, зазвичай, якщо взагалі збереглася, не становить окремих колекцій і розпорошена по багатьох інших документальних масивах.

Утім, недостатня забезпеченість джерельною базою – лише одна з причин перебування теми нацистської антиромської політики на узбіччі наукової та суспільної уваги. Важливим є також те, що, на відміну від інших груп, яких знищували у певний історичний проміжок часу, від загиблих ромів – принаймні від кочової частини ромської культури – майже не залишилося матеріальних слідів (скажімо, релігійних споруд або різноманітних культурних об’єктів), які б свідчили про простір її життя та нагадували про її існування. У багатьох випадках сліди існування цієї групи було стерто дочиста разом з її носіями, що майже унеможливлює сьогодні реконструктивні заходи дослідного або освітнього характеру. Однак, попри все, цього можна було б спробувати досягти, якби не ще одне «але»: послідовної державної політики пам’яті, яка покликана стимулювати різнопланові інтереси суспільства до його історичних сторінок, у тому числі до трагічної історії ромів у період війни, на сьогодні в Україні немає. Ще у 2004 році Верховна Рада України ухвалила постанову № 2085-IV про щорічне відзначення в Україні 2 серпня Міжнародного дня пам’яті Голокосту ромів, що передбачає проведення центральними та обласними державними установами відповідних дослідних, освітніх та комеморацийних заходів для увічнення пам’яті загиблих. Однак ці рішення залишилися на папері: практика свідчить, що представники державних установ лише беруть пасивну участь у таких заходах і лише у тих випадках, коли їх ініціюють і беруть на себе відповідальність за їхню організацію та проведення місцеві неурядові установи або об’єднання громадян. А це відбувається далеко не скрізь: у 2013 р. заходи, присвячені увічненню пам’яті ромських жертв війни, відбулися лише в Одеській, Черкаській та Закарпатській областях.

Усвідомлюючи необхідність стимулювати суспільну зацікавленість у подальшому вивченні теми трагічних сторінок ромів України під час Другої світової війни та

збереженні пам'яті про ромських жертв як частини української історії, Український центр вивчення історії Голокосту у 2012 році звернувся з пропозицією до Міжнародної громадської організації «Міжнародний фонд "Взаєморозуміння і толерантність"» реалізувати дослідний та освітній проект, спрямований на збір документальних та усноісторичних свідчень з цієї теми, а також на залучення вчителів загальноосвітніх шкіл до викладання цієї теми учням та підготовки учнями дослідних робіт і подальшої презентації робіт на щорічному конкурсі «Історія і уроки Голокосту». Цей збірник, який пропонуємо читачам, є одним з результатів проекту, що тривав упродовж другої половини 2012 р. – першої половини 2013 р. Проект був спрямований на вивчення антиромської політики передусім у тих регіонах України, які перебували під німецькою окупацією. Три розділи цієї книжки відображають три напрями проекту, які можна умовно визначити як архівно-дослідний, пошуково-польовий та освітньо-педагогічний.

Розуміючи важливість насамперед збирання та публікації корпусу джерел для інтенсивного вивчення будь-якої історичної події, учасники проекту зосередили зусилля на пошуку документів у різних архівних сховищах України та за кордоном; результати цього пошуку викладено в І розділі. Подані документи передусім демонструють різноманітні види джерел з цієї теми та висвітлюють різні аспекти окупаційної політики: участь різних німецьких та місцевих адміністративних та силових структур у переслідуванні ромів, заходи з ідентифікації та ізолювання ромів з довколишнього середовища, мобілізації місцевого населення на вирішення цих завдань, характеризують сприйняття ромів владними структурами, уточнюють та доповнюють статистичні дані щодо дат і місць антиромських «акцій» (додатки №№ 1, 2). Зібрані джерела не дають вичерпних відповідей на всі історичні запитання, вони потребують подальшої інтерпретації, однак, зокрема, свідчать про мінімальне використання ромів як окремої групи на примусових роботах, натомість дають підстави говорити про втілення з 1942 р. щодо ромського населення політики геноциду, тобто тотального знищення за етнічною ознакою.

Зважаючи на те, що значна кількість як самих ромів, так і неромських свідків геноциду ніколи не фіксувала свій досвід у межах будь-яких опитувань та усноісторичних досліджень, учасники проекту також активно шукали інформантів та записували усноісторичні свідчення з цієї теми; результати цього напряму проекту викладено у ІІ розділі збірника.

Останній, ІІІ розділ містить результати освітньо-педагогічного напряму проекту, тобто результати роботи вчителів-учасників проекту – дослідні роботи учнів загальноосвітніх шкіл, та є важливим і цікавим з погляду того, на якому рівні тема геноциду ромів наявна у загальноосвітньому просторі та навчально-виховному процесі.

Отже, як будь-яка подія, пов'язана з масовим насильством та спланованим убивством мирних людей, трагедія ромів України містить багато уроків. Їх варто пам'ятати. Ці уроки можуть не лише пояснити нам історичні події минулого – вони здатні краще пояснити нам самих себе, таких самих людей. Від нас залежить, чи будемо ми здатні їх осягнути. Сподіваємося, що пропонований до уваги читачів збірник сприятиме цьому.

I
РОЗДІЛ

ДОКУМЕНТАЦІЯ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА УСТАНОВ, ОКУПАЦІЙНИХ АДМІНІСТРАТИВНИХ ОРГАНІВ ТА КАРАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ, ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ПЕРІОДУ ОКУПАЦІЇ, ПОВОЄННИХ СЛІДЧИХ ОРГАНІВ ТА ОРГАНІВ ПРАВОСУДДЯ

ВСТУП ДО І РОЗДІЛУ

Перший розділ збірника має на меті ознайомити читачів перш за все з розмаїттям архівних джерел, що можуть скласти базу для вивчення долі ромів на теренах України під час Другої світової війни. Як уже згадано у передмові до видання, однією з особливостей ситуації з дослідженням геноциду ромів є вкрай недостатня забезпеченість, з багатьох причин, історичними свідченнями: статистичною інформацією, відомостями про життя та побут ромських громад, про ставлення до «ромського питання», його обговорення та «розв'язання» владними структурами, ступінь залучення місцевого населення до цих подій тощо. З огляду на нечисленність ромського населення (як у роки окупації, так і нині) та удавану «другорядність» пов'язаної з ромами проблематики, документація з історії геноциду ромів майже ніколи не становить окремих колекцій або груп документів, що були б «помітні» дослідникам та відображені у науково-допоміжних та довідкових апаратах різних документальних сховищ. У підсумку маємо ситуацію, коли навіть за наявності інтересу до цієї проблематики дослідники просто гадки не мають, з чого можна було б розпочати вивчення теми та в якому напрямі здійснювати пошукову діяльність.

Позаяк у формуванні та втіленні заходів щодо «ромського питання» брали участь різні органи влади та підрозділи окупаційної адміністрації, поодинокі свідчення про це нині зберігаються в багатьох вітчизняних і закордонних архівних закладах. Результати здійсненого архівно-дослідницького пошуку, на наш погляд, дають змогу цілком по-новому поглянути на різні аспекти долі ромів на теренах України під час нацистської окупації, а також уточнити масштаби народовбивчої політики ромів і, що не менш важливо, її еволюцію та низку факторів, під впливом яких ця політика розвивалася. 39 наведених документів розподілено за 7 групами відповідно до походження цих джерел.

Розділ відкриває група документів, що стосуються діяльності адміністративних органів цивільної гілки німецької окупаційної влади – а саме різних рівнів Райхскомісаріату Україна – адміністративно-територіальної одиниці, яку було створено на теренах переважно правобережної та центральної України 20 серпня 1941 р. Саме документація органів цивільної адміністрації щодо ромів залишається найменш вивченою та введеною до наукового обігу; однак постанови та розпорядження органів влади на рівні як верховного керівництва Райхскомісаріату, так і з ініціативи середніх та нижчих керівних ланок на рівні гебітскомісаріатів та міських комісаріатів могли відіграти неабияку роль у «поліцентричному» (за висловом німецького історика Міхаеля Циммерманна) формулюванні антиромської політики. Чи посідало «циганське питання» помітне місце в дискусіях про стратегію і тактику експлуатації східного простору та використання тамтешнього населення в нетрях Міністерства у справах окупованих східних територій та, відповідно, у Райхскомісаріаті Україна? Дотепер вичерпну відповідь на це запитання дати неможливо. Завдяки дослідженням М. Циммерманна[1] та Г. Леві відомо, що питання про критерії «циганської політики» в міністерстві А. Розенберга дійсно обговорювалося. 11 червня 1942 р. високопосадовець міністерства д-р О. Бройтігам інформував керівництво Райхскомісаріату Остланд, що в міністерстві планується виробити політику для ромів на сході. Для цього він запитував владу Остланда про те, який статус там мають роми. «Зокрема, я цікавлюся, чи слід, на вашу думку, до циган ставитися так само,

[1] *Zimmermann M.* The Soviet Union and the Baltic States, 1941–44: the Massacre of the Gypsies // The Gypsies during the Second World War. – Vol. 2: In the Shadow of the Swastika / Ed. D. Kenrick. – Hatfield, 1999. – P. 147.

як до євреїв. Також необхідна інформація про те, який спосіб життя циган, чи є вони осілими або кочовими, які їхні заняття і наскільки багато серед них змішаних ромів»[2]. Такий самий запит, як повідомляє Г. Леві (хоча не наводить посилання на джерело), був відправлений до Райхскомісаріату Україна. Однак про документи, що свідчили б про те, як саме ці питання обговорювалися в Райхскомісаріаті Україна, відомо не було.

Виявлене під час проекту УЦВІГ з підготовки цього збірника в колекціях ДАВО та ДАРО джерело (див. документи № 1 і № 2-2 цього розділу) дає підстави стверджувати, що навіть до отримання тих запитів у червні 1942 р. з Міністерства у справах окупованих східних територій на теренах Райхскомісаріату Україна місцеві функціонери вже на свій розсуд почали розглядати питання про те, яку політику слід застосовувати до ромів, та навіть намітили попередні напрями до розв'язання «ромського питання» шляхом можливої ізоляції ромів у гетто, в яких на той час ще утримували багатьох євреїв. Широка географія цього циркулярного розпорядження – виданого на найвищій ланці Райхскомісаріату й адресованого усім генеральним комісарам (окрім генерального округу «Таврія»), – демонструє універсальність політики ізоляції, що її планували застосувати до ромів. Самий факт того, що одну копію цієї постанови було знайдено в колекції документів (фонді) гебітскомісаріату Луцька в ДАВО, а іншу – в фонді гебітскомісаріату в Рівному в ДАРО, доводить, що циркуляр дійсно був розповсюджений, принаймні в межах генерального округу «Волинь-Поділля». Попри очевидну «чернеткову» природу цього розпорядження та дещо розпливчастий характер заходів, що пропонувалися, документ красномовно свідчить перш за все про те, що ця етнічна група у травні 1942 р. на теренах Райхскомісаріату Україна стала об'єктом окремої уваги органів окупаційної влади, її правове становище змінилося кардинально, порівняно з іншими групами цивільного населення, адже цей циркуляр висловив тенденцію наближення статусу ромів до тієї групи, щодо якої геноцид у той час уже вчинявся повною мірою, – євреїв. Варто також зазначити, що розпливчаста мова циркуляру могла на практиці означати можливість застосування до ромів вельми широкого діапазону заходів – від найменшого зла у вигляді ізоляції та відправки на примусові роботи до фізичного знищення; ухвалення рішень залежало від функціонерів нижчої ланки адміністративного та каральнoго апарату «на місцях». Отже, виявлені циркуляри верховного керівництва Райхскомісаріату Україна від 8 травня 1942 р. щодо поводження з «циганами» спонукають до подальшого пошуку розпоряджень в обласних архівах України та потребують ретельнішої контекстуалізації для правильного тлумачення їхнього змісту.

Кілька наступних документів (див. №№ 2-1 – 2-5) упорядник вважає за доцільне подати окремою серією – позаяк вони зберігаються компактно в одному з фондів ДАРО та, власне, являють собою листування з «циганського питання» між нижчими та вищими ланками лише однієї частини Райхскомісаріату Україна, а саме вертикального ланцюжка «крайсгебіт Костопіль – генеральний округ "Волинь-Поділля" – Райхскомісаріат Україна». У певному сенсі ці документи унікальні, адже вони є єдиною відомою на сьогодні серією, яка дає змогу принаймні стисло прослідкувати за процесом ухвалення рішень стосовно ромів у межах одного з шести адміністративних округів у складі Райхскомісаріату Україна – генерального округу «Волинь-Поділля». Як випливає з документів, 22 квітня гебітскомісар Костополя надіслав запит до безпосереднього керівника – генерального комісара округу «Волинь-Поділля» –

[2] *Lewy G.* The Nazi persecution of the Gypsies. – Oxford; New York, 2000. – P. 125.

з проханням надати інструкції, як слід поводитися з групою ромів, яких нещодавно було затримано на підвідомчій йому території (документ № 2-1). Цей запит, можемо припустити, свідчить про відсутність якихось усталених правил поводження з ромами в зоні під управлінням цивільної адміністрації. Вже згаданий вище документ № 2-2 вийшов із найвищого керівного рівня цього владного ланцюга та окреслював загальні принципи ставлення до ромів, але не містив чітких інструкцій. Імовірно, з цієї причини генеральний комісар округу «Волинь-Поділля» завдав собі клопоту адресувати гебітскомісару Костополя окрему інструкцію (документ № 2-3), зміст якої можна інтерпретувати таким чином: слід відкласти конкретні інструкції на невизначений час до ухвалення відповідного рішення з цього питання. Можна припустити, що в кабінетах генерального комісаріату «Волинь-Поділля» упродовж наступних кількох днів вирішували, які заходи доцільно застосувати до ромів – принаймні тих ромів, які були відомі як кочові, пересувалися теренами генерального округу та в очах його керівництва становили певну небезпеку. Вірогідно, внаслідок цих обговорень 15 та 21 травня 1942 р. в канцелярії генерального округу «Волинь-Поділля» з'явилися два розпорядження стосовно ромів (документи №№ 2-4 та 2-5), друге з яких фактично дублювало зміст першого. Наказувалося арештовувати ромів – однак, що принципово, лише кочових. З цих розпоряджень випливає, що, ймовірно, на відміну від вищої влади Райхскомісаріату, яка розглядала ромів як монолітну групу, владні органи нижчого рівня більш диференційовано підходили до проблеми ефективного використання населення. Вони не поспішали видаляти із соціального організму тих ромів, яких вважали за «корисних», – насамперед ковалів та інших ремісників, котрі були глибоко інтегровані в господарську структуру, тож їхнє вилучення могло мати негативні наслідки для економіки генерального округу. Можна з великою часткою впевненості стверджувати, що вищезазначені міркування влади відігравали певну роль та, принаймні на деякий час, убезпечили одну частину ромського населення – а саме осілих ромів – від переслідувань та знищення. Однак ці припущення потребують подальшого обґрунтування. У підсумку зауважимо, що відповідна документація (листування та постанови) щодо «циганського питання» на рівні генерального округу відома лише по одному з шести генеральних округів Райхскомісаріату Україна. Відповідь на запитання про те, яким чином «циганська політика» формулювалася в інших округах зони під управлінням цивільної адміністрації та яким було її бачення цієї політики, дасть подальший інтенсивний пошук у відповідних архівах України та за кордоном.

Документ № 3 демонструє цілком інші принципи німецької «циганської політики», що здійснювалася в іншій частині України, під контролем не цивільної адміністрації Райхскомісаріату Україна, а збройних сил Третього райху – Вермахту. Чернігівщина, яка фігурує в цьому документі, на середину 1942 р., як і деякі інші області сучасної Лівобережної України, являла собою область армійського тилу, а управляли цією територією польові та гарнізонні комендатури, підпорядковані тиловим районам груп армій та окремих армій. Як і на теренах Райхскомісаріату Україна, забезпечувати порядок та видаляти усі «небажані» та «небезпечні», на думку окупаційної влади, елементи були покликані СС та поліційні структури, підпорядковані райхсфюрерові СС та шефові германської поліції Г. Гіммлеру; але тут, у зоні під контролем Вермахту, вони мали контактувати і співпрацювати з армійськими підрозділами. Серед найбільш розвинутих структур слід згадати поліцію безпеки та службу безпеки (зіпо-СД), відділення якої виконували каральні функції у багатьох великих та середніх

містах. Щодо документа № 3, то можна із впевненістю зазначити, що він є унікальним[3]. Відомо про багато подібних оголошень з наказами про реєстрацію або збір у зазначеному місці, які були підписані безпосередньо СС та поліційними окупаційними каральними структурами й адресовані євреям. Однак наведене тут чернігівське оголошення – єдиний відомий на сьогодні друкований і підписаний окупаційною каральною структурою документ, який було видано для проведення реєстрації та подальшого вбивства усіх ромів міста Чернігова й околиць. Документ важливий з кількох причин. Перш за все, він вказує на особливості політики щодо ромів на теренах під управлінням Вермахту, які полягали у тотальному вбивстві ромів незалежно від способу їхнього життя та ступеня інтегрованості у суспільство. Жорстокий окупаційний режим, сформований реаліями прифронтової смуги та суворими вимогами Вермахту до питань безпеки в тилу армії, означав майже негайне винищення тих груп населення, що їх окупанти вважали «зайвими» та «небезпечними» для місцевої влади. Не бажаючи утримувати їх за рахунок армії, а до того ж обтяжені стереотипами про ромів як одвічних носіїв «шпигунських» якостей, армійські чини та командири СС-поліції не завдавали собі клопоту навіть розрізняти кочових та осілих ромів і наказували підлеглим негайно «очистити» підвідомчу територію від усіх «небажаних елементів». Саме цим були зумовлені швидкі й тотальні вбивства всіх ромів у зоні під управлінням Вермахту, незалежно від того, де їх захоплювали, – у кибитках на шляху з одного населеного пункту до іншого чи в місті, де роми протягом десятиліть проживали поруч з іншими місцевими мешканцями та працювали ремісниками, дрібними торгівцями або займалися візництвом. Іншими словами, «чернігівське оголошення» дає уявлення про сприйняття «циганського питання» керівниками силових структур окупаційного режиму та чинами німецької армії – чинник, який швидко визначив трагічну долю ромів у цій частині окупованої України.

Наступні документи (№№ 4-1 – 4-11) також доцільно розглядати як окрему групу. Вони стосуються теренів Райхскомісаріату Україна, однак створені були не представниками німецької адміністрації, а нижчими структурами окупаційного апарату – місцевими органами самоврядування, які здійснювали функції адміністрування та регулювання різних аспектів соціального, господарчого та культурного життя, зокрема, несли відповідальність за своєчасний облік населення та виконання наказів німецької влади. Йдеться про муніципальні та сільські установи – міські, районні та сільські управи. За політику народонаселення та, зокрема, реструктурування суспільства під час окупації, зрозуміло, відповідальні передусім німецькі окупанти. Однак ідентифікацію, облік та звітність про різні категорії мешканців здійснювали не німецькі структури, яким для цього не вистачало сил та ресурсів, а насамперед органи місцевого самоврядування, які отримували відповідні вказівки від німецьких органів і далі передавали накази до нижчих ланок «на місцях». Інакше кажучи, в багатьох випадках саме від позиції представників місцевого населення, які були задіяні на нижчих ланках адміністративного апарату, залежало, чи дізнаються про наявність окремої групи населення представники німецької влади. Документи № 4-1 – 4-11 є єдиними наразі відомими прикладами таких дій стосовно ромів[4].

---

[3] Цей документ опублікував німецький дослідник Мартін Холлер у: *Holler M.* Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der Besetzten Sowjetunion (1941–1944). – Heidelberg, 2009. – S. 70–71; він міститься також в експозиції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» (м. Київ).

[4] Ці документи було опубліковано та прокоментовано у: «Наказую... переслати... списки циганів»: Збір органами влади Райхскомісаріату Україна відомостей про ромів у липні 1942 р. (Публікація М. Тяглого) // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2011. – № 1 (9). – С. 101–122.

Це документація чи не найнижчого щабля владної структури Райхскомісаріату Україна – районної управи в селі Висоцьку, однієї з районних управ у крайсгебіті Столин генерального округу «Волинь-Поділля» Райхскомісаріату Україна. Документ № 4-1 – це наказ голови районної управи Висоцька від 10 липня 1942 р. до сільських управ надати, згідно з розпорядженням, що його було кілька днів тому отримано з гебітскомісаріату, відомості про наявність ромів на їхній території. Решта є відповідями окремих сільських управ на це завдання. Передусім, із цих документів випливає, що з липня 1942 р. роми для окупаційної влади почали становити предмет особливого інтересу. Наявність одного окремого свідоцтва лише по одній лінії «гебітскомісаріат – районна управа – сільські управи» дає підстави припустити, що в липні 1942 р. відбувалася масштабна акція зі збирання відомостей про ромів, якщо не в межах усього Райхскомісаріату Україна, то принаймні у генеральному окрузі «Волинь-Поділля». Ці свідчення підштовхують до активнішого пошуку в архівах відповіді, яка б узагальнювала отримані дані, з Рівного до Берліна – відповіді, яка, своєю чергою, мала б відіграти не останню роль у формулюванні політики з «циганського питання» в Східному міністерстві А. Розенберга та у Райху загалом. Достеменно не відомо, якими були безпосередні наслідки збирання цих відомостей – але з документів НДК (див. нижче) випливає, що у Сарнах (адміністративному центрі відповідного крайсгебіту, який межував з крайсгебітом Столин) 26 серпня 1942 р. було вбито близько 200 ромів, у с. Воронки Володимирецького району – 15 ромів; згідно з підсумковим звітом НДК по Рівненській області, серед убитих у Сарненському районі налічувалося 200 ромів.

Наступні документи (№№ 5, 6 та 7) також належать установам місцевого самоврядування – районним управам періоду німецької окупації, але вони демонструють дещо інші функції та завдання місцевої адміністрації стосовно ромів. Якщо вище йшлося про пошук, реєстрацію та звітність про ромів перед німецькою владою, то ці джерела показують, як місцеві органи влади поводилися з ромами вже після проведення пошуково-облікових заходів та, ймовірно, затвердження політики щодо них у кожній з місцевостей, де ці події відбувалися. Важливо й те, що вони висвітлюють, на нашу думку, тісну співпрацю установ цивільного самоврядування з відповідними територіальними органами безпеки, що також були сформовані з місцевого населення, – а саме місцевою допоміжною поліцією, або т. зв. «допоміжною службою поліції порядку» (Schutzmannschaft der Ordnungspolizei), зокрема – з шуцманшафтом індивідуальної служби, тобто міськими та сільськими поліцейськими. Відомо, що шуцманшафт був підпорядкований німецькій поліції охорони порядку (Орпо), однак мав також виконувати розпорядження відповідних цивільних органів самоврядування на певній території. Розглянемо зміст джерел. Документ № 5 містить, серед іншого, розпорядження голови Рожищевського району (сучасної Волинської області) повідомляти про кочових ромів на теренах цього району «до районної Служби безпеки», під якою на той час також розуміли районну допоміжну поліцію. Документ № 6 – це наказ голови Корецького району (сучасна Рівненська область) до поліції цього району провести «виселення» двох ромських родин, які були знайдені в одному з місцевих сіл – Богданівці. Документ № 7 містить наказ районної управи в м. Ромни (сучасна Сумська область) до старости одного з підпорядкованих йому сіл – с. Житнє – забезпечити явку ромів села «для обліку» до начальника сільської поліції з метою подальшого «переселення» у «точно зазначені місця». Попри географічну віддаленість цих місць одне від одного та перебування Волині й Сумщини на

той час у складі різних адміністративно-територіальних окупаційних зон, ці джерела демонструють дуже схожі речі, зокрема, заходи з виявлення та вбивства ромів у цих документах описано мовою рутинної бюрократичної процедури, яка була, вочевидь, справою буденною для місцевих адміністративних та каральних органів, та засвідчує готовність останніх до виконання подібних завдань навіть без наказу «згори» від німецького керівництва. Зважаючи на розпливчастість висловів («дати знати до районної Служби безпеки», «провести виселення», «прослідкувати за явкою для обліку циган» тощо), може постати запитання: що саме було приховано за цими формулюваннями? Чи дійсно це означало смертний вирок для ромів, які підпадали під дії тих розпоряджень? Однак джерела 7-ї частини цього розділу (див., насамперед, документи №№ 21–23) не залишають місця для сумнівів та вустами колишніх службовців місцевої допоміжної поліції дають вичерпну відповідь на запитання про те, як саме «виселяли» ромів та яка подальша доля чекала на них. Дослідження про роль місцевих допоміжних формувань безпеки у нацистській репресивній політиці проти різних категорій населення, зокрема, в «остаточному розв'язанні єврейського питання», останнім часом починають з'являтися[5], однак питання про ступінь їхнього залучення до геноциду ромів та мотивації цього залишається відкритим.

Аналогічне значення мають джерела 4-ї частини розділу – «Статистичні відомості органів місцевого самоврядування періоду окупації». Документи №№ 8–10 являють собою приклади одноразової або регулярної (щомісячної, щоквартальної) роботи з обліку населення, котру, як правило, проводили статистичні або паспортні відділи міських управ періоду окупації. Якщо у випадку з Феодосією (документ № 10) маємо справу з результатами одноразової реєстрації всього населення міста на початку окупаційного періоду, то в документі № 8, що стосується м. Вінниці, наведено відомість, датовану 1 листопада 1943 р., – лише одну з цілої низки документів аналогічного змісту, що охоплюють період з 1 квітня 1943 р. по 1 січня 1944 р. та перебувають на зберіганні у ДАВіО. Важко переоцінити важливість таких джерел для вивчення теми переслідувань ромів, адже вони містять, з-поміж даних про інші групи населення, також і згадки про ромів, які ще проживали у тому або тому місті. Самий факт наявності ромських мешканців, їхня кількість, а також динаміка їхньої чисельності можуть пролити додаткове світло на засади «циганської політики» в конкретному регіоні.

5-та і 6-та частини розділу І переміщують фокус уваги на інші аспекти вивчення геноциду ромів – а саме на статистику жертв серед ромського населення за весь період окупації. Зрозуміло, що відомості про численні аспекти геноциду ромів слід шукати передусім у документальних масивах, що залишили по собі виконавці політики вбивств, – тобто в документах німецького походження. Цими документальними колекціями є здебільшого звіти окупаційного апарату безпеки, який був досить розгалуженим та розпадався на різні гілки. З-поміж документальних комплексів нацистського карального апарату, що містять відомості про кількість загиблих на радянських окупованих територіях, найвідомішими є майже щоденні т. зв. «Звіти про оперативну ситуацію у СРСР» (*Ereignismeldungen UdSSR*) айнзацгруп (оперативних груп) зіпо-СД; їхня загальна кількість – 195, перший

5 Див., напр.: *Прусин А.* Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев: действия и мотивации // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2007. – № 1. – С. 31–59; *Радченко Ю.* «Його чоботи та есесівська форма були забризкані кров'ю...»: Таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, допоміжна поліція у терорі щодо євреїв Харкова (1941-1943 рр.) // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2011. – № 2 (10) – С. 46–86.

датований 23 червня 1941 р., а останній – 24 квітня 1942 р.[6] На теренах окупованої України в тилу групи армій «Південь» та 11-ї армії діяли відповідно дві оперативні групи – «С» і «D», в їхніх «звітах» про смертоносну політику також є відомості про розстріли ромів. Як будь-яке історичне джерело, «звіти» потребують критичного ставлення. Поряд зі статистичною інформацією, що в них міститься, звіти айнзацгруп також є предметом для аналізу з погляду мови та викладення інформації про вчинені злочини. Попри загальне уявлення про «пунктуальність» німців, «звіти» не завжди містять точні відомості про кількість загиблих ромів. Як жертви політики айнзацгруп роми в цих текстах згадуються досить часто, однак у більшості випадків кількість убитих ромів не вказано, їх перелічують разом з іншими категоріями, котрих командири айнзацгруп сприймали як таких, що становили зайве навантаження та загрозу безпеці тилу армії: саботажників, асоціальних елементів, ледарів, бродяг тощо. Яскравий приклад – наведені нижче документи №№ 11 і 12. У «Звіті про події в СРСР № 150» від 2 січня 1942 р. із Сімферополя айнзацгрупа «D» повідомила осібно про 824 ромів, яких було страчено в Криму у період з 16 листопада по 15 грудня 1941 р., однак таке виокремлення ромів у звіті було радше винятком. Основний масив звітів містить формулювання на кшталт тих, що наведено у «Звіті про події в СРСР № 190» від тієї самої айнзацгрупи «D»: «асоціальних [елементів], включаючи циган», «асоціальних елементів, циган, душевнохворих та саботажників» тощо. Отже, цей вид джерел має такі особливості: вони містять багато згадок про випадки масових убивств ромів підрозділами айнзацгруп, що дає підстави говорити про систематичні масові вбивства ромів на теренах окупованого СРСР, зокрема України; однак, зазвичай, точних відомостей про місця і дати здійснення страт, кількість загиблих у цих документах немає. До того ж, віднесення ромів до однієї групи поряд з «асоціальними елементами» дає підстави для висновку, що командири айнзацгруп сприймали ромів та «циганське питання» дещо по-іншому, аніж, скажімо, «єврейське». Ромів розглядали не стільки як «расових ворогів» із притаманними їм за походженням деструктивно-ворожими властивостями, скільки як групу хоча й не протилежну з расового погляду, однак неповноцінну, яка має через це певні «кримінально-асоціальні» риси, що у воєнний час становлять небезпеку для стабільності й дисципліни та загрожують поширенням епідемій і інформації, а отже, носіїв тих якостей треба позбутися. Насамкінець, повертаючись до тих джерел, що походять від німецьких каральних органів, варто зауважити про необхідність пошуку та введення до наукового обігу документації інших СС- та поліцейських силових структур, які вчиняли злочини проти мирного населення – наприклад, підрозділів поліції охорони порядку (Орпо), а також структур безпеки Вермахту – охоронних дивізій, польової жандармерії або таємної польової поліції (ГФП).

Наступну групу документів найактивніше використовують сучасні дослідники нацистського окупаційного режиму. У 6-й частині I розділу наведено приклади документації радянської «Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злодіянь німецько-фашистських загарбників і їхніх пособників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР» (далі – НДК). Аби зрозуміти, чому документація комісії важлива для вивчення геноциду ромів, варто сказати кілька слів про цей орган. НДК було створено Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 листопада 1942 р., до її завдань належав, передусім, збір відомостей про злочини нацистів проти мирного населення та військовополонених і про збитки, заподіяні громадянам та радянській державі. Керівні органи комісії були розташовані в

[6] Детальному аналізу цих повідомлень присвячено монографію: *Headland R.* Messages of Murder: A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service, 1941–1943. – London and Toronto: Fairleigh Dickinson Univ Press, 1992. – 303 p.

Москві (тому повний комплект документації НДК зберігається нині в Державному архіві Російської Федерації (ГАРФ), фонд 7021). Щойно радянська армія поверталася до певної республіки, області, міста або району, там одразу створювалися відповідно республіканські, обласні, міські та районні осередки комісії (документація останніх по українських місцевостях, як правило, зберігається нині в державних архівах відповідних областей). Члени територіальних комісій опитували радянських громадян, що перебували в окупації, свідків та потерпілих, та на основі їхніх свідчень складали акти про «злодіяння німецько-фашистських загарбників», намагалися зафіксувати імена цивільних громадян та військовополонених, які були страчені, тих, кого забрали на примусову працю до Німеччини, а також імена та посади тих німецьких окупантів, які вчинили злочини, і представників місцевого населення, котрі брали участь у масових убивствах; у деяких випадках комісія організовувала ексгумації масових могил[7]. До роботи у місцевих осередках НДК залучали передусім представників радянських та партійних органів, а також посадовців із профспілкових, господарських, кооперативних установ, релігійних діячів, службовців радянських органів безпеки (НКВС-НКДБ); там, де роботу місцевих органів влади ще не було відновлено, активну участь у документуванні німецьких злочинів брали службовці військових частин або відповідних органів Червоної армії – СМЕРШу та політичних відділів армій.

Позаяк ромів убивали окремими групами на основі лише їхньої етнічної належності, то у разі наявності свідків та якщо це була «помітна» за кількістю група жертв, інформацію про їхню загибель також, як правило, фіксували члени НДК. За повідомленням німецького історика Мартіна Холлера, у науково-допоміжному каталозі до фонду НДК у ГАРФ радянські архівісти віднесли «циганів» до окремої категорії жертв, що нині значно полегшує пошук інформації про їхню долю в колекції НДК. Документи №№ 13–18, що вміщені в цьому розділі, репрезентують основні типи документації Надзвичайної державної комісії та способи відображення трагічної долі ромів. Більшість актів, приміром, акт НДК зі встановлення та розслідування злодіянь по Літинському району Вінницької області (документ № 14) або акт НДК по м. Ратно Волинської області (документ № 15), лише констатують факт убивства ромів та вказують на кількість загиблих, але, на жаль, не конкретизують ані точних дат їхнього вбивства, ані обставин акцій знищення, ані виконавців. У багатьох випадках тексти документів не дають змоги з’ясувати, щодо яких саме ромів було скоєно злочин – тих, що були осілими та являли собою частину місцевого населення, чи тих, кого схопили у кибитках на дорогах або в околицях населених пунктів. Однак були й інші приклади, про що свідчать документи №№ 13, 16–18. Документ № 13 – це акт НДК про вбивство ромів у конкретному населеному пункті Київської області – колгоспі «9 січня» неподалік Обухова, де протягом 1920–1930-х років значна кількість ромів оселилася на землі та займалася сільським господарством. Джерело містить інформацію про місце та рік, коли було здійснено розправу, називає членів німецьких та місцевих допоміжних каральних структур, котрі скоїли злочин, а найголовніше – дає підстави припуститися думки про тотальність екстермінаційної політики щодо ромів (принаймні в цьому регіоні), адже з тексту акта випливає, що вбиті роми були не прийдешніми мандрівниками, а осілими колгоспниками, та, відповідно, вбиті не з «міркувань безпеки», а саме лише за свою етнічну належність.

[7] Детальніше про роботу комісії та її документацію як історичне джерело див.: *Sorokina M.* People and Procedure: Toward the History of the Soviet Investigations of the Nazi War Crimes // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. – 2005. – Vol. 6, N 4. – P. 797–831.

Ще рельєфніше ті самі особливості випливають із показань самих ромів, які подекуди давали свідчення НДК. Документи №№ 17 та 18 – це протоколи допитів як свідків кримських ромів – Якуба Куртулябова з Євпаторії та Нейші Кемілева з Керчі. Вони розповіли, що в цих кримських місцях знищували саме осілих ромів, що жили десятиліттями поруч з іншими мешканцями, займалися ремісництвом та нічим не відрізнялися від навколишнього населення. Документ № 20, точно кажучи, не належить до комплексу документації НДК. Це т. зв. «хронологічна довідка» про стан певного населеного пункту та його втрати – як серед населення, так і матеріальні, – що їх зазнали окремі місцевості у період німецької окупації. Такі довідки складали органи місцевої влади одразу після звільнення місцевості від окупантів, вони мають майже ті самі властивості, що й документація НДК.

Переважну більшість документів НДК вже введено до наукового обігу, однак вони все ще потребують ретельнішого порівняльного комплексного вивчення з огляду на те, як саме відображають нацистські антиромські заходи, наскільки повну містять інформацію про «акції» проти ромів у різних місцевостях, яким чином створюють суспільні знання про долю різних груп жертв, зокрема ромів, у повоєнному комплексі уявлень про війну та формують пам'ять про неї. Саме документація НДК є передусім тим джерелом, яке дає змогу скласти статистичну картину, хоча б і попередню, про кількість випадків масової загибелі ромів на окупованих теренах України (див. додатки №№ 1 та 2): станом на липень 2013 р., коли закінчився проект УЦВІГ, було виявлено відомості про 113 таких місць масового винищення (і лише в зонах німецької окупації; підрахунки не охоплювали терени Трансністрії, що перебувала під контролем Румунії, де румунські жандарми подекуди також вдавалися до вбивств ромів). Активне використання документації НДК та помітна «повсюдність» у ній відомостей про вбивства ромів, тобто наявність свідчень про це з різних місцевостей, схиляє авторів праць останніх років до висновку про те, що на теренах окупованого СРСР, зокрема України, нацисти впроваджували політику тотального знищення ромів. Наприклад, український історик Олександр Круглов вважає, що «доля ромів практично нічим не відрізнялася від долі євреїв. Як і євреї, роми підлягали поголовному винищенню лише за їхню етнічну належність»[8].

Варто додати, що, використовуючи переважно документацію НДК та не залучаючи джерела іншого походження, дослідники можуть потрапити у певну методологічну пастку: якщо вони виявляють численні факти знищення в окремому регіоні, то автоматично доходять висновку про тотальність цієї політики з боку нацистів. Звісно, певні підстави для такого висновку є, однак зауважимо, що самі по собі відомості про значну кількість убивств не можуть повністю довести факт ухвалення рішення про тотальне знищення на керівних щаблях окупаційної адміністрації: по-перше, є певні регіональні приклади, що не вписуються до загальної картини; по-друге, дотепер не вивчено статистику проживання ромського населення у довоєнний період, за якою можливо було б порівняти долю ромської громади у кожному окремому регіоні.

Остання, 7-ма частина розділу I містить групу джерел, яку можна об'єднати під назвою «Документація повоєнних слідчих установ та органів правосуддя». Назва ця досить умовна, адже тут наведено документи установ, які дуже відрізняються за характером діяльності та цілями, що були поставлені перед ними. Але в цьому випадку їх об'єднує той факт, що в архівних колекціях цих установ дослідники можуть виявити документацію, також дотичну до

[8] *Круглов А.* Геноцид цыган в Украине в 1941–1944 гг.: статистико-региональный аспект // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2009. – № 2 (6). – С. 111.

теми долі ромів за часів нацистської окупації України. Розпочнемо з документів №№ 20–23. Це фрагменти з кримінальних справ, що були заведені слідчими органами різних установ СРСР на радянських громадян, запідозрених та звинувачених у «зраді Батьківщини» та «переході на бік ворога» згідно зі статтею 58-1 Карного кодексу РСФСР (або, відповідно, ст. 54-1 КК УРСР). Радянські органи безпеки, зокрема, слідчі органи НКВС-НКДБ, СМЕРШу, між 1943 та 1953 рр. звинуватили у співпраці з окупантами та притягнули до відповідальності в УРСР 93 590 осіб[9]. Багато з них тією чи іншою мірою брали участь в окупаційних адміністративних або каральних структурах; у деяких випадках слідчі доводили факти особистої участі звинувачених у масових стратах цивільного населення під час перебування їх на посадах службовців. Радянські органи безпеки й надалі шукали тих, хто скоїв злочини проти людяності; на відміну від кримінальних справ першого повоєнного десятиліття, що, як правило, були оформлені «нашвидкуруч» з мінімальним корпусом доказів, справи 1960-х рр. і пізніші були розлогішими, містили не лише протоколи допитів обвинувачених та свідків, а й інші види процесуально-слідчих дій, як-от: «протокол відтворення обставин», очні ставки зі свідками та іншими обвинуваченими, огляди інших архівно-кримінальних справ, пов'язаних з фігурантами тих самих подій. Як і до будь-яких інших джерел, до архівно-кримінальних справ, особливо повоєнного періоду, треба ставитися критично. Як зауважила німецька дослідниця Т. Пентер, допити обвинувачуваних та свідків часто проводив тільки один слідчий; ретельне вивчення протоколів дізнання свідчить, що в них не завжди точно записували отримані показання, натомість їх здебільшого викладено в інтерпретації слідчого; у деяких випадках відповідач виступав на суді проти методів зізнання під примусом, застосованим слідством[10]. Тож такі документи слід вивчати лише разом з іншими джерелами.

Пропоновані нижче документи №№ 21–23 є уривками з різних етапів слідчих процесів різних періодів функціонування радянської репресивно-каральної системи. Документ № 21 – це уривок обвинувального висновку від 31 травня 1951 р. у справі трьох службовців районної поліції Веселинівського району (Миколаївська область), яким, зокрема, висунули обвинувачення у вбивстві близько 100 ромів у червні 1943 р. в Аннівській балці на території району. Документ № 22 є також обвинувальним висновком від 23 червня 1959 р. у справі двох службовців місцевої допоміжної поліції Ратнівського району (Волинська область), одного з яких було, зокрема, обвинувачено у затриманні та конвоюванні до місця страти в Ратному 30–40 ромів із села Сільця-Гірницькі. Документ № 23 є елементом пізнішого етапу судочинства – це ухвала Судової колегії по карних справах Верховного суду УРСР від 4 листопада 1980 р. на касаційні скарги трьох звинувачених колишніх службовців місцевої допоміжної поліції Заболотівського району (нині Рівненська область), яким інкримінували, зокрема, безпосередню участь у вбивстві кількох ромських родин у вересні 1942 р. у селах Ратному та Заболотті. Завдяки наведеним подробицям, а також додатковій інформації (наприклад, анкетні дані обвинувачених) ці документи є важливим джерелом з вивчення теми: зазначено не лише імена виконавців, дати і кількість жертв, а й обставини вбивств.

[9] Див.: *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1930-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 206–224.

[10] Детальніше про архівно-кримінальні справи як джерело до вивчення ступеня участі радянських громадян у репресивно-каральних органах німецького окупаційного режиму, зокрема, у Голокості, див.: *Пентер Т.* Під слідством за співпрацю. Судове переслідування колаборантів у СРСР після Другої світової війни та злочинів у Бабиному Яру // Бабин Яр. Масове убивство і пам'ять про нього. Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. – К., 2012. – С. 189–197.

Усе це спонукає до подальших роздумів про те, якими були соціальний профіль та мотивації поліцейських, чому вони вдавалися до актів смертоносного насильства щодо ромів, яким було їхнє ставлення до жертв, чи діяли вони за наказом згори або на власний розсуд... Оригінали наведених архівно-кримінальних справ зберігаються в ГДА СБУ; копії справ також доступні дослідникам в архіві Меморіального музею Голокосту в США. З огляду на важливість цих документів, актуальним залишається пошук, виявлення та введення до наукового обігу багатьох аналогічних архівно-кримінальних справ в архівах обласних управлінь СБУ.

Наступний документ є аналогічним за жанром, але належить повоєнній судочинній системі іншої країни. В обох частинах розділеної Німеччини – у НДР та ФРН – упродовж повоєнних років тривали слідства та судові процеси над тими, хто брав участь у воєнних злочинах та злочинах проти людяності, зокрема – над представниками Вермахту або СС та поліцейських структур. Матеріали судових процесів зберігаються у Центральній установі з дослідження злочинів націонал-соціалізму Федерального архіву Німеччини (м. Людвіґсбурґ), а також в інших архівах. Протягом кількох десятиліть з 1960-х років триває спільний видавничий проект Амстердамського університету та Фундації з розслідування злочинів націонал-соціалізму, який полягає у публікації судових вироків зі справ тих, кого засудили (або виправдали за браком доказів)[11]. Документ № 24 можна вважати унікальним – він є єдиним з усього опублікованого масиву судових вироків (на сьогодні це 63 томи), який стосується злочинів айнзацгруп щодо ромів на окупованих теренах СРСР. Це постанова у справі № 910 окружного суду м. Касселя від 26 вересня 1991 р. Йдеться про розстріл ромського населення у селищі, яке можна ідентифікувати як нинішнє смт Сиваське Новотроїцького району Херсонської області. Розлоге переповідання результатів допитів підслідчого, а також свідків у справі є важливим тому, що, по-перше, підтверджує інформацію про вбивство ромів у цьому місці, відому з іншого джерела – документації НДК; по-друге, додає суттєвих подробиць щодо організації підготовки акції та самого вбивства, окреслюючи коло виконавців та демонструючи «розподіл праці» між тими, хто виконував головну функцію, й тими, хто відігравав допоміжну роль в організації злочину; по-третє, цей текст добре ілюструє також роботу правосуддя повоєнної – насправді, нещодавньої – Німеччини у питанні про можливе покарання тих, хто був залучений до скоєння злочинів проти мирного населення, зокрема ромів. Пошук подібних до цього юридичних документів може суттєво розширити наше розуміння не лише організації машини вбивств, а й питань поводження з історичним минулим та його частиною – геноцидом ромського населення – у сучасній Європі.

Останній документ № 25 також з'явився порівняно нещодавно. Він пов'язаний з діяльністю Інституту національної пам'яті – Комісії з розслідування злочинів проти польського народу Республіки Польща. Поряд з науково-дослідними функціями, Інститут має також повноваження слідства та обвинувачення. Зокрема, ця установа проводить слідства у справах скоєння злочинів проти цивільних громадян Польщі у період Другої світової війни. Ґрунтуючись на низці польських та міжнародних законодавчих актів, відділення ІНП в м. Жешуві 2002 р. ініціювало розслідування акцій переслідування та знищення ромів на теренах дистрикту Галичина – одного з п'яти округів Генерального губернаторства. Результати розслідування було викладено у праці під редакцією К. Буковського – «Збірнику про нацистські злочини, скоєні гітлерівськими окупантами щодо ромів у Польщі під час Другої світової війни у документах відділення Комісії з розслідувань злочинів проти польського народу в Жешуві». У цьому виданні містяться свідчення вцілілих ромів, яких 1942 р. було схоплено в різних місцевостях дистрикту Галичина

[11] Див. вебсайт проекту: http://www1.jur.uva.nl/junsv/junsv.htm.

та вміщено до єврейських гетто у таких населених пунктах, як Львів, Жешув, Тарнобжег, Сянок і Коросно. З огляду на повну невивченість питання про німецьку антиромську політику на теренах дистрикту Галичина та брак історичних свідчень, ці тексти набувають дуже важливого значення, адже свідчать про специфічну рису окупаційної політики на цих теренах – намагання керівництва дистрикту (а можливо, й усього Генерального губернаторства) поєднати розв'язання «єврейського» та «ромського» питань, демонструють ідентичні засади ставлення з боку нацистського керівництва до обох груп жертв.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що подані в розділі І групи джерел відображають не всі аспекти теми геноциду ромів за часів окупації України. Поза межами розгляду опинилася, зокрема, документація, що походить від незалежних групових акторів, які діяли на українських землях, – наприклад, груп Організації українських націоналістів або підрозділів Української повстанської армії, в звітах яких роми також фігурували як один із тих прошарків населення, що в очах бійців націоналістичного підпілля становили небезпеку для функціонування українського підпільного та бойового руху. Часті згадки про події, пов'язані з винищенням ромів, можна знайти в т. зв. «Меморіальних книгах» – повоєнних виданнях, що їх публікували мовами іврит або їдиш євреї, які пережили Голокост та мігрували до Палестини (згодом – до Держави Ізраїль) або інших країн. Ці спогади перейняті співчуттям до іншої групи жертв, яку також спіткала трагічна доля, та ще чекають на своїх дослідників. Отже, зазначимо ще раз, що наведені документи не є повним переліком видів історичних джерел. Однак сподіваємося, що документи, зібрані в цьому розділі, допоможуть створити уявлення про стан джерельної бази та спонукати істориків Другої світової війни та нацистського окупаційного режиму до кращого розуміння напрямів для подальших пошуків та досліджень.

Упорядник намагався подати документ у повному обсязі, аби зберегти контекстну інформацію, однак, зважаючи на обсяг видання, якщо зміст джерела не мав стосунку до теми збірника, документи було скорочено, що позначено знаком [...]. Орфографію, пунктуацію та стилістику документів збережено. Переклад, якщо не зазначено інше, був виконаний упорядником. Більшість з наведених документів супроводжені зображеннями оригіналів.

Більшість поданих у цьому збірнику документів виявила та зібрала невелика група дослідників (Ганна Верешко, Іван Капась, Роман Михальчук, за участі та під методичним керівництвом Михайла Тяглого). Цілеспрямований пошук тривав упродовж другої половини 2012 – першої половини 2013 рр. в рамках проекту, що його підтримала Міжнародна громадська організація «Міжнародний фонд "Взаєморозуміння і толерантність"» (методиці пошуку архівних джерел було присвячено окремий семінар для дослідників, проведений УЦВІГ у Києві 2 липня 2012 р.). Під час реалізації проекту було здійснено пошукові заходи у понад десяти вітчизняних архівах – як центральних, так і обласних, а також відправлено пошукові запити до низки закордонних архівосховищ та отримано копії важливих джерел з різних інституцій та закладів. Скориставшись з нагоди, упорядник щиро дякує також тим колегам, які хоча і не брали участі у проекті, але, дізнавшись про нього, виявилися небайдужими і поділилися своїми знаннями та міркуваннями щодо напрямів пошуку та інтерпретації джерел: п. Вадиму Алцкану, п. Ніколаю Бєссонову, к.і.н. Борису Забарку, к.і.н. Наталії Зіневич, д-ру Славомиру Капральському, к.філ.н. Олександру Круглову, д-ру Венді Лауер, п. Віталію Нахмановичу, к.і.н. Тетяні Пастушенко, к.і.н. Анатолію Подольському, к.і.н. Юрію Радченку, к.і.н. Дмитру Титаренку, п. Андрію Усачу, п. Мартіну Холлеру та іншим, без чиєї доброзичливої участі виконати це завдання було б набагато важче.

1. РОЗПОРЯДЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ОРГАНІВ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ

Документ № 1

Копія!

Райхскомісар — Рівне, 8 травня 1942 р.
для України
II a

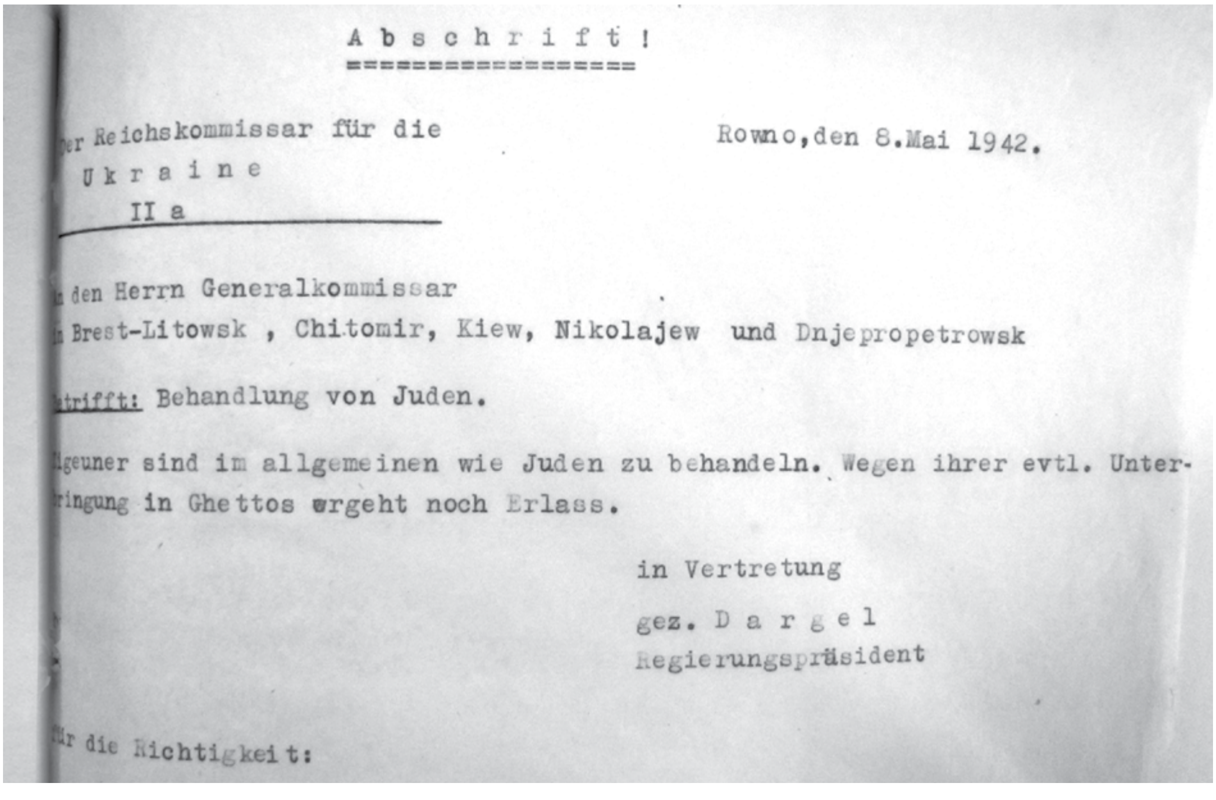
Генеральним комісарам
в Брест-Литовськ, Житомир, Київ, Миколаїв та Дніпропетровськ

Стосовно: Поводження з євреями

З циганами слід загалом поводитися так само, як і з євреями. Розпорядження про розміщення їх у гетто ще буде надане.

Виконуючий обов'язки
Даргель
Регірунгспрезидент

ДАВО, ф. Р-2, оп. 1, спр. 8-б, арк. 155.

A b s c h r i f t !
=================

er Reichskommissar für die — Rowno, den 8.Mai 1942.
U k r a i n e
II a

den Herrn Generalkommissar
Brest-Litowsk , Chitomir, Kiew, Nikolajew und Dnjepropetrowsk

trifft: Behandlung von Juden.

geuner sind im allgemeinen wie Juden zu behandeln. Wegen ihrer evtl. Unter-
ringung in Ghettos ergeht noch Erlass.

in Vertretung
gez. D a r g e l
Regierungspräsident

r die Richtigkeit:

Документ № 2-1

Гебітскомісар Костополя
Вих. № 1660/42 Іо/ІІа

Костопіль, 22 квітня 1942 р.

Тема:
<u>Цигани в крайсгебіті Костопіль</u>

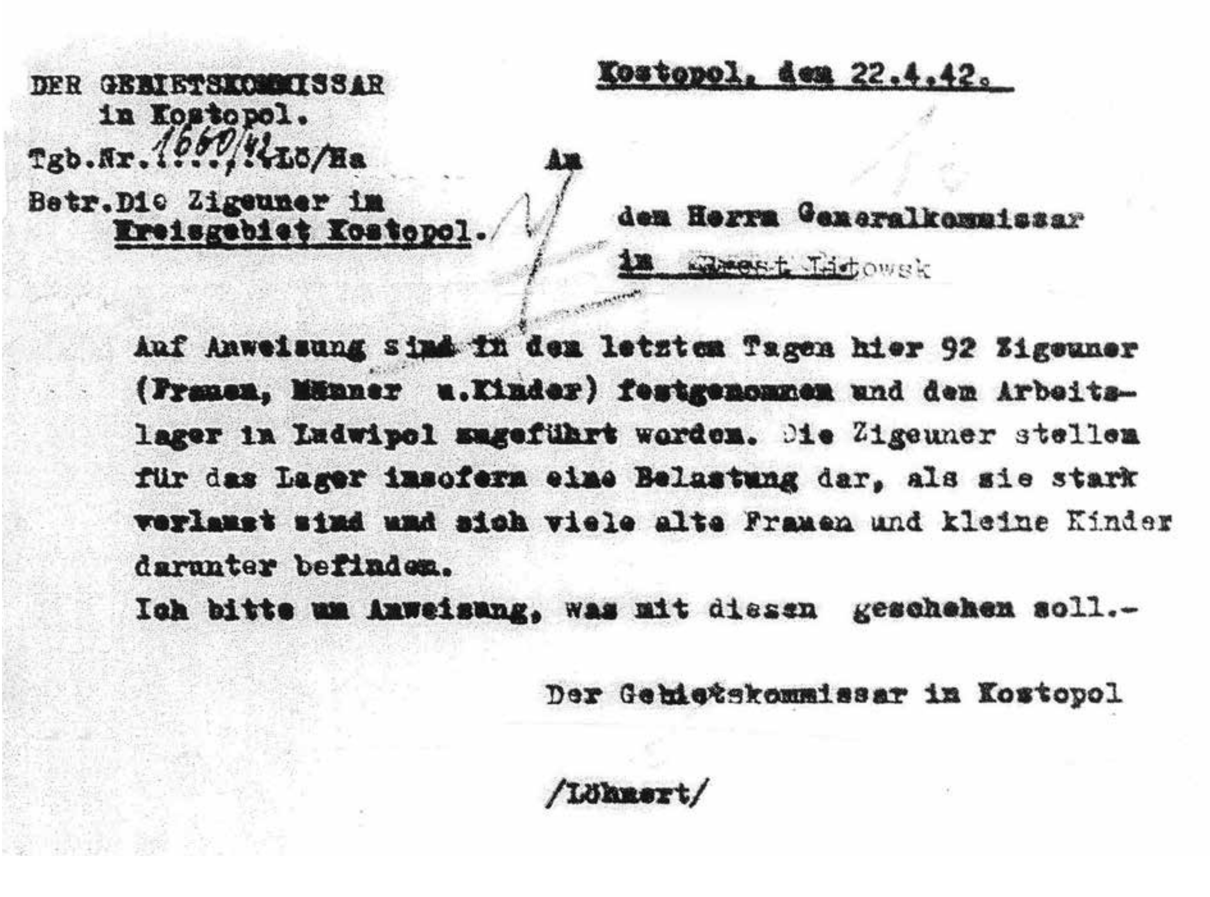
Кому: пану генеральному комісару
в Брест-Литовську

На підвідомчій території протягом останніх днів 92 циганів (жінки, діти, чоловіки) були затримані та розміщені в робочому таборі у Людвіполі. Цигани створюють велике навантаження на табір, позаяк вони сильно завошивлені та серед них багато літніх жінок та малих дітей.

Я прошу надати інструкції про те, що з ними має відбутися.

Гебітскомісар Костополя
/Льонерт/

USHMMA, RG-31.017M, reel 3 (оригінал: ДАРО, ф. Р-22).

DER GEBIETSKOMMISSAR
in Kostopol.
Tgb.Nr. 1660/42 Lö/Ha
Betr.Die Zigeuner im
<u>Kreisgebiet Kostopol</u>.

<u>Kostopol, den 22.4.42.</u>

An
den Herrn Generalkommissar
<u>in Brest Litowsk</u>

Auf Anweisung sind in den letzten Tagen hier 92 Zigeuner (Frauen, Männer u.Kinder) festgenommen und dem Arbeitslager in Ludwipol zugeführt worden. Die Zigeuner stellen für das Lager insofern eine Belastung dar, als sie stark verlaust sind und sich viele alte Frauen und kleine Kinder darunter befinden.
Ich bitte um Anweisung, was mit diesen geschehen soll.-

Der Gebietskommissar in Kostopol

/Löhnert/

Документ № 2-2

Райхскомісар
для України
II a

Рівне, 8 травня 1942 р.

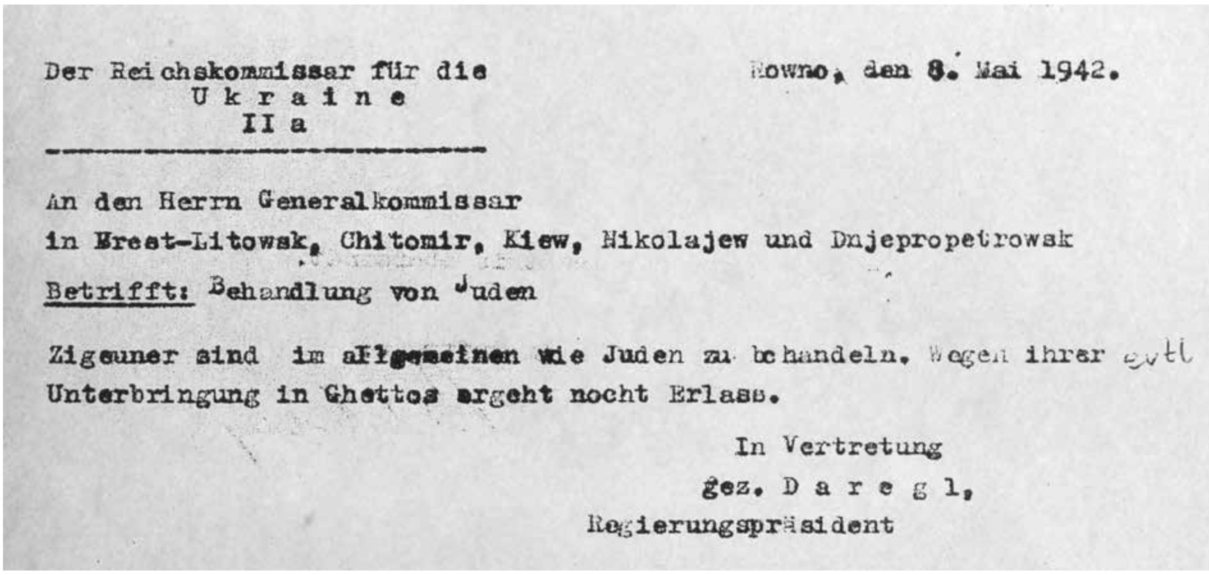
Генеральним комісарам
в Брест-Литовськ, Житомир, Київ, Миколаїв та Дніпропетровськ

Стосовно: Поводження з євреями

З циганами слід загалом поводитися так само, як і з євреями. Розпорядження про розміщення їх у гетто ще буде надане.

Виконуючий обов'язки
Даргель
Регірунгспрезидент

USHMMA, RG-31.017M, reel 3 (оригінал: ДАРО, ф. Р-22).

Der Reichskommissar für die
Ukraine
II a

Rowno, den 8. Mai 1942.

An den Herrn Generalkommissar
in Brest-Litowsk, Chitomir, Kiew, Nikolajew und Dnjepropetrowsk

Betrifft: Behandlung von Juden

Zigeuner sind im allgemeinen wie Juden zu behandeln. Wegen ihrer evtl. Unterbringung in Ghettos ergeht noch Erlass.

In Vertretung
gez. D a r e g l,
Regierungspräsident

Документ № 2-3

Генералкомісар
Волинь-Поділля

Брест-Литовськ, 9 травня 1942 р.

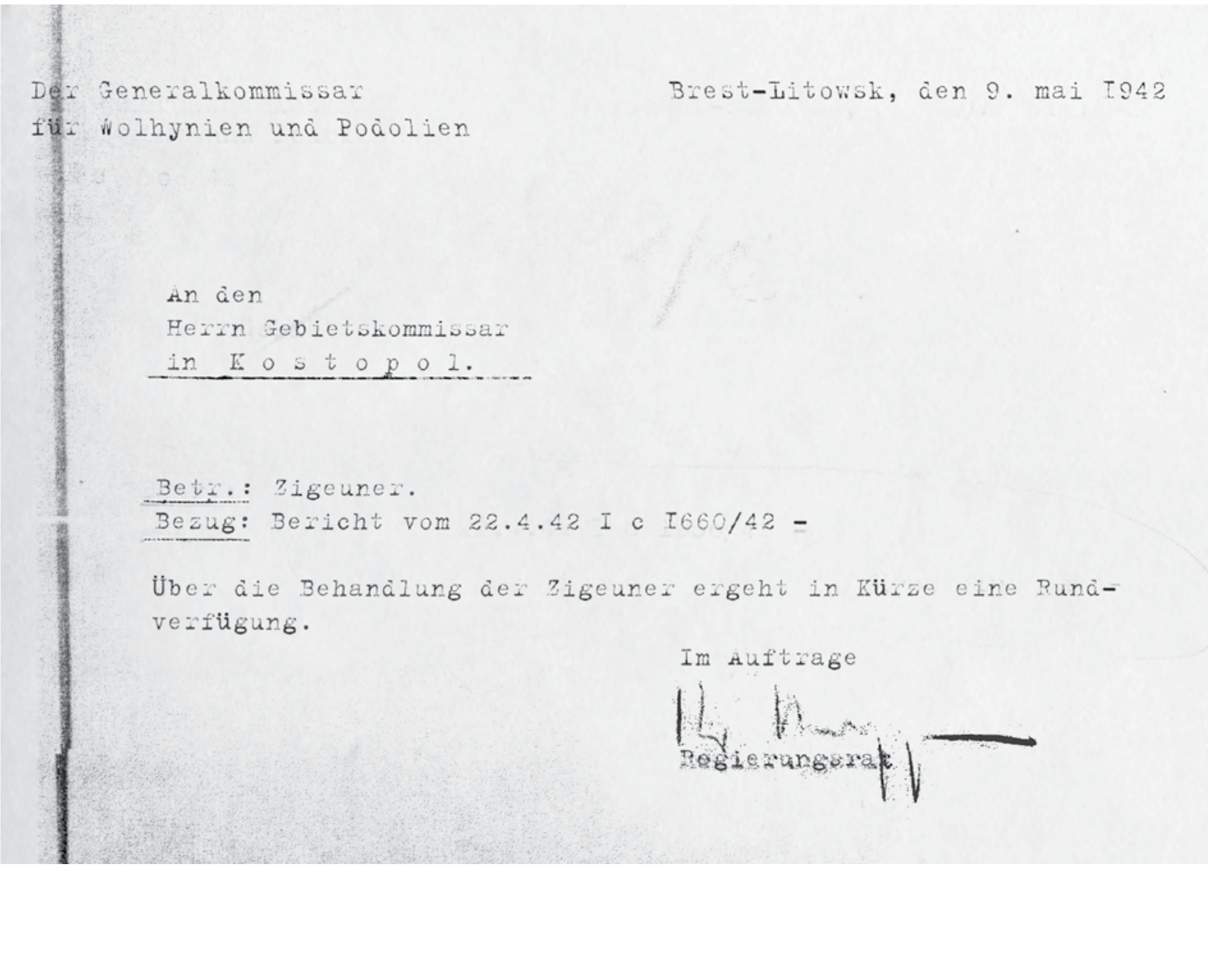
Пану гебітскомісару
Костополя

Тема: Цигани.
Стосовно: Звіту від 22 квітня 1942 р. Іс 1660/42 –

Загальні розпорядження стосовно поводження з циганами незабаром з'являться.

Призначений
[підпис нрзб.]
Регірунгсрат

USHMMA, RG-31.017M, reel 3 (оригінал: ДАРО, ф. Р-22).

Der Generalkommissar
für Wolhynien und Podolien

Brest-Litowsk, den 9. mai I942

An den
Herrn Gebietskommissar
in K o s t o p o l.

Betr.: Zigeuner.
Bezug: Bericht vom 22.4.42 I c I660/42 -

Über die Behandlung der Zigeuner ergeht in Kürze eine Rund-
verfügung.

Im Auftrage

Regierungsrat

Документ № 2-4

Генералкомісар Брест-Литовськ, 15 травня 1942 р.
Волинь-Поділля
II с 727 / 42

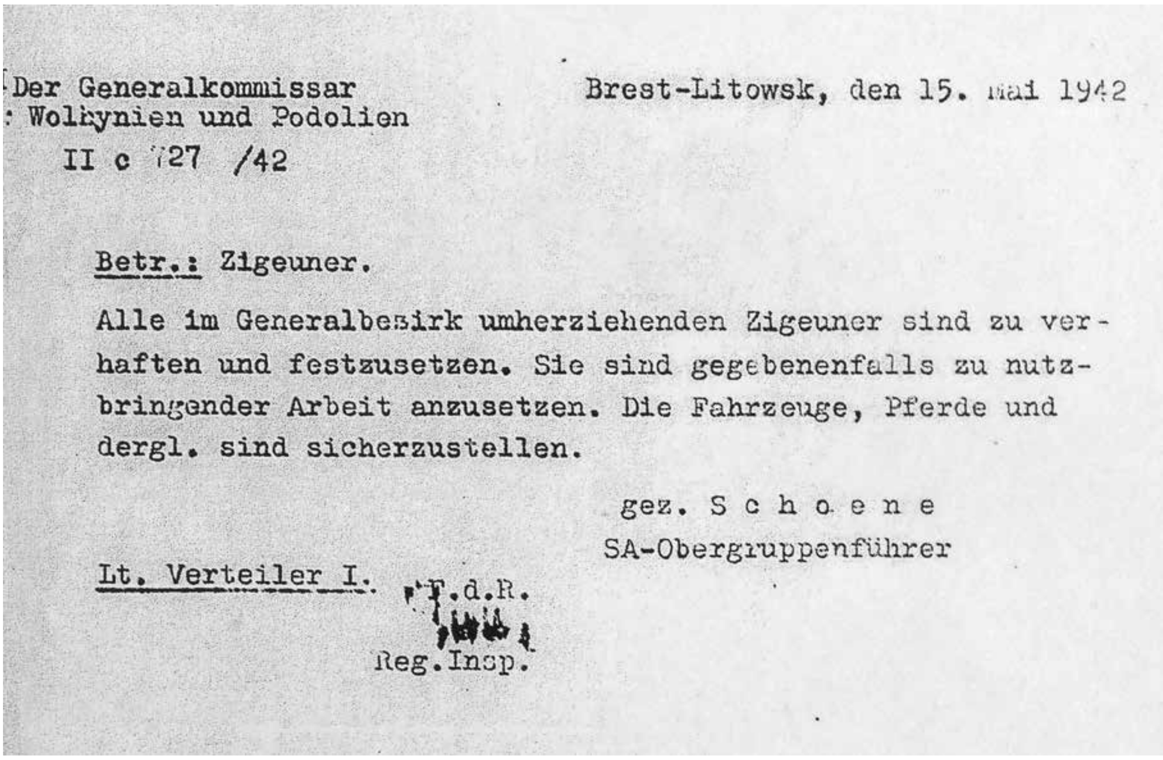
Тема: Цигани.

Усі цигани, які кочують по території генеральної округи, мають бути заарештовані та ув'язнені. Незабаром їх слід направити до виконання корисної праці. Візки, коней і таке інше слід конфіскувати.

Підписав: Шьоне
обергрупенфюрер СА

Керівник I відділу розсилки
Звірено з оригіналом [підпис нрзб.]
Керівний інспектор

USHMMA, RG-31.017M, reel 3 (оригінал: ДАРО, ф. Р-22).

Der Generalkommissar Brest-Litowsk, den 15. Mai 1942
Wolhynien und Podolien
II c 727 /42

Betr.: Zigeuner.

Alle im Generalbezirk umherziehenden Zigeuner sind zu verhaften und festzusetzen. Sie sind gegebenenfalls zu nutzbringender Arbeit anzusetzen. Die Fahrzeuge, Pferde und dergl. sind sicherzustellen.

gez. S c h o e n e
SA-Obergruppenführer

Lt. Verteiler I. F.d.R.
[illegible]
Reg.Insp.

Документ № 2-5

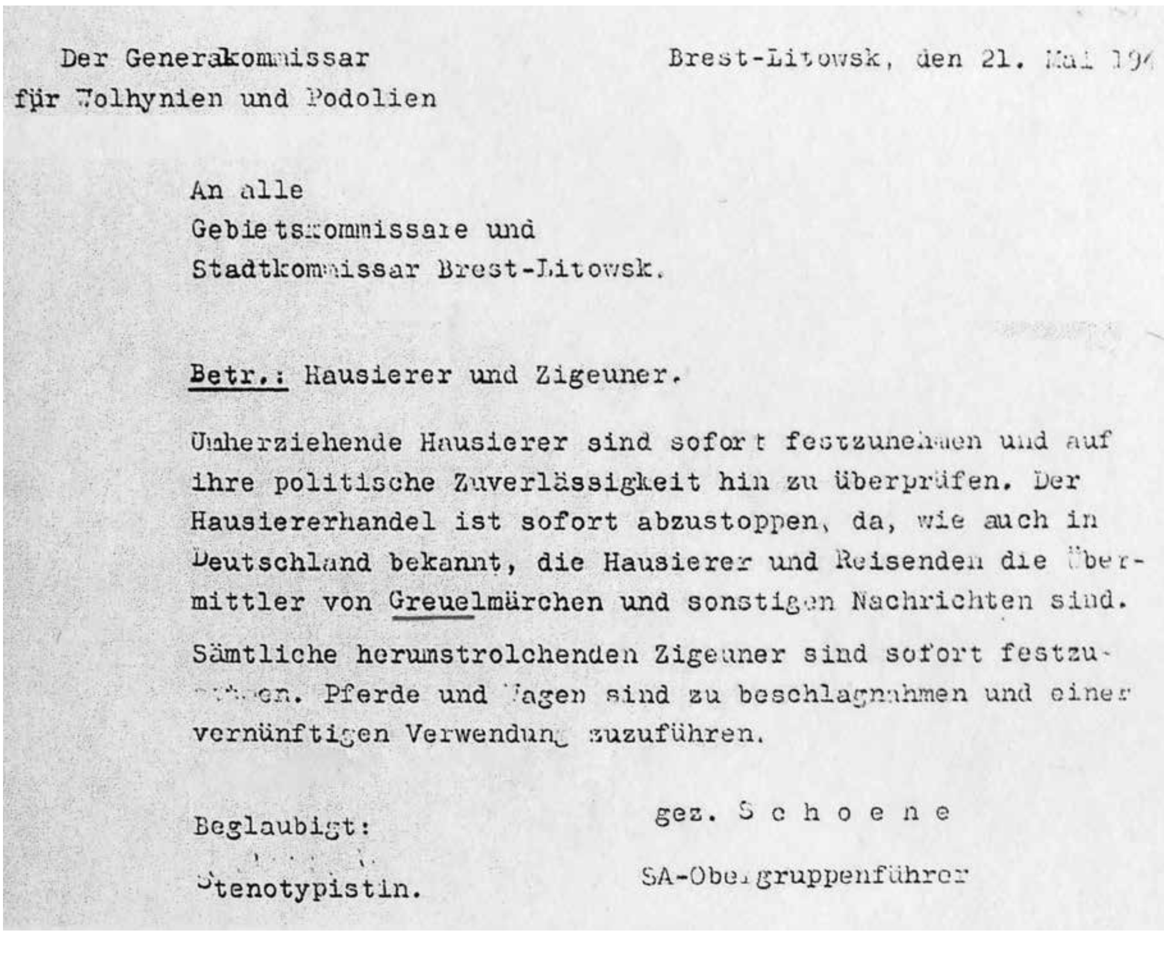
Генералкомісар Волинь-Поділля II c 727 / 42 Усім гебітскомісарам та міському комісару Брест-Литовська.	Брест-Литовськ, 21 травня 1942 р.

Тема: Вуличні торгівці та цигани

Бродячі торгівці мають бути негайно заарештовані та перевірені з точки зору їхньої політичної благонадійності. Дрібна торгівля у рознос має бути негайно зупинена, позаяк – як це відомо й у Німеччині – дрібні торгівці та бродяги є розповсюджувачами небилиць та інших новин. Усіх бродячих циганів слід негайно заарештувати. Коней та візки належить конфіскувати та передати до корисного застосування.

Завірено: [підпис нрзб.] Друкарка	 Підписав: Шьоне, обергрупенфюрер СА

USHMMA, RG-31.017M, reel 3 (оригінал: ДАРО, ф. Р-22).

Der Generalkommissar für Wolhynien und Podolien

Brest-Litowsk, den 21. Mai 194

An alle
Gebietskommissare und
Stadtkommissar Brest-Litowsk.

Betr.: Hausierer und Zigeuner.

Umherziehende Hausierer sind sofort festzunehmen und auf ihre politische Zuverlässigkeit hin zu überprüfen. Der Hausiererhandel ist sofort abzustoppen, da, wie auch in Deutschland bekannt, die Hausierer und Reisenden die Übermittler von Greuelmärchen und sonstigen Nachrichten sind.

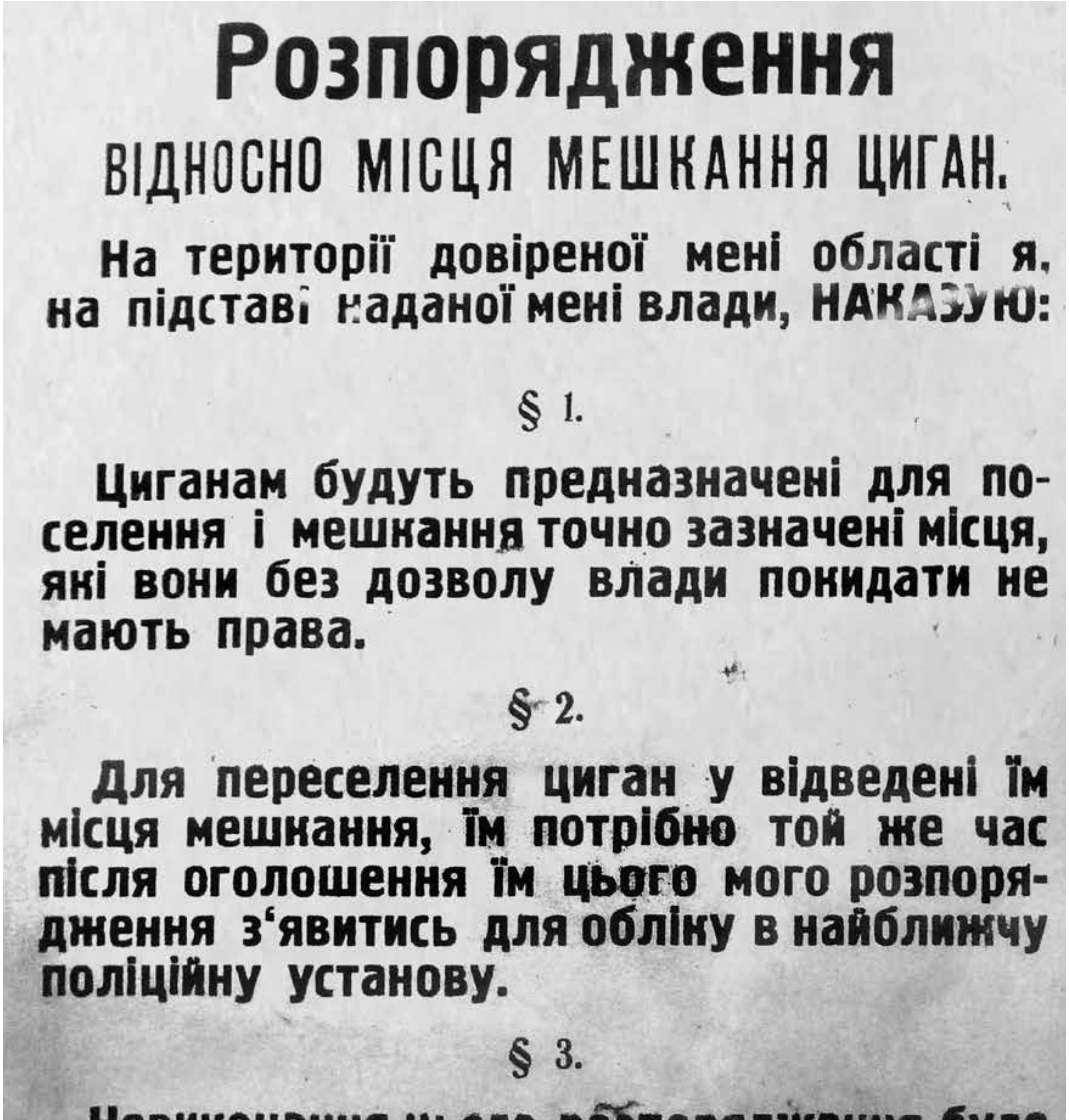
Sämtliche herumstrolchenden Zigeuner sind sofort festzusetzen. Pferde und Wagen sind zu beschlagnahmen und einer vernünftigen Verwendung zuzuführen.

Beglaubigt:
Stenotypistin.

gez. S c h o e n e
SA-Obergruppenführer

2. РОЗПОРЯДЖЕННЯ КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ

Документ № 3

Розпорядження

ВІДНОСНО МІСЦЯ МЕШКАННЯ ЦИГАН.

На території довіреної мені області я, на підставі наданої мені влади, НАКАЗУЮ:

§ 1.

Циганам будуть предназначені для поселення і мешкання точно зазначені місця, які вони без дозволу влади покидати не мають права.

§ 2.

Для переселення циган у відведені їм місця мешкання, їм потрібно той же час після оголошення їм цього мого розпорядження з'явитись для обліку в найближчу поліційну установу.

§ 3.

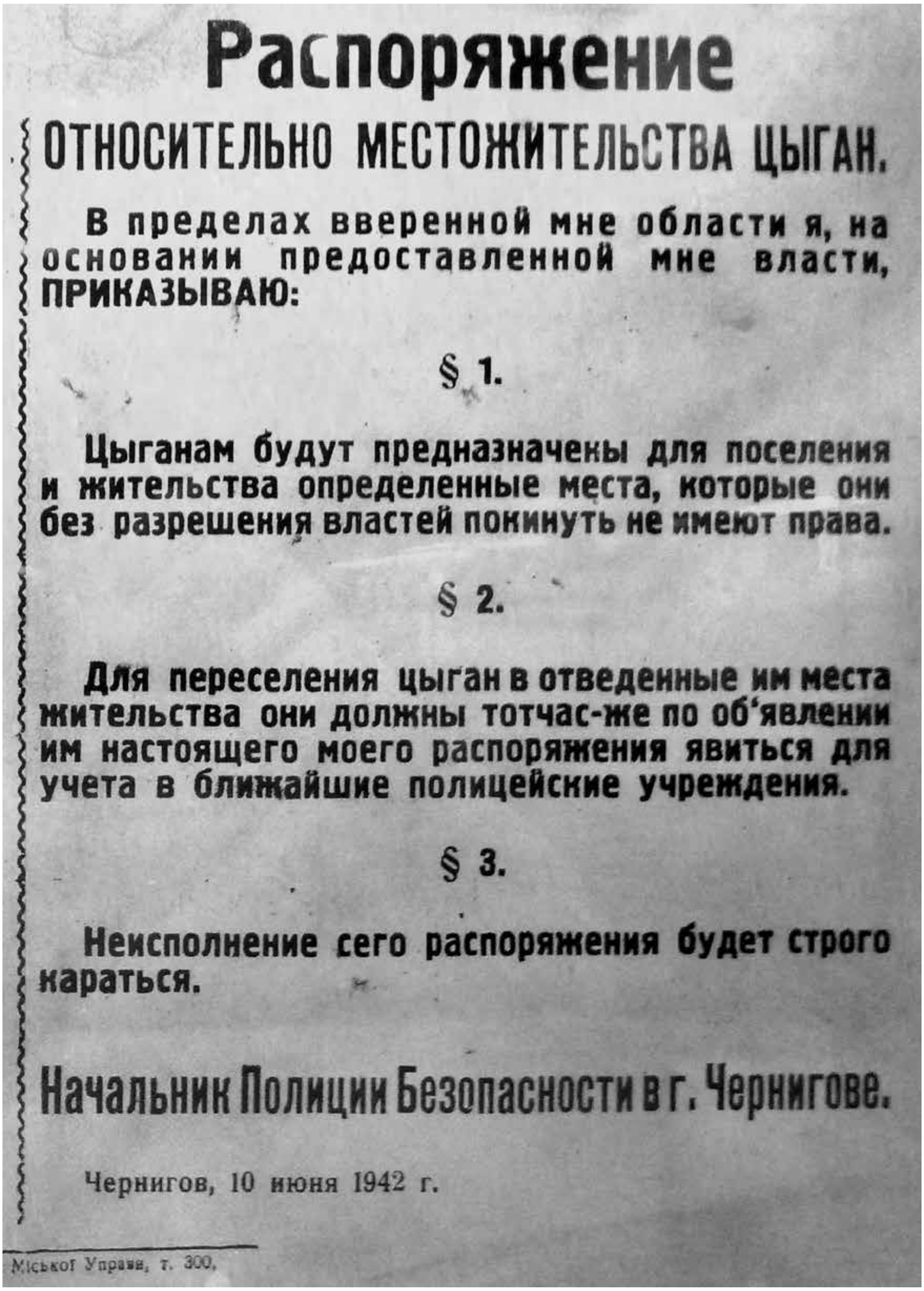
Невиконання цього розпорядження буде суворо каратись.

Начальник Поліції Безпеки в м. Чернігові.

Чернігів, 10 червня 1942 р.

Чернігів, друкарня

ДАЧО, ф. Р-3001, оп. 1, спр. 22, арк. 28.

Распоряжение

ОТНОСИТЕЛЬНО МЕСТОЖИТЕЛЬСТВА ЦЫГАН.

В пределах вверенной мне области я, на основании предоставленной мне власти, **ПРИКАЗЫВАЮ:**

§ 1.

Цыганам будут предназначены для поселения и жительства определенные места, которые они без разрешения властей покинуть не имеют права.

§ 2.

Для переселения цыган в отведенные им места жительства они должны тотчас-же по об'явлении им настоящего моего распоряжения явиться для учета в ближайшие полицейские учреждения.

§ 3.

Неисполнение сего распоряжения будет строго караться.

Начальник Полиции Безопасности в г. Чернигове.

Чернигов, 10 июня 1942 г.

Міської Управи, т. 300.

3. РОЗПОРЯДЖЕННЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Документ № 4-1

[Штамп]:
РАЙОНОВА УПРАВА
в Висоцьку
відділ орг.
10.VII.1942 р.
№ 9/42

До
Голів сільських Управ

Згідно розпорядження Пана Гебітскомісара від 7.VII.1942 р. наказую зараз переслати умисним посланцем списки циганів яки знаходяться на Вашій території чи то проїзжих чи то постійно у Вас мешкаючих. Списки представити по слідуючій формі:

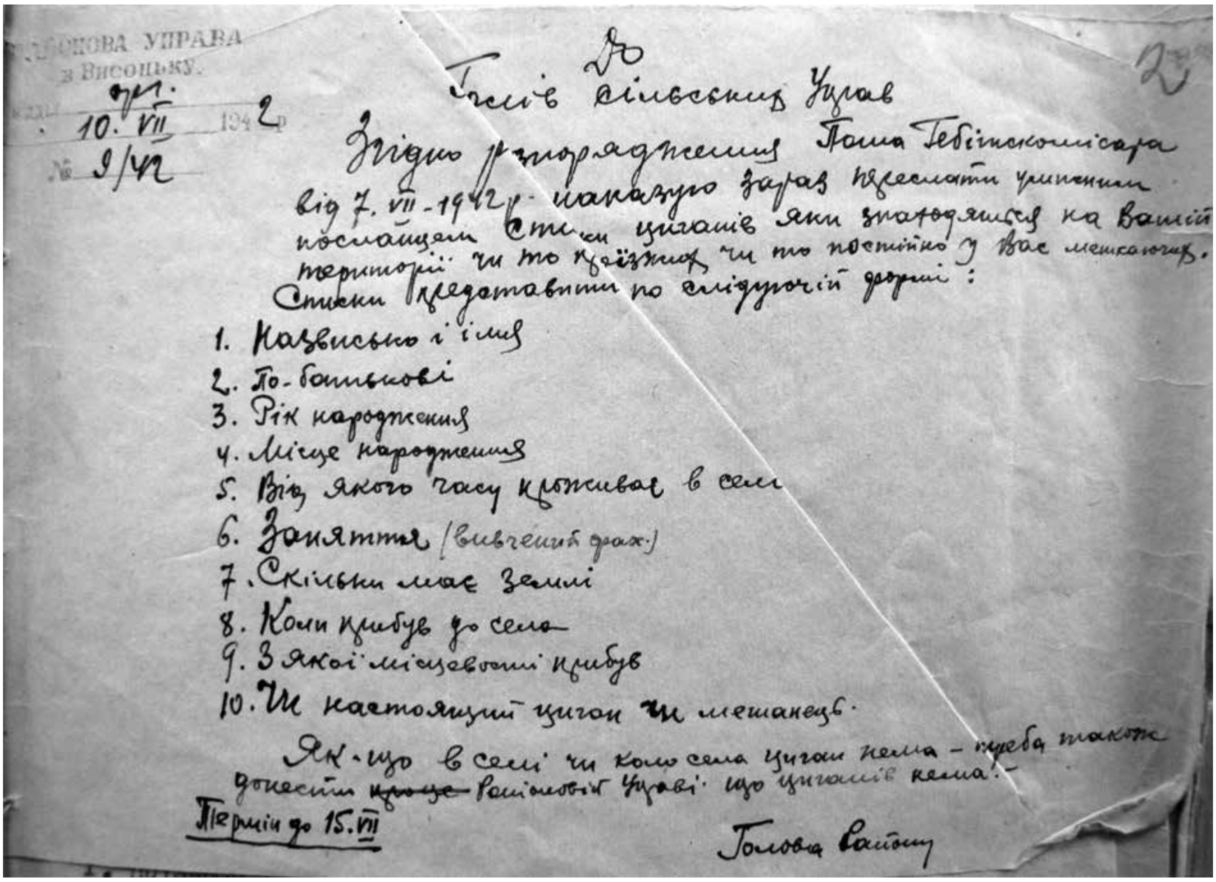
1. Назвисько і імя.
2. По-батькові.
3. Рік народження.
4. Місце народження.
5. Від якого часу проживає в селі.
6. Заняття (вивчений фах).
7. Скільки має землі.
8. Коли прибув до села.
9. З якої місцевості прибув.
10. Чи настоящий циган чи мешанець.

Як-що в селі чи коло села циган нема – треба також донести про це Районовій Управі що циганів нема.

Термін до 15.VII

Голова Району

ДАРО, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

...ОВА УПРАВА
в Висоцьку.
10. VII 1942 р.
№ 9/42

До
Голів сільських Управ

Згідно розпорядження Пана Гебітскомісара від 7. VII - 1942 р. наказую зараз переслати уміщенним посланцем списки циганів які знаходяться на вашій території чи то приїжжих чи то постійно у вас мешкаючих. Списки представити по слідуючій формі:

1. Назвисько і імя
2. По-батькові
3. Рік народження
4. Місце народження
5. Від якого часу проживає в селі
6. Заняття (вивчений фах.)
7. Скільки має землі
8. Коли прибув до села
9. З якої місцевости прибув
10. Чи настоящий циган чи мешканець.

Як-що в селі чи коло села циган нема - треба також донести ~~прошу~~ Районовій Управі що циганів нема.

Термін до 15.VII

Голова Району

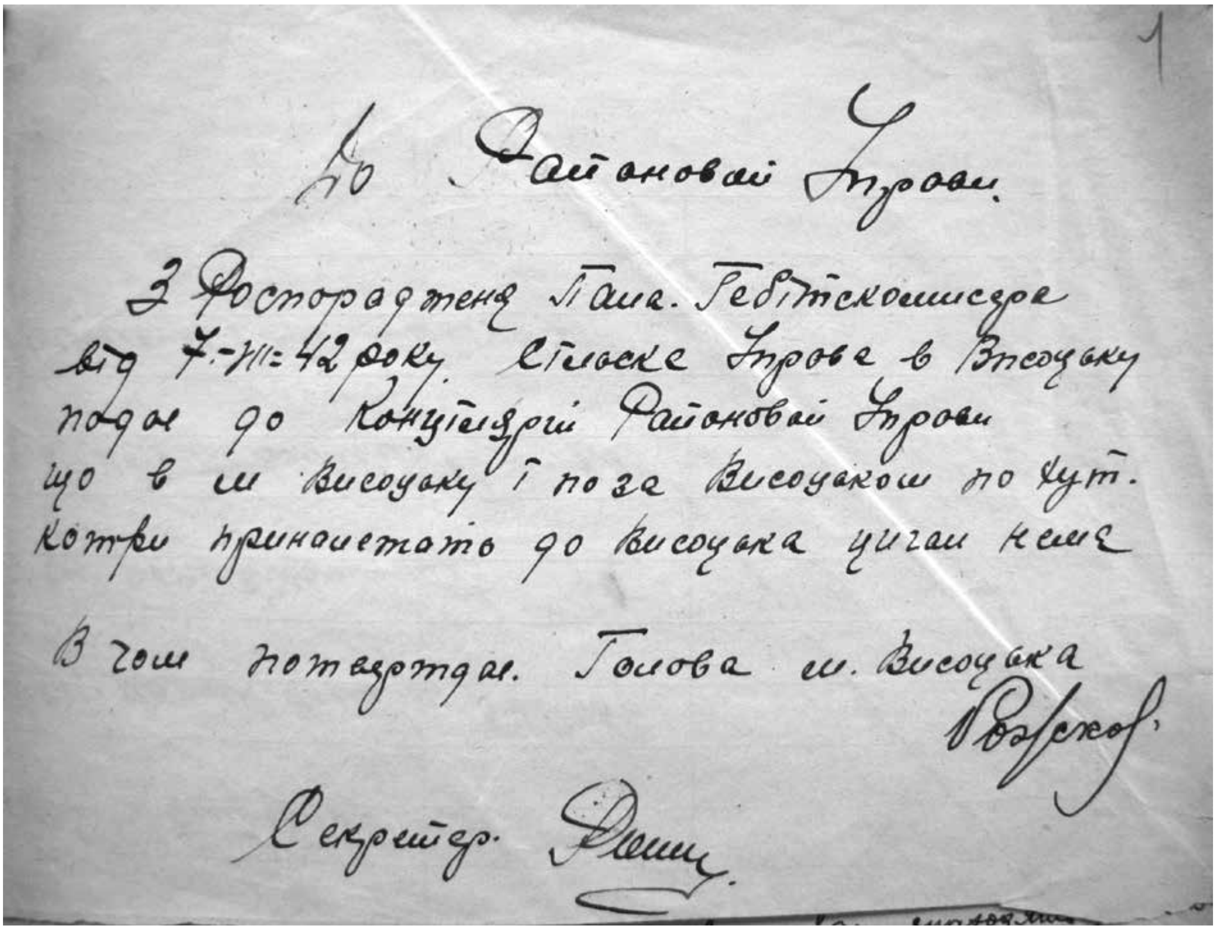
Документ № 4-2

До Районовой Управи

З Роспорядженя Пана Гебітскомисара від 7.-VII.-1942 року Сільська Управа в Висоцьку подала до канцелярій Районовой Управи що в м. Висоцьку і поза Висоцьком по хут.[орам] котри приналежать до Висоцька циган нема.

В чом потвержає Голова м. Висоцька	[підпис]
Секретар	[підпис]

ДАРО, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

1

До Районової Управи.

З Розпорядження Пана Гебітскомісара від 7-VII-42 року Сільске Управа в Висоцьку подає до Канцелярії Районової Управи що в м. Висоцьку і поза Висоцьком по хут. котрі приналежать до Висоцька цигани нема.

В чом потверджає. Голова м. Висоцька [підпис]

Секретар [підпис]

Документ № 4-3

До
Районовой Управи в Висоцьку

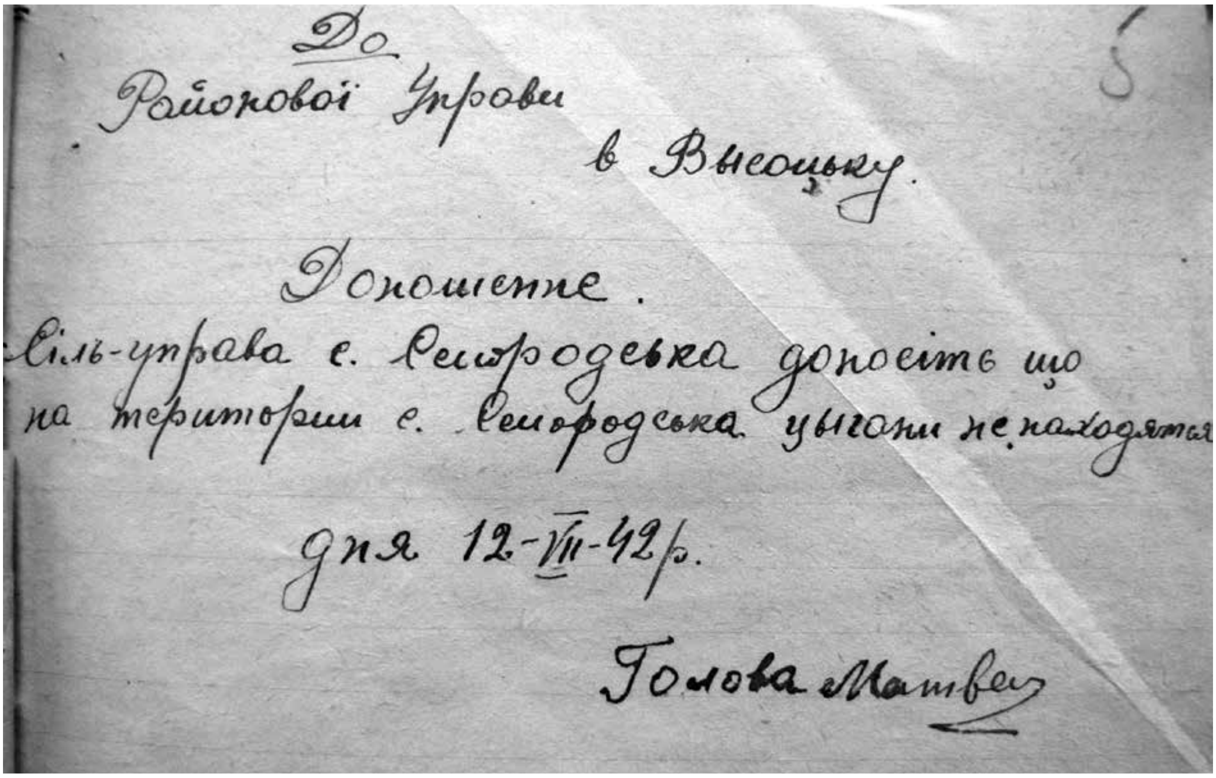
Доношение.

Сіль-управа с. Смородська[1] доносить що на територии с. Смородська цыгани не находятся.

дня 12-VII-42 р.
голова [підпис]

ДАРО, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

[1] Смородськ – село в Дубровицькому районі Рівненської обл.

До
Районової Управи
в Высоцьку.
Доношение.
Сіль-управа с. Семгородська доносіть що
на територии с. Семгородська цыгани не находятся
дня 12-VII-42 р.
Голова Матвей

Документ № 4-4

Сіль.управа
в Золотому
дня 15/VII-42 р.

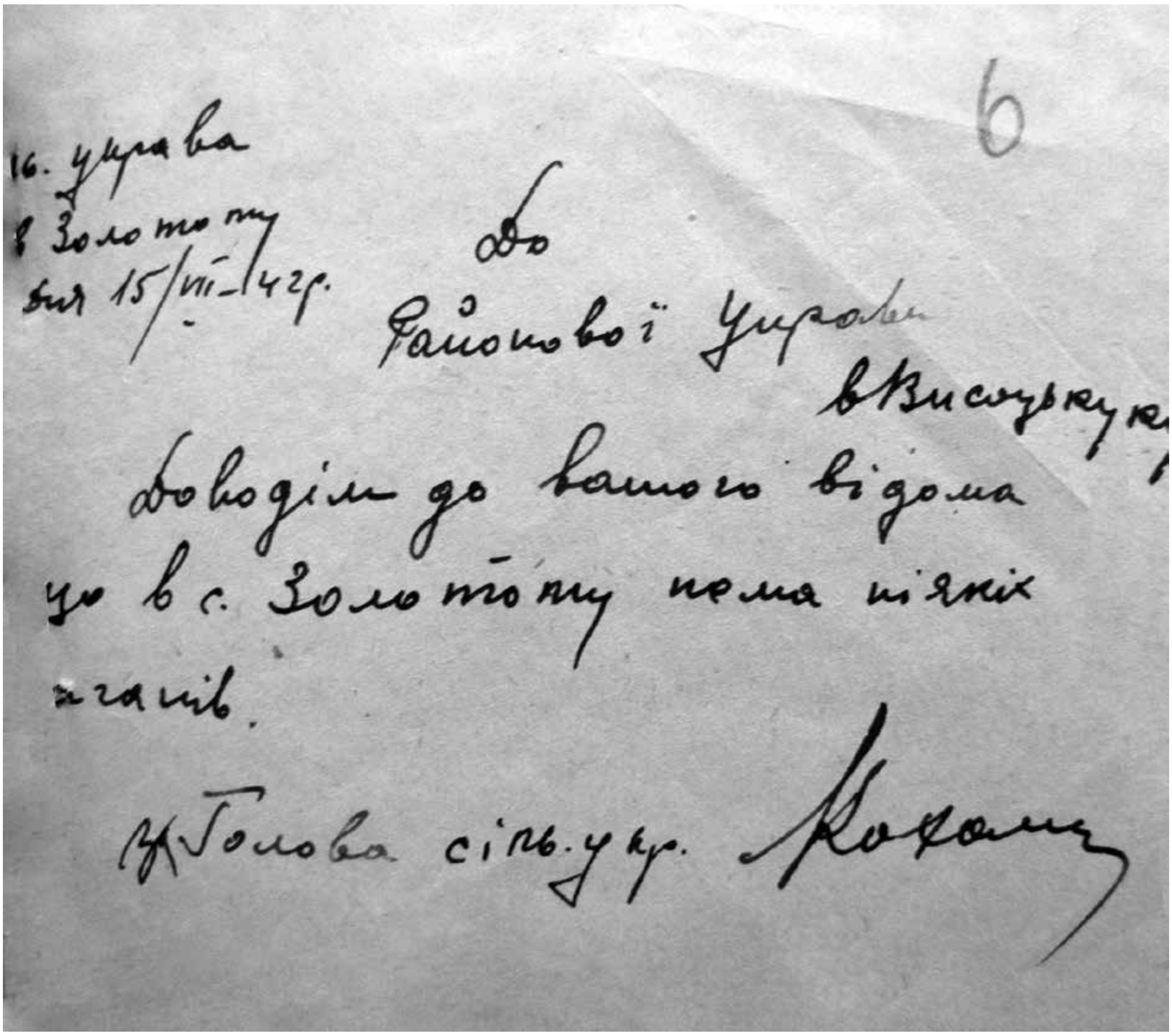
До
Районової Управи в Висоцьку

Доводім до вашого відома що в с. Золотому[1] нема ніякіх циганів.

Голова сіль. управи [підпис]

ДАРО, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 6.

1 Золоте – село в Дубровицькому районі Рівненської обл.

6

16. управа
в Золотому
від 15/VII-42 р.

До
Районової Управи
в Висоцьку

Доводім до вашого відома
що в с. Золотому нема ніяких
циганів.

За Голова сільс. упр. Кохан

Документ № 4-5

[...]родна упр.
[...]ло Серники[1]
[Ви]соцкого район

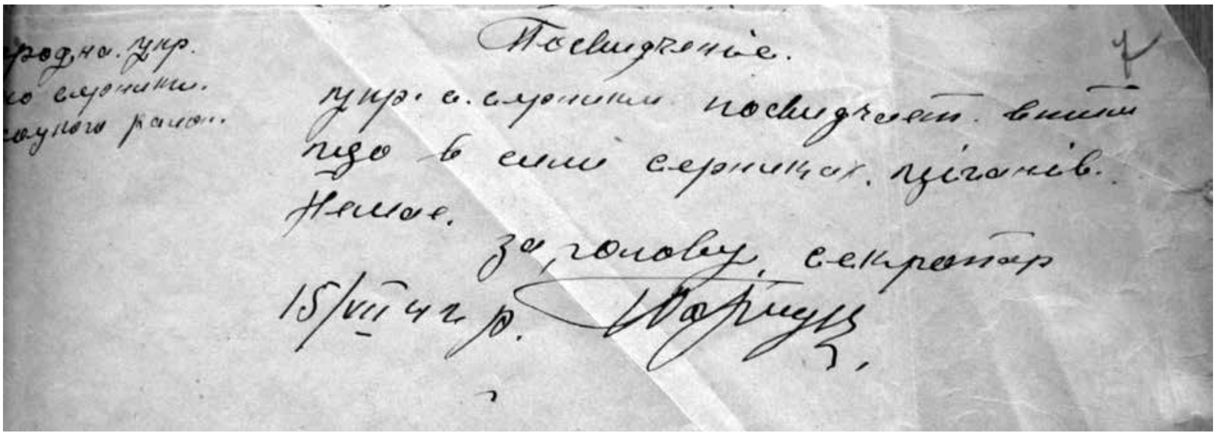
Посвидченіе.

упр. в с.[елі] серники посвидчиет в тим що в сели серниках ціганів немае.

За голову секретар [підпис]
15/VII 42 р.

ДАРО, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

1 Серники – село у Зарічненському районі Рівненської обл.

Посвидчение.

Упр. с. Служки посвидчает вище що в селі Серницах циганів немає.

За голову, секретар

15/VII 42 р.

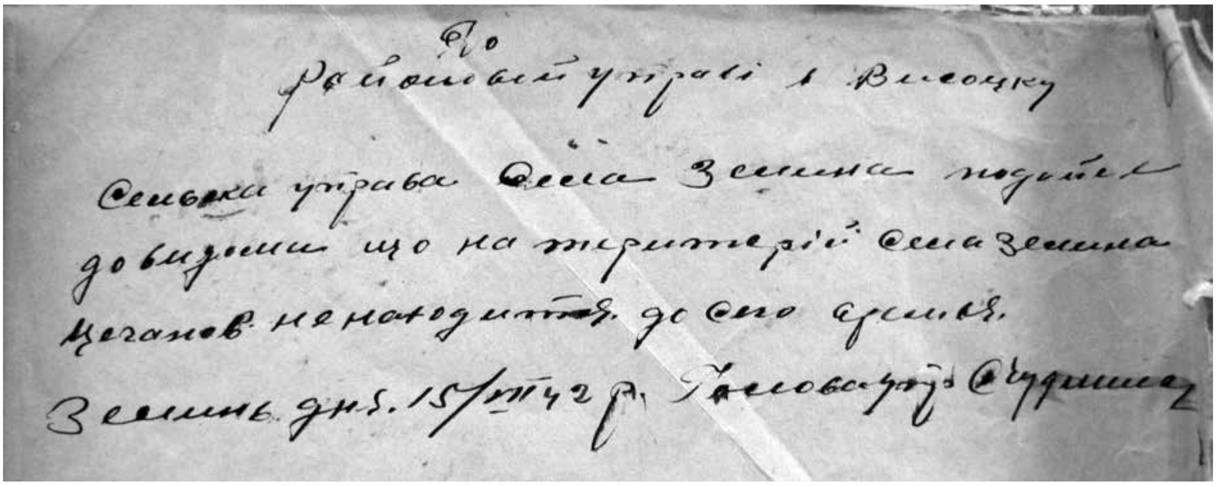
Документ № 4-6

До
Районовій управі в Висоцьку

Сільська управа села Зелина[1] подайе до видоми що на територій села Зелина цеганов не находится [нрзб.]

Зелинь, дня 15/VII 42 р. Голова [підпис]

ДАРО, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 8.

До
Районовій управі в Висоцку

Сільска управа села Зелина подайе до видоми що на територій села Зелина цеганов не находится

Зелинь днь 15/VII 42 р.

[1] Зелень – село в Дубровицькому районі Рівненської обл.

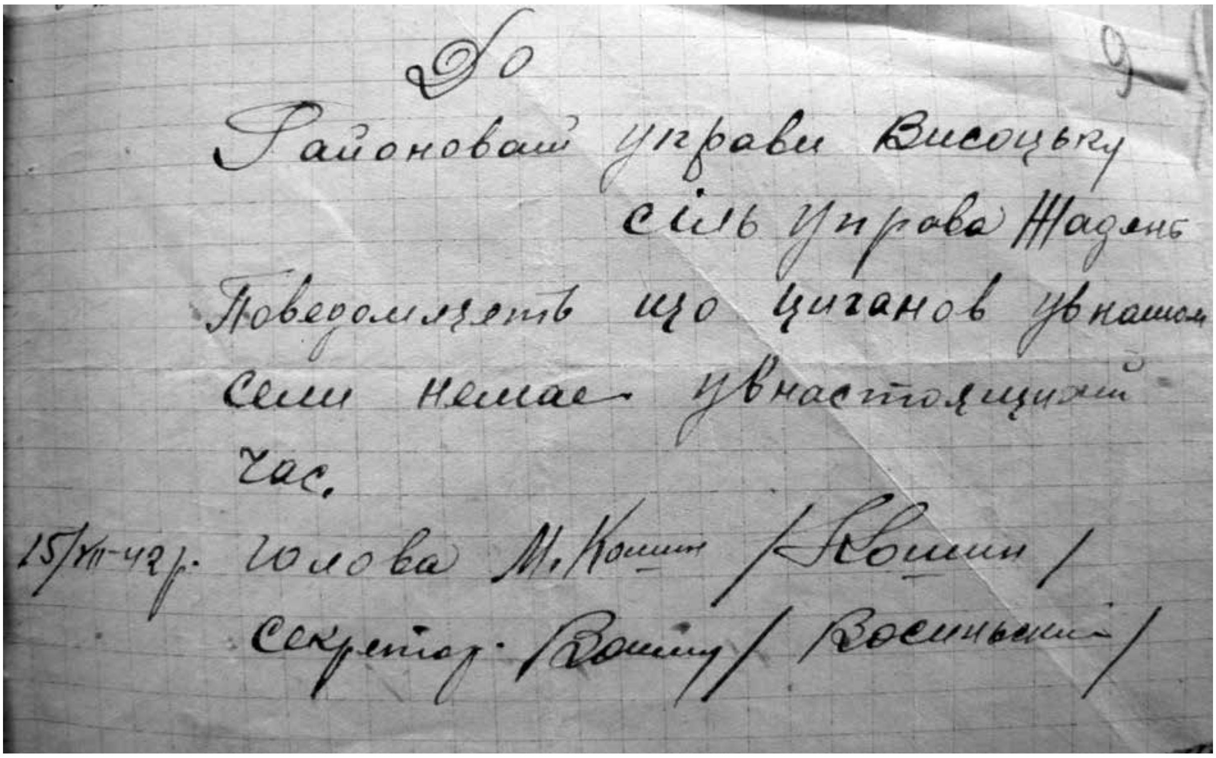
Документ № 4-7

До
Районовой управи Висоцьку

сільуправа Жадянь[1]
Поведомляеть що циганов ув нашом сели немае ув настоящий час.

15/VII-42 р. Голова М. Кошин [підпис]
Секретар [підпис] [Восиньский]

ДАРО, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

До
Районовай управи Висоцьку
сіль управа Жадянь
Поведомляеть що циганов ув нашом
сели немае ув настоящий
час.
15/VII-42 р. Голова М. Кошин /Кошин/
Секретар /Восиньский/

[1] Жадень – село в Дубровицькому районі Рівненської обл.

Документ № 4-8

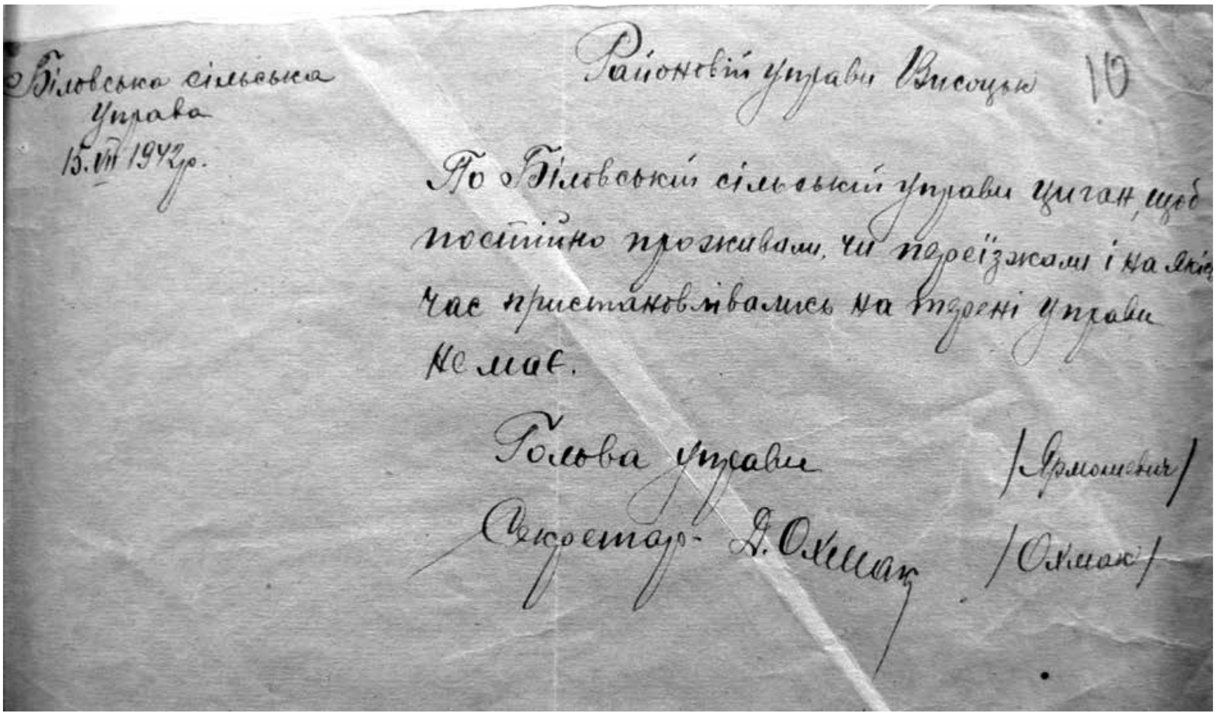
Біловська сільська управа
15.VII.1942 р.

Районовій управи Висоцьк

По Біловській сільскій управи циган, щоб постійно проживали, чи переїзжали і на якісь час пристановлівались на терені управи не має.

Голова управи /Ярмошевич/
Секретар – Д. Охмак /Охмак/

ДАРО, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 10.

Біловська сільська управа
15.VII.1942 р.

Районовій управи Висоцьк 10

По Біловській сільскій управи циган, щоб постійно проживали, чи переїзжали і на якісь час пристановлівались на терені управи не має.

Голова управи /Ярмошевич/
Секретар – Д. Охмак /Охмак/

[1] Біле – село в Дубровицькому районі Рівненської обл.

Документ № 4-9

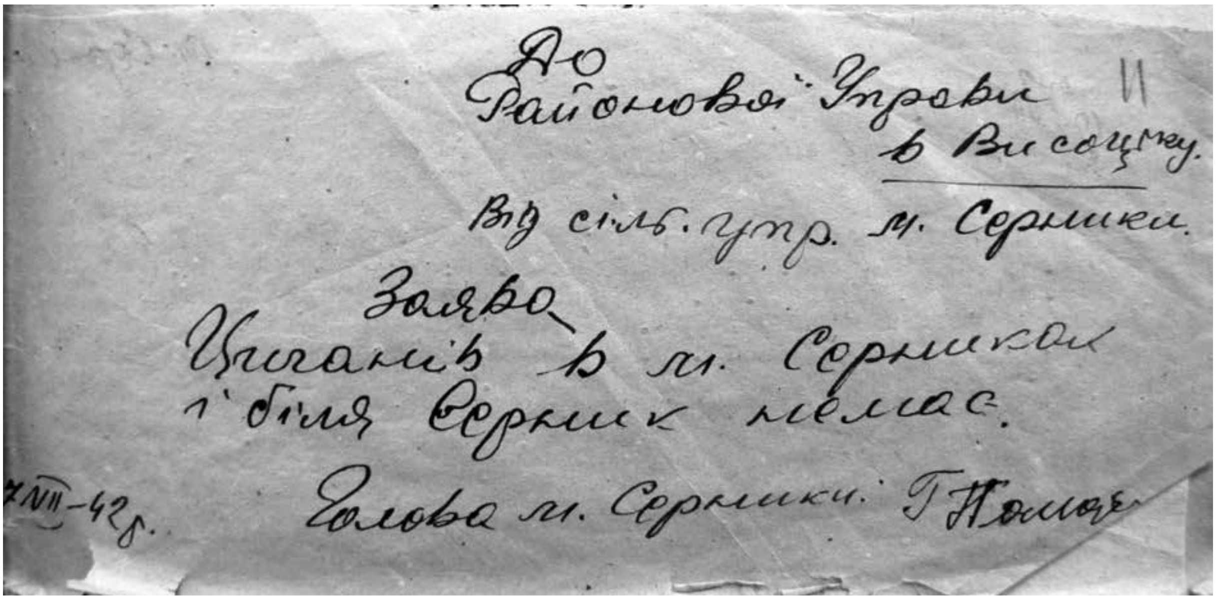
До
Районовой управи в Висоцьку
Від сіль.упр. м. Серники

Заява

Циганів в м. Серниках і біля Серник немає.

17/VII-42 р. Голова м. Серники [підпис]

ДАРО, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 11.

До
Районовой Управи
в Висоцьку.
Від сільс. упр. м. Серники.
Заяво
Циганів в м. Серниках
і біля Серник немає.
7/VII-42 р.
Голова м. Серники.

Документ № 4-10

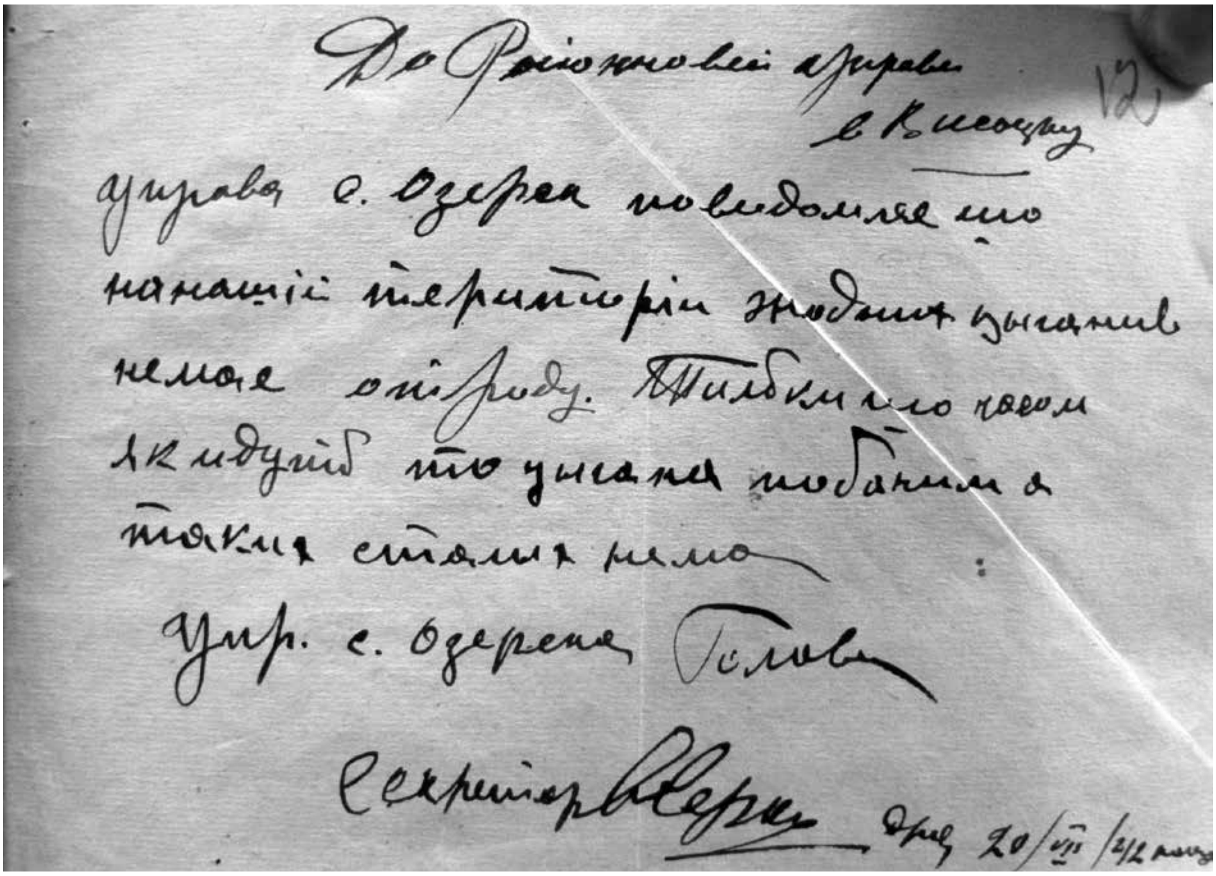
До
Районновій управи в Висоцьку

Управа в с. Озерск[1] повидомляе що на нашій териториі жодних цыганив немае отроду. Тильки шо часом як идуть то цигани побачим а таких сталих нема.

упр. с. Озерска Голова
Секретар
Дня 20/VII/42 року

ДАРО, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 12.

[1] Озерськ – село в Дубровицькому районі Рівненської обл.

До Районової управи
в Висоцку

управа с. Озерська повідомляє що
на нашій території жодних циганів
немає от роду. Тілько по часом
як идуть то цигана побачим а
таких сталих нема

Упр. с. Озерска Голова

Секретар [підпис] дня 20/VII/42 року

Документ № 4-11

До
Районової управи Висоцк

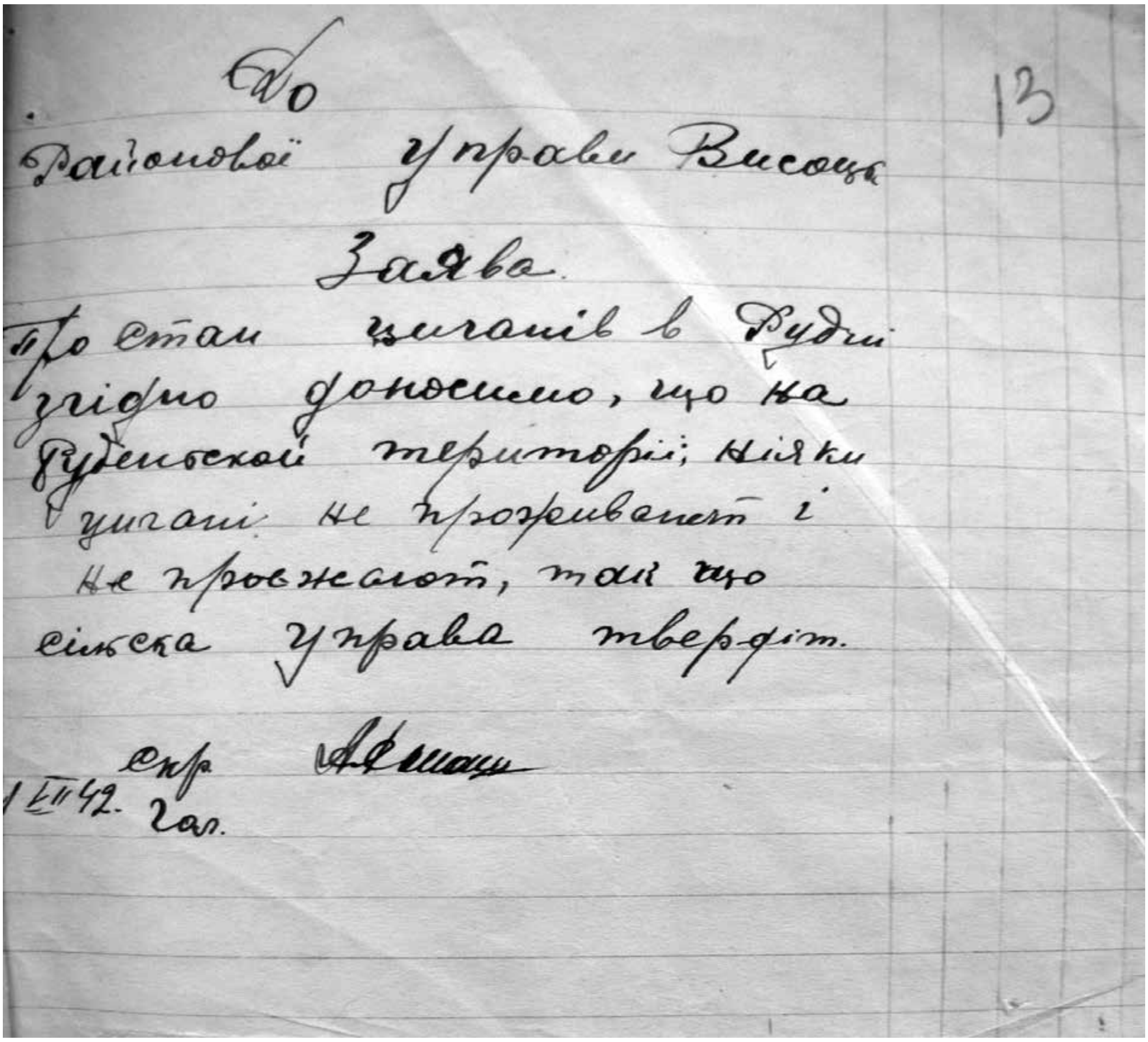
Заява

Про стан циганів в Рудні[1] згідно доносимо, що на Руденськой території ніяки цигані не проживають і не проежають, так що сільска управа твердіт.

Скр. [підпис]
21.VII 42 Гол.

ДАРО, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 12.

[1] Рудня – село в Дубровицькому районі Рівненської обл.

До
Районової управи Висоцьк
Заява.
Про стан циганів в Рудні
згідно доносимо, що на
Руденской території; ніяки
цигани не прозживають і
не проєжають, так що
сільска управа твердіт.

Скр
1.VII.42. Гол.

Документ № 5

Взірець

м. Рожище, 9/VI 42 р. № 35

До сільської управи в . . . .

1/ З наказу п. Окружного Комісара в Луцьку на 17 червня ц.р. на год. 9 ранку п. Голови С/Управ повинні обовязково прибути до Луцька до Українського Міського театру на привітання п. Генерального Комісара. Явитись прибраному святочно. Підводи затримати на базарній площі при вул. Коперніка.

2/ Забороняється цивільному населенню їздити по головних вулицях, які є в направі. Винні нарушення цього розпорядження будуть суворо покарані.

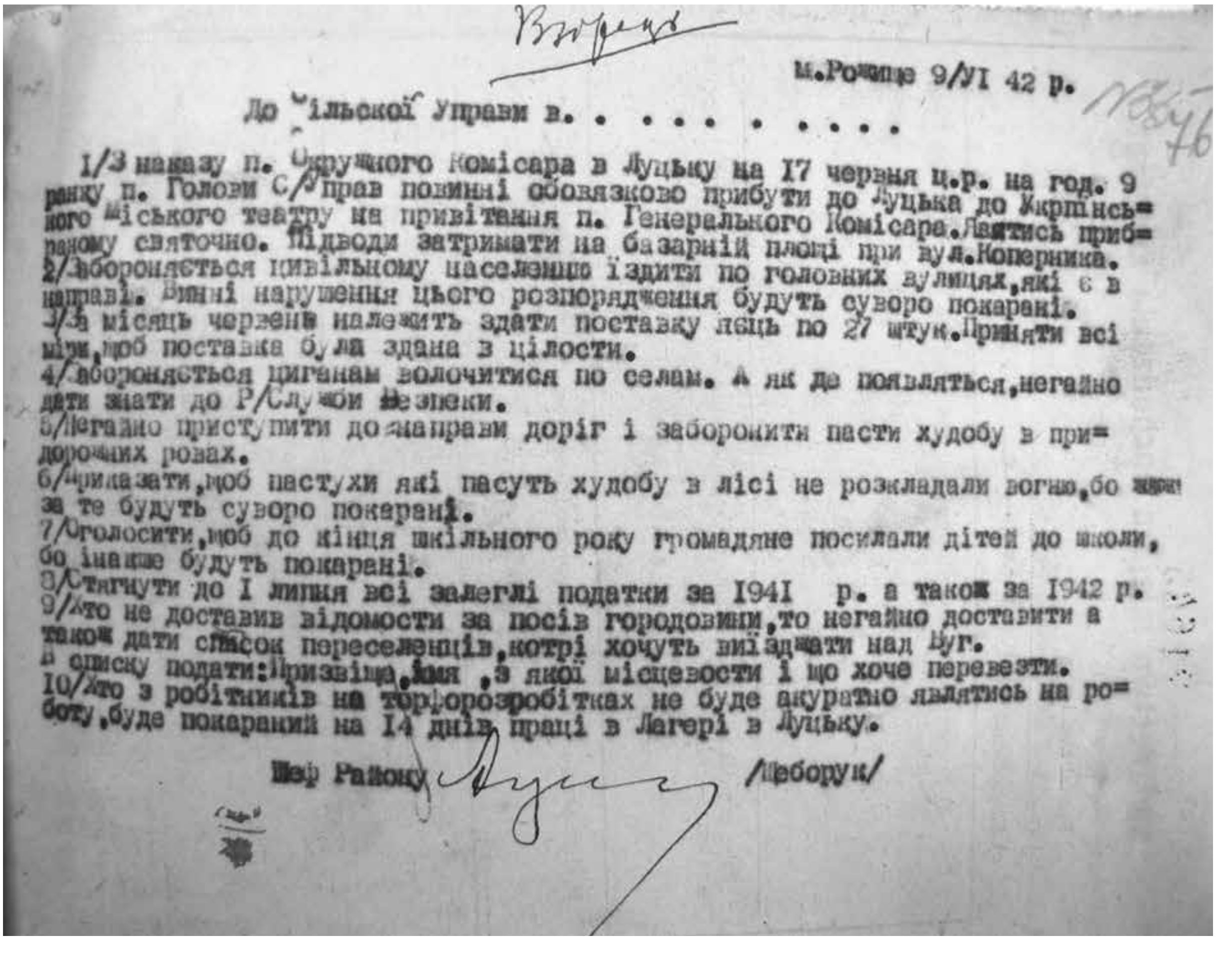
3/ За місяць червень належить здати поставку яєць по 27 штук. Приняти всі міри, щоб поставка була здана в цілості.

4/ Забороняється циганам волочитися по селам. А як де появляться, негайно дати знати до Р[айонної]/Служби Безпеки.

5/ Негайно приступити до направи доріг і заборонити пасти худобу в придорожних ровах.
6/ Приказати, щоб пастухи які пасуть худобу в лісі не розкладали вогню, бо за те будуть суворо покарані.
7/ Оголосити, щоб до кінця шкільного року громадяне посилали дітей до школи, бо інакше будуть покарані.
8/ Стягнути до 1 липня всі залеглі податки за 1941 р. а також за 1942 р.
9/ Хто не доставив відомості за посів городовини, то негайно доставити а також дати списки переселенців, котрі хочуть виїзджати на Буг. В списку подати: Призвіще, імя, з якої місцевости і що хоче перевезти.
10/ Хто з робітників на торфорозробках не буде акуратно являтись на роботу, буде покараний на 14 днів праці в Лагері в Луцьку.

Шеф району [підпис] /Щеборук/

ДАВО, ф. Р-75, оп. 3, спр. 1, арк. 76.

м.Рожище 9/VI 42 р.

До Сільской Управи в. . . . .

1/З наказу п. Окружного Комісара в Луцьку на 17 червня ц.р. на год. 9 ранку п. Голови С/Управ повинні обовязково прибути до Луцька до Українського Міського театру на привітання п. Генерального Комісара. Явитись прибраному святочно. Підводи затримати на базарній площі при вул.Коперника.
2/Забороняється цивільному населенню їздити по головних вулицях, які є в направі. Винні нарушення цього розпорядження будуть суворо покарані.
3/За місяць червень належить здати поставку яєць по 27 штук. Приняти всі міри, щоб поставка була здана з цілости.
4/Забороняється циганам волочитися по селам. А як де появляться, негайно дати знати до Р/Служби Безпеки.
5/Негайно приступити до направи доріг і заборонити пасти худобу в придорожних ровах.
6/Приказати, щоб пастухи які пасуть худобу в лісі не розкладали вогню, бо за те будуть суворо покарані.
7/Оголосити, щоб до кінця шкільного року громадяне посилали дітей до школи, бо інакше будуть покарані.
8/Стягнути до I липня всі залеглі податки за 1941 р. а також за 1942 р.
9/Хто не доставив відомости за посів городовини, то негайно доставити а також дати список переселенців, котрі хочуть виїзджати над Буг.
В списку подати: Призвіще, імя, з якої місцевости і що хоче перевезти.
10/Хто з робітників на торфорозробітках не буде акуратно являтись на роботу, буде покараний на 14 днів праці в Лагері в Луцьку.

Шеф Району /Щеборук/

Документ № 6

17.11.[рік відсутній]

Поліції [в] Корці

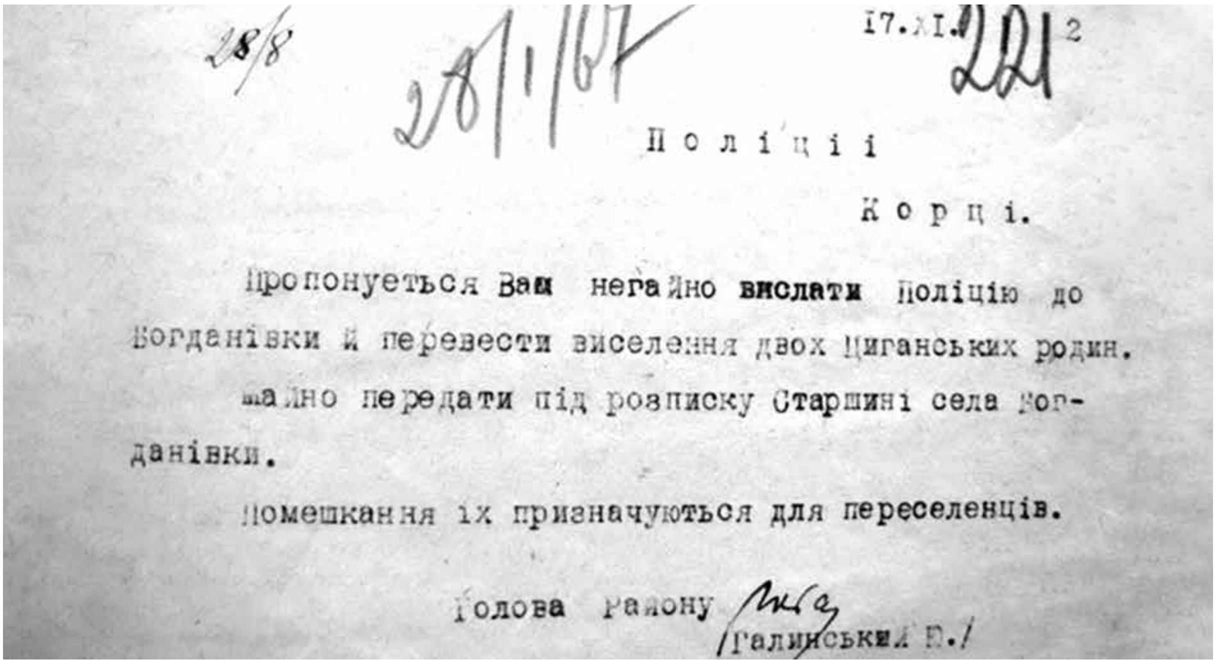
Пропонується Вам негайно вислати Поліцію до Богданівки й перевести виселення двох циганських родин.

Майно передати під розписку Старшині села Богданівки.

Помешкання їх призначуються для переселенців.

Голова району [підпис] /Галинський Ю./

ДАРО, ф. Р-48, оп. 1, спр. 11, арк. 221.

28/8 28/1/67 17.XI. 221 2

Поліції

Корці.

Пропонується Вам негайно вислати Поліцію до Богданівки й перевести виселення двох циганських родин.

Майно передати під розписку Старшині села Богданівки.

Помешкання їх призначуються для переселенців.

Голова Району /Галинський Ю./

Документ № 7

Старості села _________Житне_________

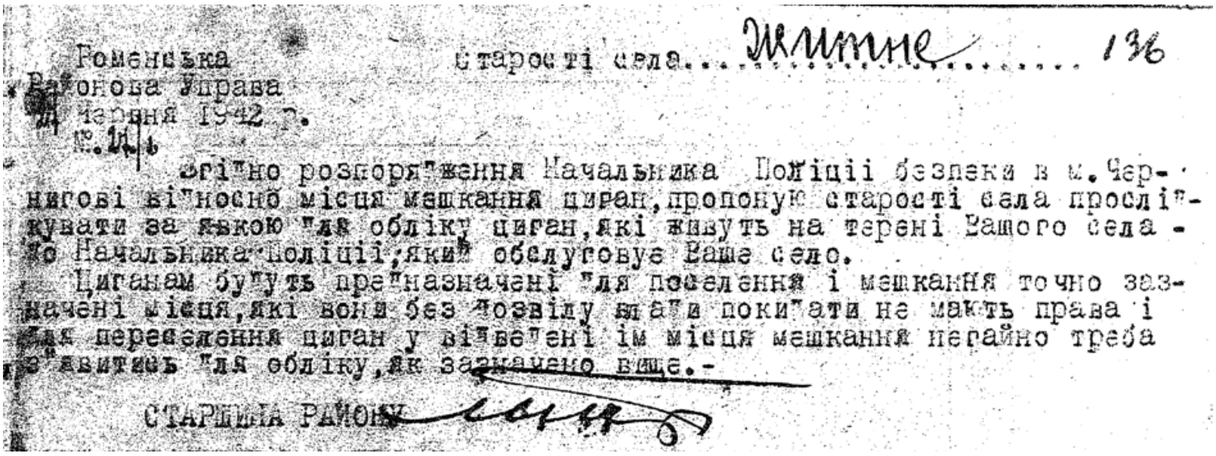
Роменська
Районова Управа
27 червня 1942 р.
№ 27/1

Згідно розпорядження Начальника Поліції безпеки в м. Чернігові відносно місця мешкання циган, пропоную старості села прослідкувати за явкою для обліку циган, які живуть на терені Вашого села – до Начальника Поліції, який обслуговує Ваше село.

Циганам будуть предназначені для поселення і мешкання точно зазначені місця, які вони без дозвілу влади покидати не мають права і для переселення циган у відведені їм місця мешкання негайно треба з’явитись для обліку, як зазначено вище.

СТАРШИНА РАЙОНУ [підпис нрзб.]

ДАСО, ф. Р-2912, оп. 1, спр. 1, арк. 136.

Роменська Районова Управа
[illegible] червня 1942 р.
№ [illegible]

Старості села... Житне 136

Згідно розпорядження Начальника Поліції безпеки в м. Чернигові відносно місця мешкання циган, пропоную старості села прослідкувати за явкою для обліку циган, які живуть на терені Вашого села - до Начальника Поліції, який обслуговує Ваше село.

Циганам будуть предназначені для поселення і мешкання точно зазначені місця, які вони без дозвілу влади покидати не мають права і для переселення циган у відведені їм місця мешкання негайно треба з"явитись для обліку, як зазначено вище.-

СТАРШИНА РАЙОНУ [підпис]

4. СТАТИСТИЧНІ ВІДОМОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ПЕРІОДУ ОКУПАЦІЇ

Документ № 8

В Е Д О М О С Т Ь

прописанного населения гор. Винницы, Пятничан и Старого Города
на 1 НОЯБРЯ 1943 г.

	По национальн.	Мужчин.	Женщин.	Детей.	ВСЕГО.
1.	Немцев	123	211	137	471
2.	Украинцев	8921	14747	8538	32206
3.	Русских	1716	2847	1644	6207
[...]					
21.	Цыган	3	--	--	3
[...]					
ВСЕГО:		11642	19429	11091	42162

ДАВО, ф. Р-1312, оп. 1, спр. 15, арк. 39.

В Е Д О М О С Т Ь

прописанного населения гор.Винницы, Пятничан и Старого Город
на I-е НОЯБРЯ 1943 года.

По национальн.	Мужчин.	Женщин.	Детей.	ВСЕГО.
I. Немцев	I23	2II	I37	47I
2. Украинцев	892I	I4747	8538	32206
3. Русских	I7I6	2847	I644	6207

[...]

2I. Ц ы г а н	3	-	-	3

[...]

ВСЕГО:	II642	I9429	II09I	42I62

Документ № 9

РОЗПОДІЛ

населення м. Києва за національністю та статтю на I квартал
1942 року за даними перезаявки населення

№№ п/ч	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ	Кількість населення			В % до всього населення		
		чолов.	жінок	Всього	чолов.	жінок	Всього
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Українці	108615	172999	281611	81.98	78.83	79.98
2.	Німці	990	1806	2796	0.75	0.82	0.79
3.	Росіяни	16360	33909	50263	12.34	15.43	14.27
[...]							
53	Жиди	7	13	20	0.01	0.00	0.01
54	Цигани	12	28	40	0.01	0.01	0.01
[...]							
	Всього	132526	219613	352139	100.0	100.0	100.0

ДАКО, ф. Р-2360, оп. 12, спр. 4, арк. 6.

РОЗПОДІЛ

населення м. Києва за національністю та статтю на I квартал 1942 року за даними перереєстрації населення

№ п/п	НАЦІОНАЛЬНОСТІ	Кількість населення			В % до всього населення		
		чолов.	жінок	всього	чолов.	жінок	всього
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Українці	108615	172996	281611	81.96	78.88	79.98
2.	Німці	990	1806	2796	0.75	0.82	0.79
3.	Росіяни	16360	33908	50268	12.34	15.43	14.27

[...]

53.	Жиди	7	13	20	0.01	0.00	0.01
54.	Цигани	12	28	40	0.01	0.01	0.01

[...]

	Всього:	132526	219613	352139	100.0	100.0	100.0

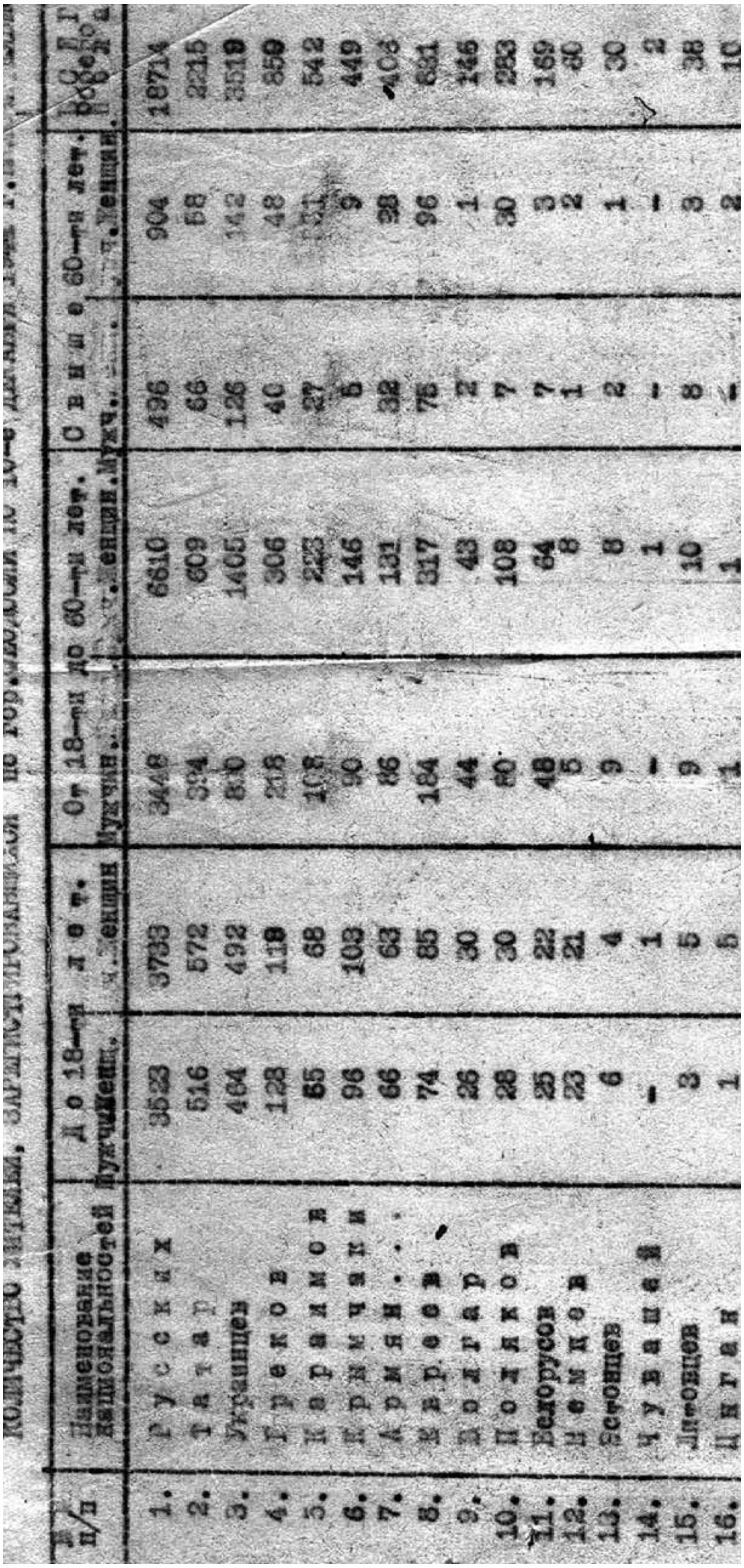
Документ № 10

Количество жителей, зарегистрировавшихся по гор. Феодосии
по 10 декабря 1941 г. включительно

№ п/п	Наименование национальностей	До 18-ти лет		От 18-ти до 60-ти лет		Свыше 60-ти лет		Всего обоего пола
		Мужчин	Женщин	Мужчин	Женщин	Мужчин	Женщин	
1	Русских	3523	3733	3448	6610	496	904	18714
2	Татар	516	572	394	609	66	68	2215
3	Украинцев	464	492	890	1405	126	142	3518
4	Греков	128	119	218	306	40	48	859
5	Караимов	65	68	106	223	27	231	542
6	Крымчаки	96	103	90	146	5	9	449
7	Армян	66	63	86	131	32	38	406
8	Евреев	74	85	184	317	75	96	831
9	Болгар	26	30	44	43	2	1	146
10	Поляков	28	30	80	108	7	30	283
11	Белорусов	25	22	48	64	7	3	169
12	Немцев	23	21	5	8	1	2	80
13	Эстонцев	6	4	9	8	2	1	30
14	Чувашей	--	1	--	1	--	11	2
15	Литовцев	3	5	9	10	8	3	38
16	Цыган	1	5	1	1	--	2	10
[...]								
	Итого	5057	5375	5666	10035	902	1389	28421

Зав. Регистрацией [подпись] /Горновой/
[3 подписи нрзб.] Мужч. – 11625
24.XII.41 Женщ. – 16799.

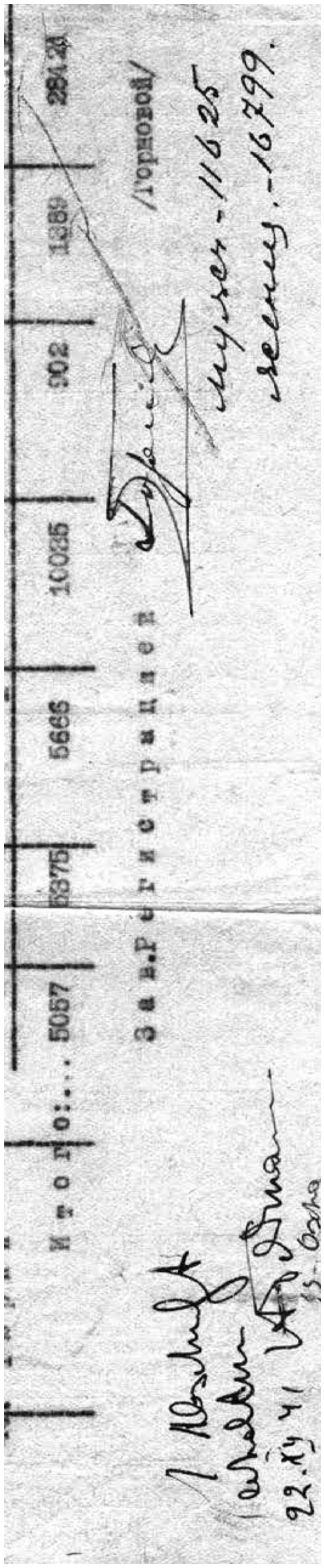
ДААРК, ф. Р-1458, оп. 1, спр. 4, арк. 123–123зв.

КОЛИЧЕСТВО ЖИТЕЛЕЙ, ЗАРЕГИСТРИРОВАВШИХСЯ ПО ГОР. ФЕОДОСИИ ПО 10-е ДЕКАБРЯ 194[illegible] Г.

№ п/п	Наименование национальностей	До 18-ти лет. Мужчин	До 18-ти лет. Женщин	От 18-ти до 60-ти лет. Мужчин	От 18-ти до 60-ти лет. Женщин	Свыше 60-ти лет. Мужч.	Свыше 60-ти лет. Женщин	Всего
1.	Русских	3523	3733	3448	6610	496	904	18714
2.	Татар	516	572	394	609	66	58	2215
3.	Украинцев	464	492	890	1405	126	142	3519
4.	Греков	128	119	218	306	40	48	859
5.	Караимов	65	68	108	223	27	[illegible]	542
6.	Крымчаки	96	103	90	146	5	9	449
7.	Армян...	66	63	86	131	32	28	406
8.	Евреев	74	85	184	317	75	96	831
9.	Болгар	26	30	44	43	2	1	146
10.	Поляков	28	30	60	108	7	30	263
11.	Белорусов	25	22	48	64	7	3	169
12.	Немцев	23	21	5	8	1	2	60
13.	Эстонцев	6	4	9	8	2	1	30
14.	Чувашей	–	1	–	1	–	–	2
15.	Литовцев	3	5	9	10	8	3	38
16.	Цыган	1	5	1	1	–	2	10

[...]

Итого:...	5057	5375	5666	10085	902	1389	28424

Зав. Регистрацией [signature] /Горновой/

мужч. – 11625
женщ. – 16799.

22.XII.41

5. ЗВІТИ ОКУПАЦІЙНИХ КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ

Документ № 11

Шеф поліції безпеки
та СД

Берлін, 2 січня 1942 р.

– IV A 1 – 1 B/41 gRs. –

65 копій
51 копія

Звіт про події в СРСР, № 150.

І. Розташування і комунікації.

Від: 2 січня 1942 р.

[...]

Айнзацгрупа «Д» (Олендорф)
Розташування: Симферополь
Комунікації: Радіозв'язок Симферополь, польова пошта № 47 540

Зондеркоманда 10а (Зеєтцен)
Розташування: Таганрог
Комунікації: Польова пошта № 47 540

Зондеркоманда 10б (Перстерер)
Розташування: Судак,
Комунікації: Радіозв'язок на марші, польова пошта № 47 540

Айнзацкоманда 11а (Цапп)
Розташування: Ялта, підрозділ в Алупці і Бахчисараї
Радіозв'язок в Ялті, польова пошта № 47 540

Айнзацкоманда 11б (Цапп)
Розташування: Сімферополь, з підрозділом в Алушті, Карасубазарі, Євпаторії
Радіозв'язок у Сімферополі й Алушті, польова пошта № 47 540

Айнзацкоманда 12 (Носке)
Розташування: Федорівка.
Комунікації: Радіозв'язок у Федорівці, польова пошта № 47 540

[...]

4. Євреї.

Сімферополь, Євпаторія, Алушта, Карасубазар, Керч і Феодосія, а також інші території західного Криму очищені від євреїв. З 16 листопада по 15 грудня були розстріляні 17 645 євреїв, 2504 кримчака, 824 цигана, а також 212 комуністів та партизанів. Загальна кількість страчених 75 881 [особа].

Чутки про страти в інших районах ускладнили проведення акції в Сімферополі. Відомості про акції проти євреїв поступово розповсюдилися від тих євреїв, хто втік, а також від росіян та від балачок німецьких солдатів.

USHMMA, 1999.A.0196, reel 2.

... der Sicherheitspolizei   Berlin, den 2. Januar 1942
und des SD

B.Nr. IV A 1 – 1 B/41 gRs.–

65 Ausfertigungen.
57 Ausfertigung.

Ereignismeldung UdSSR Nr. 150

I. Standorte und Nachrichtenverbindungen.

Zeit: 2.1.1942

[...]

Einsatzgruppe D (Ohlendorf).

Standort: Simferopol,
N-Verbindungen: Funkverbindung Simferopol
Feldpost-Nr. 47 540.

Sonderkommando 10a (Seetzen).

Standort: Taganrog,
N-Verbindungen: Feldpost-Nr. 47 540.

Sonderkommando 10b (Persterer).

Standort: Sudak,
N-Verbindungen: Funkverbindung a.d. Marsch,
Feldpost-Nr. 47 540.

Einsatzkommando 11 a (Zapp).

Standort: Jalta mit Teilen in Alupka und Bachtschisaraj;
N-Verbindungen: Funkverbindung Jalta,
Feldpost-Nr. 47 540.

[...]

\- 5 -

Einsatzkommando 11b (Zapp).

Standort:	Simferopol mit Teilen in Aluschta, Karasubar, Eupatoria.
N-Verbindungen:	Funkverbindung Simferopol und Aluschta, Feldpost-Nr. 47 540.

Einsatzkommando 12 (Nosske).

Standort:	Fedorowka.
N-Verbindungen:	Funkverbindung Fedorowka, Feldpost-Nr. 47 540.

[...]

\- 20 -

4. Juden.

Simferopol, Jewpatoria, Aluschta, Karasubasar, Kertsch und Feodosia sowie weitere Teile der West-Krim judenfrei gemacht. Vom 16.11. bis 15.12. wurden 17 645 Juden, 2 5o4 Krimtschaken, 824 Zigeuner und 212 Kommunisten und Partisanen erschossen. Die Gesamtzahl der Exekutionen 75 881.

Gerüchte über Erschießungen aus anderen Gebieten erschwerten Aktion in Simferopol erheblich. Allmählich sickert durch geflüchtete Juden, Russen und auch Redereien deutscher Soldaten Vorgehen gegen Juden durch.

Документ № 12

Шеф поліції безпеки та СД	Берлін, 8 квітня 1942 р.

– IV A 1 – 1 B/41 gRs. –

65 копій
51 копія

Звіт про події в СРСР, № 190.

I. Розташування і комунікації.

Від: 8 квітня 1942 р.

[...]

Айнзацгрупа «Д» (Олендорф)	
Розташування:	Симферополь
Комунікації:	Польова пошта № 47 540
Зондеркоманда 10а (Зеєтцен)	
Розташування:	Таганрог, також взвод у Маріуполі і Мелітополі
Комунікації:	Польова пошта № 47 540
Зондеркоманда 10б (Перстерер)	
Розташування:	Феодосія, також взвод у Судаку, Ізмаїлі, Терску і Джанкої
Комунікації:	Польова пошта № 47 540
Айнзацкоманда 11б (д-р Брауне)	
Розташування:	Сімферополь і Алушта
	Польова пошта № 47 540
Айнзацкоманда 12 (д-р Мюллер)	
Розташування:	Федорівка, також взвод у Пологах, Біюкасі і Гуляйполе
Комунікації:	Польова пошта № 47 540

[...]

У другій половині березня було страчено загалом 1501 особу, серед них
євреїв – 588
комуністів – 405
партизан – 247
асоціальних [елементів], включаючи циган – 261
Загальна кількість на сьогодні – 91 678 [осіб].

USHMMA, 1999.A.0196, reel 3.

Der Chef der Sicherheitspolizei Berlin, den 8.April 1942.
und des SD
- IV A 1 - 1 B/41 gRs. -

65 Ausfertigungen
51. Ausfertigung

Ereignismeldung UdSSR Nr. 190.

I. Standorte und Nachrichtenverbindungen.

Zeit: 8.April 1942

[...]

- 5 -

Einsatzgruppe D (Ohlendorf)

Standort: Simferopol
N-Verbindungen: F T Simferopol
Feldpost-Nr. 47 540

Sonderkommando 10 a (Seetzen)

Standort: Taganrog m.Trupp in Mariupol und Melitopol
N-Verbindungen: Feldpost-Nr. 47 540

Sonderkommando 10 b (Persterer)

Standort: Feodosia m.Trupps in Sudak, Ismail, Tereku u.Dshankeij
N-Verbindungen: FT. Feodosia
Feldpost-Nr. 47 540

Einsatzkommando 11 b (Dr. Braune)

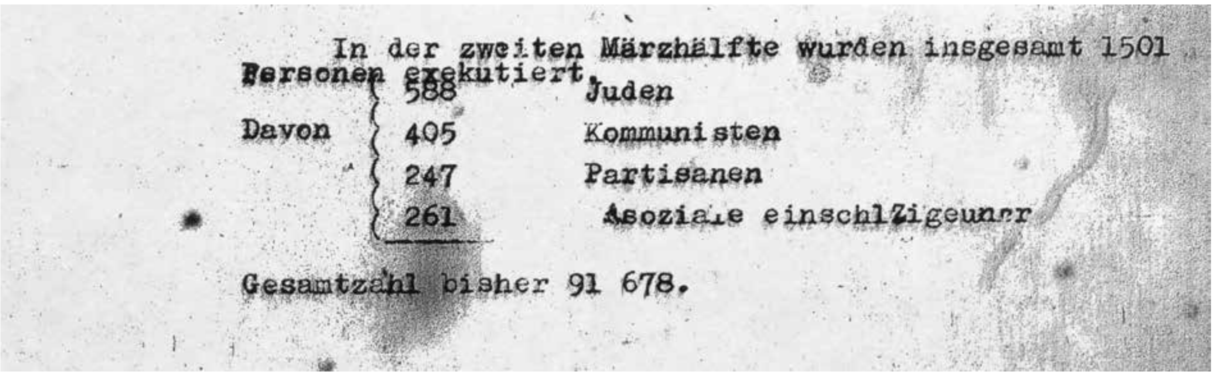
Standort: Simferopol u. Aluschta
Feldpost-Nr. 47 540

Einsatzkommando 12 (Dr. Müller)

Standort: Fedorowka m.Trupp in Pologi, Biukxas u.Culja - Pole
N-Verbindungen: Feldpost-Nr. 47 540.

-.-.-.-.-.-

[...]

In der zweiten Märzhälfte wurden insgesamt 1501
Personen exekutiert.

Davon	588	Juden
	405	Kommunisten
	247	Partisanen
	261	Asoziale einschl. Zigeuner

Gesamtzahl bisher 91 678.

6. ДОКУМЕНТАЦІЯ НАДЗВИЧАЙНОЇ ДЕРЖАВНОЇ КОМІСІЇ ПО ВСТАНОВЛЕННЮ І РОЗСЛІДУВАННЮ ЗЛОДІЯНЬ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

Документ № 13

<u>Копия.</u>

<u>А К Т</u>

Мы, члены колхоза «9 січня», председатель сельского совета и представитель воинской части Красной Армии составили настоящий акт о массовой расстреле цыганских семей немецкими оккупантами.

Арестовав в августе месяце 1942 г. до двухсот пятидесяти человек цыган немцы посадили их в Обуховскую полицию, а через несколько дней вывели ночью в урочище «Забара» и расстреляли у силосной ямы колхоза «9 січня». Расстрел производили немцы и полицейские под руководством и по приказу начальника Обуховской жандармерии немца ФАБИШ и начальника Обуховской полиции предателя САВКИ ЗАЯЦ. Убитых мужчин, женщин и детей немцы побросали в силосную яму и засыпали ее землей, а летом 1943 г. запахали эту яму, чтобы нельзя было обнаружить ее.

Немцы и полицейские принимали меры к тому, чтобы не было свидетелей их злодеяния. Так, колхозного сторожа САМОДИВЧЕНКО Михаила Михайловича и ГЕТЬМАНА Данько Федоровича, стороживших колхозный баштан в этом урочище, перед тем, как привезти жертвы своего террора к месту казни – силосной яме – они арестовали и посадили в полицию, откуда выпустили их после окончания расстрела. Однако, жители хутора «Полек» на рассвете слышали детский плач, крики матерей и окрики полицейских, которые толкали арестованных к краю ямы, а после этого – выстрелы. Колхозница РУСАН Ганна Никифоровна, шедшая в это время на базар, Галина Васильевна ВДОВЕНКО и другие стояли на дороге и слушали эти крики, не имея возможности приблизиться к месту расстрела и чем либо помочь избежать гибели расстреливаемым.

Полицией запрещено было ходить в урочище «Забара» всем жителям под страхом расстрела.

Полицейские и жандармы, запугивая населения м. Обухова хвалились тем, что они учатся стрелять не по мишеням, а на живых людях. Об этом громогласно рассказывал полицейский РИСАН Антон Самойлович и другие, рассказывавшие и про расстрел цыганских семей.

Все два года немецкой оккупации граждане Обуховского района ходили под страхом расстрела, которые творились оккупантами с целью истребить неугодных им людей и запугать остальных жителей.

Акт составлен в двух экземплярах и подписали:

Председатель Обуховского сельсовета	/Волошин Т.И./
Председатель колхоза «9 січня»	/Дудко Я.К/
Колхозник	/Живача Г.Я./
Колхозник	/Русан І.Н./
Колхозник	/Вдовенко В.Н./
Представитель воинской части Красной Армии капитан	/Средин Г.Е./

Верно: Секретарь Кивского горсовета [нрзб.]

[?] декабря 1943,
Обухов

ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 521, л. 4.

КОПИЯ.

А К Т

Мы, члены колхоза "9 січня", председатель сельского совета и представитель воинской части Красной Армии составили настоящий акт о массовом расстреле цыганских семей немецкими оккупантами.

Арестовав в августе месяце 1942 г. до двухсот пятидесяти человек цыган немцы посадили их в Обуховскую полицию, а через несколько дней вывели ночью в урочище "Забара" и расстреляли у силосной ямы колхоза "9 січня". Расстрел производили немцы и полицейские под руководством и по приказу начальника Обуховской жандармерии немца ФАБИШ и начальника Обуховской полиции предателя САВКИ ЗАЯЦ. Убитых мужчин, женщин и детей немцы побросали в силосную яму и засыпали ее землей, а летом 1943 г. запахали эту яму, чтобы нельзя было обнаружить ее.

Немцы и полицейские принимали меры к тому, чтобы не было свидетелей их злодеяния. Так, колхозного сторожа САМОДИВЧЕНКО Михаила Михайловича и ГЕТЬМАНА Данько Федоровича, сторожевших колхозный баштан в этом урочище, перед тем, как привезти жертвы своего террора к месту казни – силосной яме – они арестовали и посадили в полицию, откуда выпустили их после окончания расстрела. Однако, жители хутора "Полек" на рассвете слышали детский плач, крики матерей и окрики полицейских, которые толкали арестованных к краю ямы, а после этого – выстрелы. Колхозница РУСАН Ганна Никифоровна, шедшая в это время на базар, Галина Васильевна БДОВЕНКО и другие стояли на дороге и слушали эти крики, не имея возможности приблизиться к месту расстрела и чем либо помочь избежать гибели расстреливаемым.

Полицией запрещено было ходить в урочище "Забара" всем жителям под страхом расстрела.

Полицейские и жандармы, запугивая население м. Обухова хвалились тем, что они учатся стрелять не по мишеням, а на живых людях. Об этом громогласно рассказывал полицейский РУСАН Антон Самойлович и другие, рассказывавшие и про расстрел цыганских семей.

Все два года немецкой оккупации граждане Обуховского района ходили под страхом расстрела, которые творились оккупантами с целью истребить неугодных им людей и запугать остальных жителей.

Акт составили в двух экземплярах и подписали:

Председатель Обуховского сельсовета /Волошин Т.И./
Председатель колхоза "9 січня" /Дулко Я.К./
Колхозник /Живача Г.Я./
Колхозник /Русан Г.Н./
Колхозник /Вдовенко В.П./
декабря 1943 Представитель воинской части Красной Армии
Обухов, Капитан /Бредин Г.Б./

Верно: Секретар Київ. [illegible]

Документ № 14

А К Т

1944 года июня 12 дня, г. Литин. Комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников по Литинскому району, Винницкой области, в составе: председателя комиссии секретаря Литинского РК КП/б/У тов. Глушко Сергея Петровича, заместителя председателя комиссии председатель Литинского Райсовета депутатов трудящихся тов. Луця Ивана Андреевича, ответственного секретаря комиссии райпрокурора Литинского района тов. Онуфриишина Никифора Федоровича, при участии медицинских экспертов – врачей Литинской раймедбольницы тов. Фрасынюка Дмитрия Денисовича и Жука Леонтия Павловича, пред. Литинского Горсовета Депутатов трудящихся тов. Гущина Федора Андреевича и свидетелей граждан гор. Литина: Люлькиса Давида Львовича, Мальченко Клавдии Парфентьевны и Фиголя Ивана Сильвестровича сего числа произвели расследование убийств мирного населения и военнопленных на территории Литинского района немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками УСТАНОВИЛИ:

1. За период их хазяйничанья с июля 1941 года по март 1944 года убито /расстреляно/, замучено и заморено голодом по Литинскому району, не считая арестованных и пропавших безвести – 7312 человек, в том числе: еврейского населения – 3806 чел., военнопленных – 3200, украинского населения – 218, цыган – 76 и казаков – 12.

Расстрелы и убийства происходили:

а/ На территории военгородка /тогда лагерь военнопленных и организация ОТ/.

18 августа 1941 года – 57 чел. мужчин-евреев.

19 декабря 1941 года 1986 человек еврейского населения, в т.ч. мужчин – 300 чел., женщин – 500 чел. и детей разного возраста – 1186.

29 декабря 1941 года – 115 чел. еврейского населения, в т.ч. мужчин 10 чел., женщин – 35 и детей – 71.

12 июня 1942 года – 167 чел., в т.ч. евреев – 91 и цыган – 76, разного пола и возраста /больше детей/.

10 октября 1942 г. – 260 чел. еврейского населения взрослых мужчин и женщин.

25 октября 1942 года – 96 чел. еврейского населения взрослых мужчин и женщин.

[...]

2. За данными свидетельских показаний и очевидцев, комиссия установила, что непосредственными виновниками и организаторами убийств по Литинскому району были тогда Литинский гебитскомиссар Фолькаммер, заместители гебитскомиссара по политчасти Вицеманни Никиш, нач. отдела труда Зондермеер, сельско-хозяйственный комендант Литинского района Эйлот, староста гор. Литина Романов Ефим Иванович и районной управы Маркитан Марк Сидорович. Непосредственными исполнителями были тогда областной нач. жандармерии Вагнер, нач. районной жандармерии Йохинке, палачами были жандармы Вагнер, Гебельс, Венер Шмелаш, Штурм, Герлих, Машин, Ремус, начальники украинской полиции Яковлев Савелий Яковлевич, Левандюк, полицаи:

Бондарчук Александр, Саранча Андрей, Сикерко Георгий, Юрець, Юрець, Богуславский Николай, Гончарук /с. Ивча/, Байнак, Онищук, Дячок Григорий, Добжанский Франц, Поберезский Ефим, Головащенко Михаил Семенович.

Виновниками гибели 3200 чел. военнопленных были тогда начальник лагеря, он же начальник организации ОТ Григор, его заместитель Боробин Сергей Михайлович со своими полицаями.

Пред. комиссии	
Секретарь Литинского РК КП/б/У	/Глушко/
Заместитель пред. комиссии	
Пред. Райсовета депутатов трудящихся	/Луць/
Ответственный секретарь	
Прокурор Литинского района	/Онуфришин/
Врачи-эксперты	/Фрасынюк/
	/Жук/
Пред. Горсовета депутатов трудящихся	/Гущин/
Свидетели: граждане гор. Литина	/Люлькис/
	/Мальченко/
	/Фиголь/

ДАВіО, ф. 1683, оп. 1, спр. 13, арк. 86.

80

А К Т

1944 года июня 12 дня, г. Литин. Комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников по Литинскому району, Винницкой области, в составе: председателя комиссии секретаря Литинского РК КП/б/У тов. Глушко Сергея Петровича, заместителя председателя комиссии председатель Литинского Райсовета депутатов трудящихся тов. Луця Ивана Андреевича, ответственного секретаря комиссии райпрокурора Литинского района тов. Онуфриишина Никифора Федоровича, при участии медицинских экспертов – врачей Литинской раймедбольницы тов. Красиюка Дмитрия Денисовича и Жука Леонтия Павловича, пред. Литинского Горсовета депутатов трудящихся тов. Гущина Федора Андреевича и свидетелей граждан гор. Литина: Люмкиса Давида Львовича, Мальченко Клавдии Порфентьевны и Сиголя Ивана Сильвестровича сего числа произвели расследование убийств мирного населения и военнопленных на территории Литинского района немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками УСТАНОВИЛИ:

1. За период их хозяйничанья с июля 1941 года по март 1944 года убито /расстреляно/, замучено и заморено голодом по Литинскому району, не считая арестованных и пропавших безвести – 7312 человек, в том числе: еврейского населения – 3806 чел., военнопленных – 3200, украинского населения – 218, цыган – 76 и казаков – 12.

Расстрелы и убийства происходили:

а/ На территории военгородка /тогда лагерь военнопленных и организация ОТ/.

18 августа 1941 года – 57 чел. мужчин-евреев.

19 декабря 1941 года 1986 чел. еврейского населения, в т.ч. мужчин – 300 чел., женщин – 500 чел. и детей разн. возвраста – 1186.

29 декабря 1941 года – 116 чел. еврейского населения, в т.ч. мужчин – 10 чел., женщин – 35 и детей – 71.

12 июня 1942 года – 167 чел., в т.ч. евреев – 91 и цыган – 76, разного пола и возвраста /больше детей/.

10 октября 1942 года – 260 чел. еврейского населения взрослых мужчин и женщин.

25 октября 1942 года – 96 чел. еврейского населения взрослых мужчин и женщин.

Там же, за период декабрь 1941 года по март 1942 г. погибло от голода военнопленных 3200 чел.

б/ В лесу урочище Дубина, около 7 км от гор. Литина по шоссе на гор. Проскуров.

12 сентября 1942 г. расстреляно 580 чел. еврейского населения рабочего возвраста мужчин и женщин.

20 сентября 1942 г. 520 чел. такого же контингента.

в/ В урочище Шосса по Борковской дороге за мостом.

18 сентября 1913 г. 86 чел. еврейского населения, в т.ч. мужчин – 14, женщин – 40 и детей – 32.

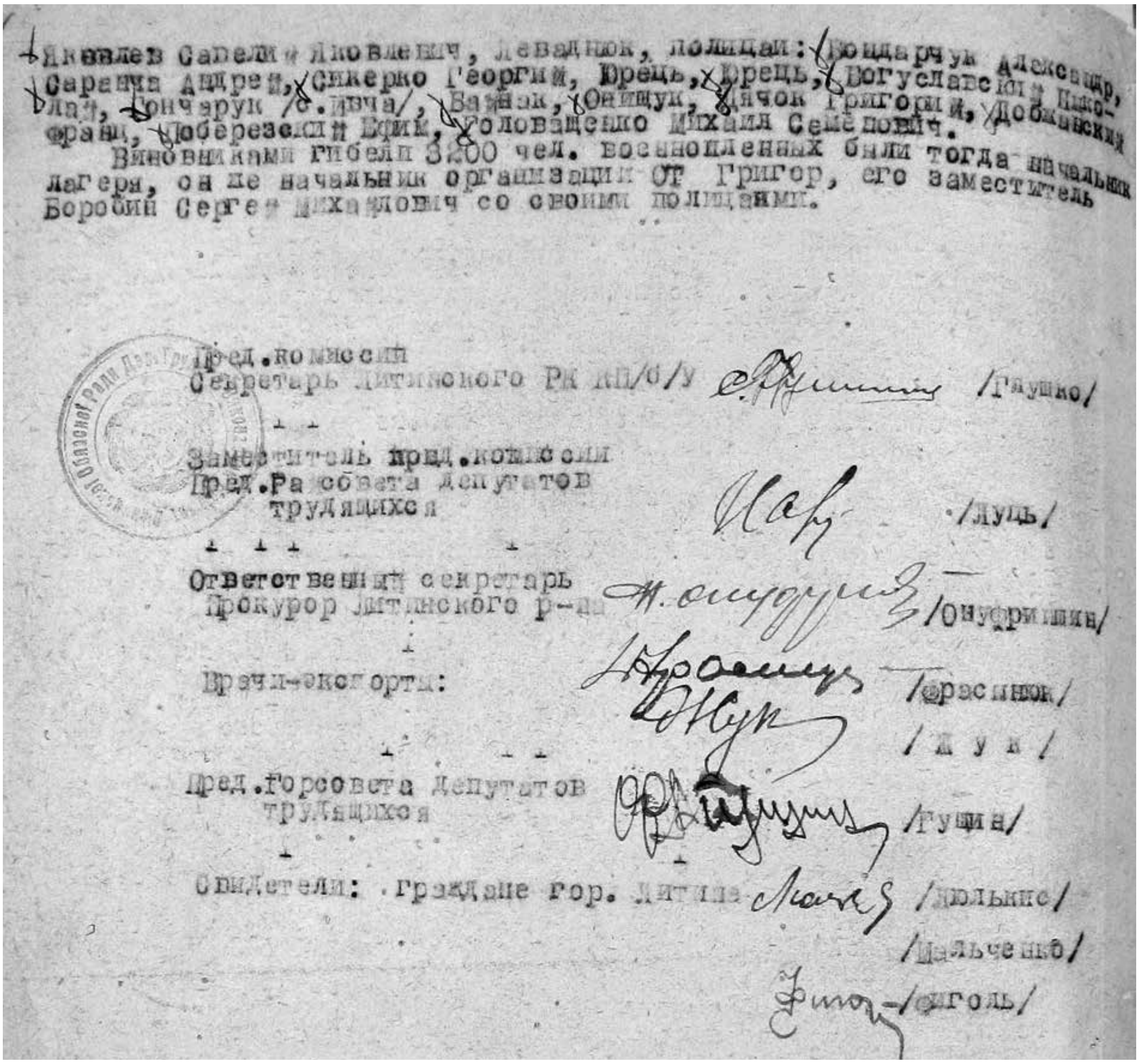
30 сентября 1913 г. 14 чел., в т.ч. мужчин – 9 и женщин 5.

В декабре 1943 г. 12 чел. казаков.

В разное время января и февраля 1944 г. 100 чел. украинского населения в 12 разных могилках.

г/ В январе 1944 г. вооруженные немецко-фашистские оккупанты напали на беззащитное мирное население сожгли села и убили в Пеньковке 29 чел., в Дашковцах – 41 чел. и Трибухах – 48 чел. разного пола и возвраста.

2. За данными свидетельских показаний и очевидцев, комиссия установила, что непосредственными виновниками и организаторами убийств по Литинскому району были тогда Литинский гебитскомиссар Вольккаммер, заместители гебитскомиссара по политчасти Вицеманн и Никиш, нач. отдела труда Зондермеер, сельско-хозяйственный комендант Литинского района Эндот, староста гор. Литина Романов Ефим Иванович и районной управы Марьятин Марк Сидорович. Непосредственными исполнителями были тогда областной нач. жандармерии Вагнер, нач. районной жандармерии Бохинке, палачами были жандармы Вагнер, Гебельс, Вейер Шмелаш, Штурм, Герлах, Машин, Ремус, начальники украинской полиции

Яковлев Савелий Яковлевич, Левадюк, полицаи: Бондарчук Александр, Саранча Андрей, Сикерко Георгий, Юрець, Юрець, Богуславский Николай, Гончарук /с. Ивча/, Важнак, Онищук, Дячок Григорий, Добжинский Франц, Доберезский Ефим, Головащенко Михаил Семенович.

Виновниками гибели 3200 чел. военнопленных были тогда начальник лагеря, он же начальник организации ОТ Григор, его заместитель Боробий Сергей Михайлович со своими полицаями.

Пред. комиссии
Секретарь Литинского РК КП/б/У /Глушко/

Заместитель пред. комиссии
Пред. Райсовета депутатов
трудящихся /Луць/

Ответственный секретарь
Прокурор Литинского р-на /Онуфрийчин/

Врачи-эксперты: /Красник/
/Жук/

Пред. Горсовета депутатов
трудящихся /Гущин/

Свидетели: граждане гор. Литина /Кулькис/
/Мальченко/
/Гоголь/

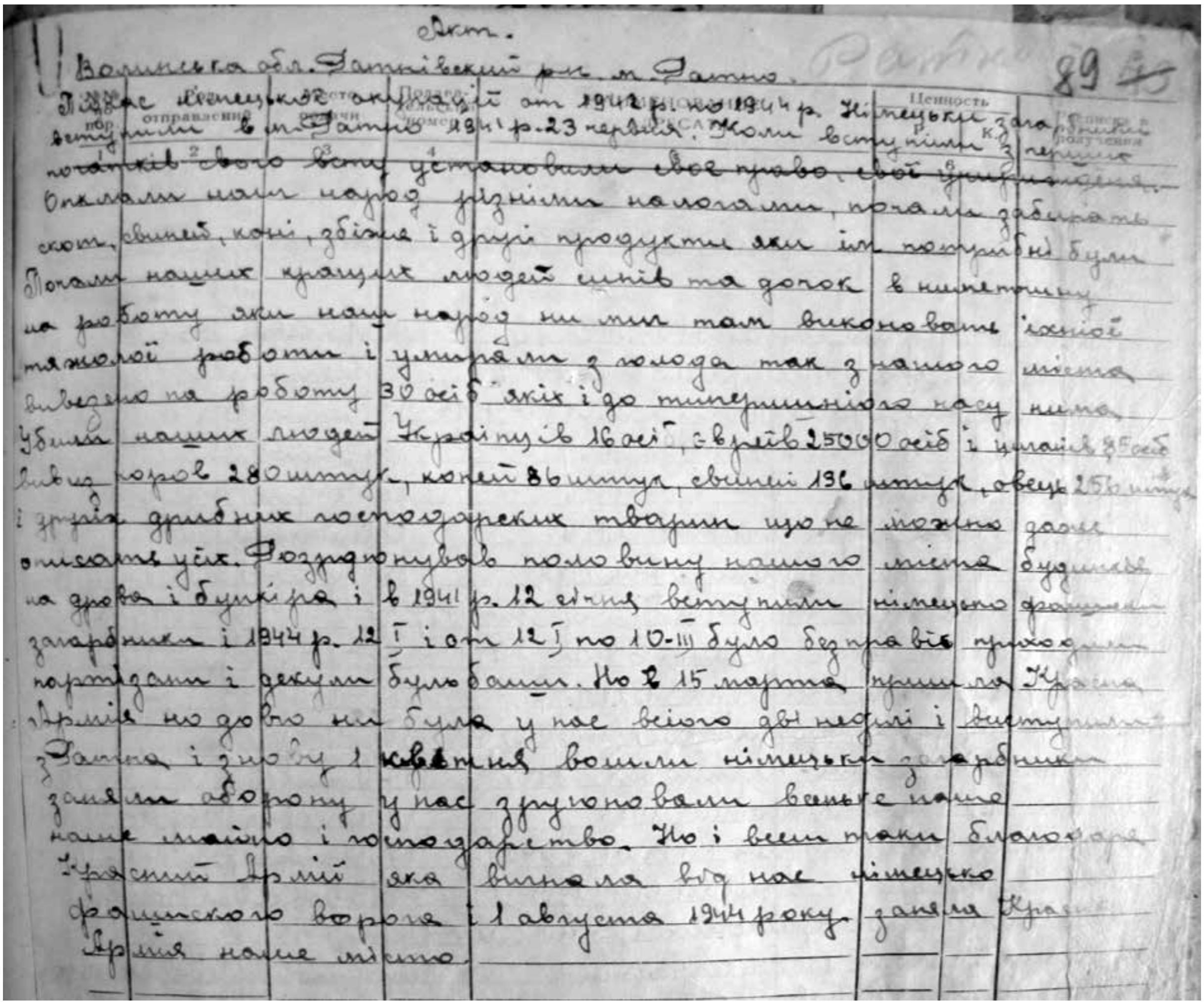
Документ № 15

Акт
Волинська обл., Ратнівський р-н, м. Ратно

Під час німецької окупації от 1942 р. по 1944 р. Німецькі загарбники вступили в м. Ратно 1941 р. 23 червня. Коли вступили з перших початків свого всту[пу] установили своє право, свої учириждения. Опклали наш народ різніми налогами, почали забирать скот, свиней, коні, збіжя і другі продукти яки ім потрибні були. Почали наших кращих людей синів та дочок в німетчину на роботу яки наш народ ни миг там виконовать іхніої тяжолої роботи і умирали з голода так з нашого міста вивезено на роботу 30 осіб якіх і до типеришніого часу нима. Убили наших людей Українців 16 осіб, євреїв 25000[1] осіб і циганів 85 осіб [...].

ДАВО, ф. Р-164, оп. 3, спр. 38, арк. 89

[1] Очевидна помилка укладачів акта. За багатьма іншими джерелами, кількість єврейських жертв у Ратному становила від 1500 до 2500 осіб.

Акт.

Волинська обл. Ратнівський р-н. м. Ратно. 89

Підчас німецької окупації от 1941 р. по 1944 р. Німецькі загарбники вступили в м. Ратно 1941 р. 23 червня. Коли вступили з перших початків свого вступу установили своє право, свої управління. Обклали наш народ різними налогами, почали забирать скот, свиней, коні, збіжжя і другі продукти які їм потрібні були. Почали наших кращих людей синів та дочок в німетчину на роботу які наш народ ні міг там виконувать їхньої тяжолої роботи і умирали з голода так з нашого міста вивезено на роботу 30 осіб яких і до теперішнього часу нима. Убили наших людей Українців 16 осіб, євреїв 2500 осіб і циганів 85 осіб. Вивезли коров 280 штук, коней 86 штук, свиней 136 штук, овець 256 штук і других дрібних господарских тварин що не можно далі описать усіх. Розрушували половину нашого міста будинків на дрова і бункера і в 1941 р. 12 січня вступили німецько фашиські загарбники і 1944 р. 12 I і от 12 I по 10-III було безправів приходили партизани і декули було банди. Но в 15 марта прийшла Красна Армія но довго ні була у нас всього дві неділі і виступили з Ратна і знову 1 квітня вошли німецькі загарбники заняли оборону у нас зруйнували весь наше наше майно і господарство. Но і всеж таки благодаря Красній Армії яка вигнала від нас німецько фашиского ворога і 1 августа 1944 року заняла Красна Армія наше місто.

Документ № 16

ПРОТОКОЛ

1944 года, июня 28 дня, г. Джанкой. –

Я, член Районной Комиссии по расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков – ТРЕГУБОВА Т.Н. в присутствии члена комиссии т. Мараховского, секретаря комиссии т. Лосевой, допросила в качестве свидетеля гражданку ПОДГОРНУЮ Александру Семеновну по делу расстрела советских граждан в гор. Джанкое немецко-фашистскими карательными органами.

[...]

1. Вопрос: Были-ли Вы, свидетель Подгорная, очевидцем расстрела советских граждан в северной части гор. Джанкой? Расскажите, при каких обстоятельствах и когда были случаи расстрелов советских граждан?

1. Ответ. Очевидцем расстрела советских граждан в северной части Джанкоя я была. Я проживаю в Шереп-Керлеуте по 1-й улице № 22 и как раз через речку, примерно в метрах 200 от моего двора, проходит противотанковый ров, в котором немецкими карательными органами производились расстрелы советских граждан.

[...]

<u>3. Вопрос:</u> Скажите, свидетель Подгорная, что Вы знаете о других видах уничтожения советских граждан?

<u>3. Ответ:</u> Я лично видела, примерно месяца через полтора после расстрела советских граждан-евреев [происходившего в январе 1942 г.], как к противотанковому рву [на окраине города] несколько раз подъезжали 3 машины, большие черные, закрытые со всех сторон, и из них прямо выбрасывались люди, в одежде, с вещами. Из расспросов проезжавших в это время по дороге людей я узнала, что это были цыгане, которых ранее отравили, а затем мертвых сбрасывали прямо в яму, и затем зарывали эти трупы русские военнопленные. Кто привозил трупы этих цыган – я точно не знаю, но издали видела, что привозившие были немцы. Сколько было таким образом сброшено и зарыто в противотанковом рву цыган – я точно не знаю, но примерно около 300 человек, как я потом слышала из разговоров соседей.

[...]

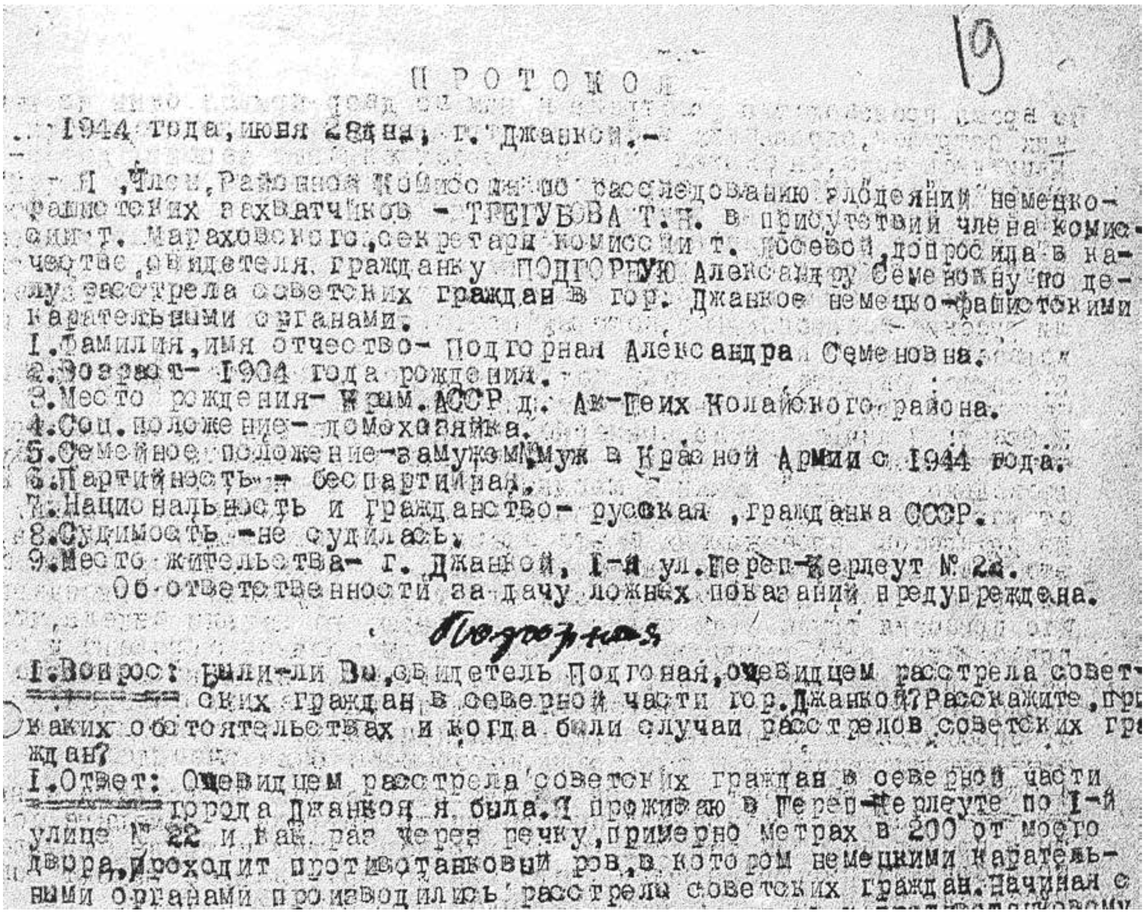
Допросила: Член Районной Комиссии: /Трегубова/

Присутствовали при допросе

Член комиссии /Мараховский/

Тех. Секретарь Комиссии /Лосева/

ГАРФ, ф. 7021, оп. 9, д. 193, л. 19–19об.

19

ПРОТОКОЛ

1944 года, июня 28 дня, г. Джанкой.–

Я, Член Районной Комиссии по расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков – ТРЕГУБОВА Т.Н. в присутствии члена комиссии т. Мараховского, секретаря комиссии т. Лосевой, допросила в качестве свидетеля гражданку ПОДГОРНУЮ Александру Семеновну по делу расстрела советских граждан в гор. Джанкое немецко-фашистскими карательными органами.

1. Фамилия, имя отчество – Подгорная Александра Семеновна.
2. Возраст – 1904 года рождения.
3. Место рождения – Крым. АССР д. Ак-Шеих Колайского района.
4. Соц. положение – домохозяйка.
5. Семейное положение – замужем. Муж в Красной Армии с 1944 года.
6. Партийность – беспартийная.
7. Национальность и гражданство – русская, гражданка СССР.
8. Судимость – не судилась.
9. Место жительства – г. Джанкой, 1-й ул. Переп-Перлеут № 22.

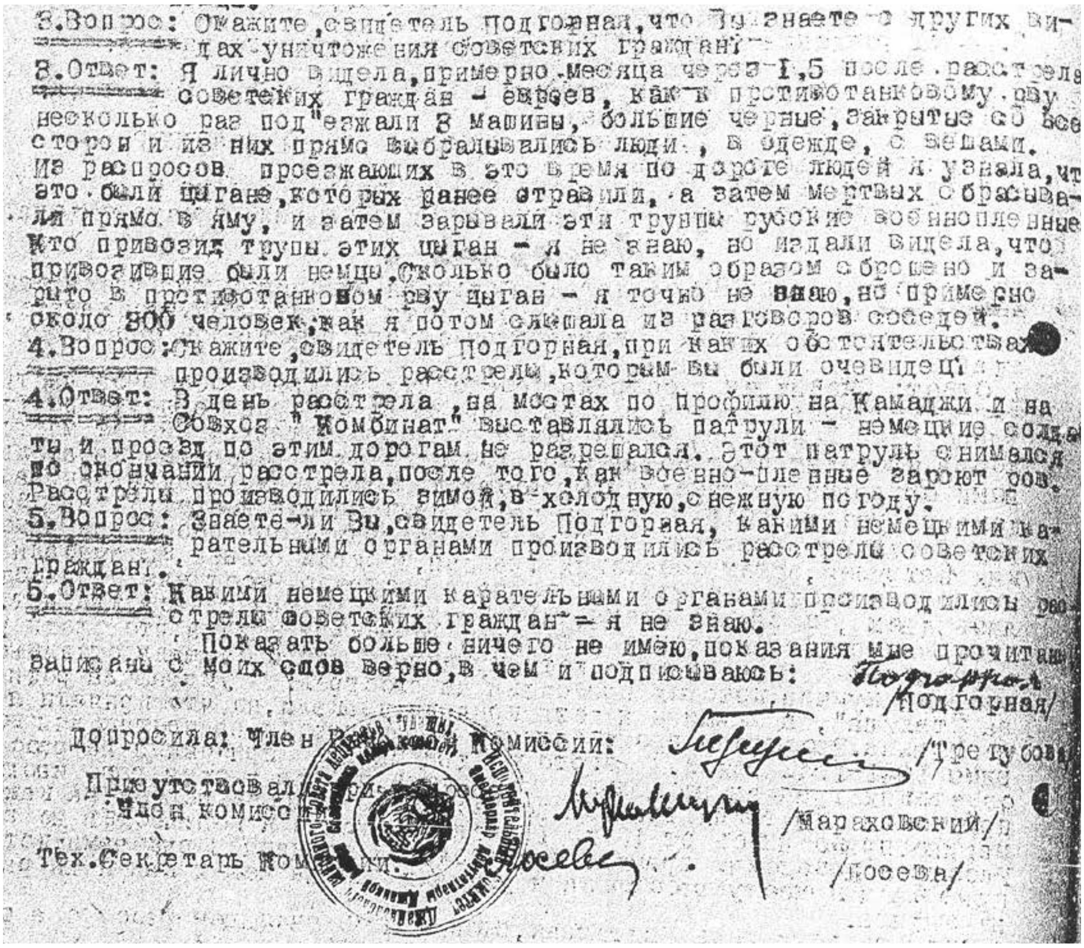
Об ответственности за дачу ложных показаний предупреждена.

Подгорная

1. Вопрос: Были-ли Вы, свидетель Подгорная, очевидцем расстрела советских граждан в северной части гор. Джанкой? Расскажите, при каких обстоятельствах и когда были случаи расстрелов советских граждан?

1. Ответ: Очевидцем расстрела советских граждан в северной части города Джанкоя я была. Я проживаю в Переп-Перлеуте по 1-й улице № 22 и как раз через речку, примерно метрах в 200 от моего двора, проходит противотанковый ров, в котором немецкими карательными органами производились расстрелы советских граждан. Начиная с

[...]

3.Вопрос: Скажите, свидетель Подгорная, что Вы знаете о других видах уничтожения советских граждан?
3.Ответ: Я лично видела, примерно месяца через 1,5 после расстрела советских граждан – евреев, как к противотанковому рву несколько раз под"езжали 3 машины, большие черные, закрытые со всех сторон и из них прямо выбрасывались люди, в одежде, с вещами. Из расспросов проезжающих в это время по дороге людей я узнала, что это были цыгане, которых ранее отравили, а затем мертвых сбрасывали прямо в яму, и затем зарывали эти трупы русские военнопленные. Кто привозил трупы этих цыган – я не знаю, но издали видела, что привозившие были немцы. Сколько было таким образом сброшено и зарыто в противотанковом рву цыган – я точно не знаю, но примерно около 800 человек, как я потом слышала из разговоров соседей.
4.Вопрос: Скажите, свидетель Подгорная, при каких обстоятельствах производились расстрелы, которым вы были очевидец?
4.Ответ: В день расстрела, на местах по профилю на Камаджи и на Совхоз "Комбинат" выставлялись патрули – немецкие солдаты и проезд по этим дорогам не разрешался. Этот патруль снимался по окончании расстрела, после того, как военно-пленные зароют ров. Расстрелы производились зимой, в холодную, снежную погоду.
5.Вопрос: Знаете-ли Вы, свидетель Подгорная, какими немецкими карательными органами производились расстрелы советских граждан.
5.Ответ: Какими немецкими карательными органами производились расстрелы советских граждан – я не знаю.
Показать больше ничего не имею, показания мне прочитаны записаны с моих слов верно, в чем и подписываюсь: /Подгорная/

Допросила: Член [illegible] Комиссии: /Третубова/
Присутствовал [illegible]
Член комиссии /Мараховский/
Тех.Секретарь Комиссии /Посева/

Документ № 17

<u>Копия:</u>

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА СВИДЕТЕЛЯ. –

1944 г. мая месяца 22 дня, Прокурор г. Севастополя допрашивал в качестве свидетеля
1. Фамилия, имя, отчество КУРТУЛЯРОВ Якуб, цыган по национальности.
2. Возраст 1915 г.
3. Место рождения г. Евпатория Крымск. АССР
4. Занятие до Октябрьской Революции – на иждивении родителей
5. Занятие в настоящее время Севастополь Строй в должности рабочего.
6. Образование – Малограмотный
7. Происхождение – Из кустарей одиночек
9. Судимость – не судимый
10. Партийность – беспартийный
11. Настоящее местожительство и точный адрес г. Евпатория ул. Пролетная № 62

Об ответственности за дачу ложных показаний предупрежден
/подпись/

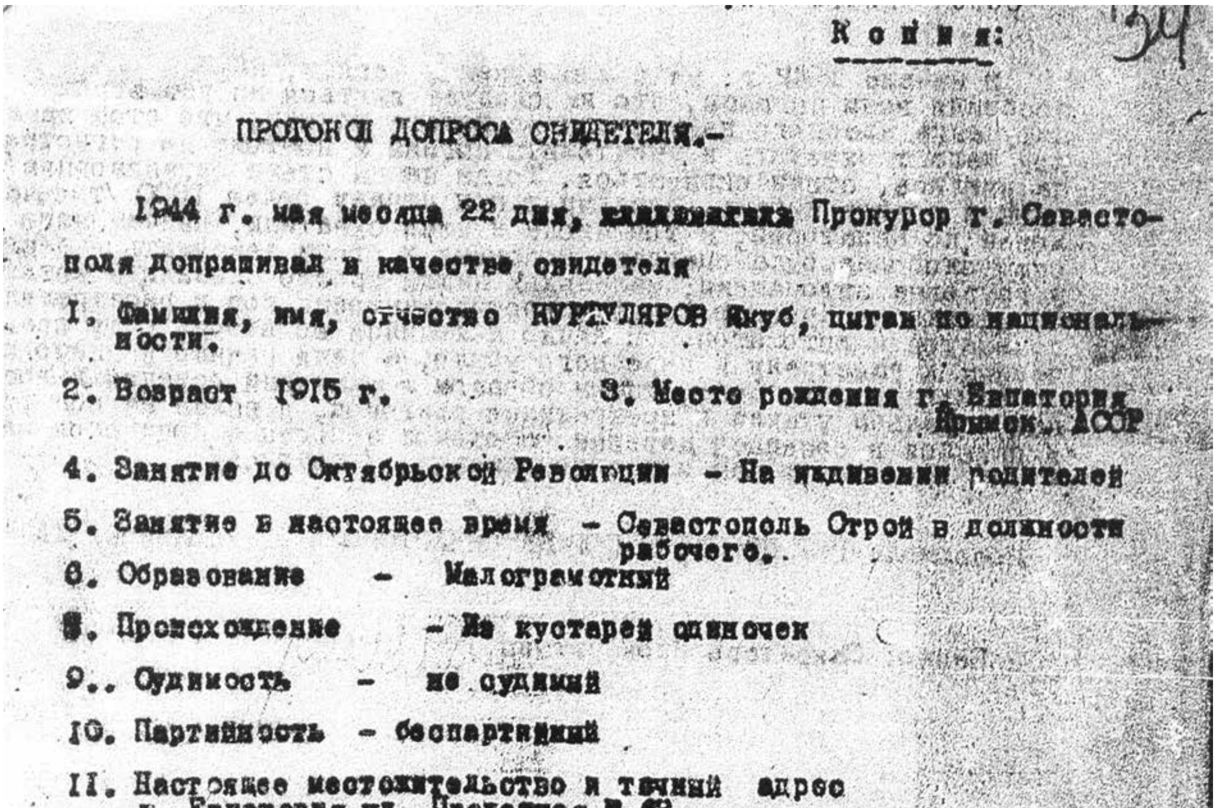
По настоящему делу я могу показать следующее:

[...]

В начале 1942 г. не помню в каком месяце, немецкие власти сообщили всем цыганам, что им следует явиться на регистрацию на получение хлебного пайка, однако цыгане поняли, что этой заманкой желают схватить и уничтожить цыгань, поэтому на регистрацию не явились, стали скрываться. Тогда немцы стали организовывать облавы и ловить цыгань, заключили под стражу более 1000 /тысяча/ человек по Евпатории, в том числе и меня схватили, причем наша цыганская слободка была оцеплена войсками и стали загружать в беспорядке в грузовые автомашины, маленьких детей просто бросали в автомашину и свозили на Красную горку в противотанковый ров и расстреляли из пулеметов и автоматов. Я лично находился во втором ряду предназначенных к расстрелу и переднего убило, и меня ранило в плечо, и трупы упавшие прикрыли меня, таким образом я раненый остался и после того как стрельба утихла и прекратился разговор, я вылез из-под труппов и скрылся в соседней деревне. Протокол записан с моих слов верно и мне прочитан в чем и расписываюсь. /подпись/

Допросил: ГОР. ПРОКУРОР Г. СЕВАСТОПОЛЯ /подпись/ ХАДЖУБОВ

ГАРФ, ф. 7021, оп. 9, д. 35, л. 34–34об.

Копия:

34

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА СВИДЕТЕЛЯ.-

1944 г. мая месяца 22 дня, [illegible] Прокурор г. Севастополя допрашивал в качестве свидетеля

1. Фамилия, имя, отчество КУРТУЛЯРОВ Якуб, цыган по национальности.
2. Возраст 1915 г.
3. Место рождения г. Евпатория Крымск. АССР
4. Занятие до Октябрьской Революции – На иждивении родителей
5. Занятие в настоящее время – Севастополь Строй в должности рабочего.
6. Образование – Малограмотный
8. Происхождение – Из кустарей одиночек
9. Судимость – не судимый
10. Партийность – беспартийный
11. Настоящее местожительство и точный адрес г. Евпатория ул. Пролетная № 62

Об ответственности за дачу ложных показаний предупрежден

/ подпись/

По настоящему делу я могу показать следующее:

[...]

В начале 1942 г., не помню в каком месяце, немецкие власти объявили всем цыганам, что им следует явиться на регистрацию на получение хлебного пайка, однако цыгане поняли, что этой заманкой желают охватить и уничтожить цыган и поэтому на регистрацию не явились, стали скрываться. Тогда немцы стали организовывать облавы и ловить цыган, заключили под стражу более 1000 /тысяча/ человек по Евпатории, в том числе и меня охватили, причем наша цыганская слободка была оцеплена войсками и стали загружать в беспорядке в грузовые автомашины, маленьких детей просто бросали в автомашину и отвозили на Красную горку в противотанковый ров и расстреляли из пулеметов и автоматов. Я лично находился во втором ряду предназначенных к расстрелу и переднего убило, а меня ранило в плечо и трупы убитых прикрыли меня, таким образом я раненный остался и после того как стрельба утихла и прекратился разговор, я вылез из под трупов и скрылся в соседней деревне. Протокол записан с моих слов верно и мне прочитан в чем и расписываюсь. / подпись/

Допросил: ГОР.ПРОКУРОР ГОРОДА СЕВАСТОПОЛЯ /подпись/ ХАДЖИКОВ

Верно: Секретарь Прокуратуры

Документ № 18

Народный Комиссариат Внутренних Дел Крымской АССР

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

1944 г., июня мес. 8 дня. Я, О/уполномоченный ОУР Керчь г.о. НКВД Галич допросил в качестве свидетеля

1. Фамилия Кемилев
2. Имя и отчество Нейша
3. Дата рождения 1924 г.
4. Место рождения г. Керчь Крым АССР
5. Местожительство пос. Камыш-Бурун
6. Нац. и гражд. (подданство) Цыган – СССР
7. Паспорт Не имею, утерян
8. Род занятий Кузнец – Райпром-комбинат
9. Социальное происхождение Из рабочих
10. Состав семьи Холост
11. Образование (общее, специальное) низшее – 4 класса
12. Партийность (в прошлом и настоящем) б/партийный
13. Каким репрессиям подвергался: судимость, арест и др. (когда, каким органом и за что) Под судом не был репрессиям не подвергался.

[...]

Вопрос: Расскажите, что Вам известно о немецко-румынских злодеяниях за период их хозяйничанья в г. Керчи?

[...]

28 декабря все цыганские семьи были арестованы и направлены в тюрьму. На другой день нагрузили 12 автомашин и всех вывезли в танковый ров. Люди были полураздетыми, погода была морозная, сверху сыпала снежная метель. Был ужасный крик детей и женщин, все знали, что предстоит страшная смерть. Охрана состояла из румын, а когда привезли к Багеровскому рву на расстоянии 50 метров стояли немецкие солдаты с автоматами. Людей разгружали с автомашин по очереди и направляли к противотанковому рву. Там люди падали в яму от [выстрелов] немецких автоматчиков. Во вторую очередь к расстрелу попал я и мой отец. Люди подходили к яме полусумасшедшие. Я обнял своего отца и хотел попрощаться. В это время раздалось несколько очередных выстрелов, несколько человек попадало убитыми. Около рва были куски человечьих мозгов, рваная одежда. Танковый ров был наполнен человечьими, но не узнаваемыми трупами. Когда раздалась вторая очередь автоматов я упал с отцом на трупы и взвалил на себя убитого человека. Немецкие втоматчики строчили из автоматов, много людей не были убиты на смерть. Немцы после всего обстреливали не добитых. В это время меня ранили в левое плечо, и я потерял сознание, а затем пришел в себя и увидел возле себя живого отца. Ночью я с помощью отца вылез через трупы и к утру добрался в деревню Чурбаш. Таким образом жизнь свою и отца спас. Но в моих глазах осталось чудовищное издевательство немецких оккупантов. В период второй оккупации Керчи я выехал в деревню Аджи-Менды Ленинского района, и работал в общине до освобождения Крыма от оккупантов. Больше добавить у меня нечего, с моих слов записано верно.

В чем и расписываюсь /Кемилев/ [подпись нрзб.]

О/уполномоченный ОУР
ст. лейтенант милиции [подпись нрзб.]

ГАРФ, ф. 7021, оп. 9, д. 38, л. 212–213.

Народный Комиссариат Внутренних Дел Крымской АССР

ПРОТОКОЛ ДОПРОСА

1944 г. Июня мес. 8 дня. Я, О/уполномоченный ОУР Керченского
(должность, наимен. орган. фамилия)
ГО НКВД Галич допросил в качестве свидетеля

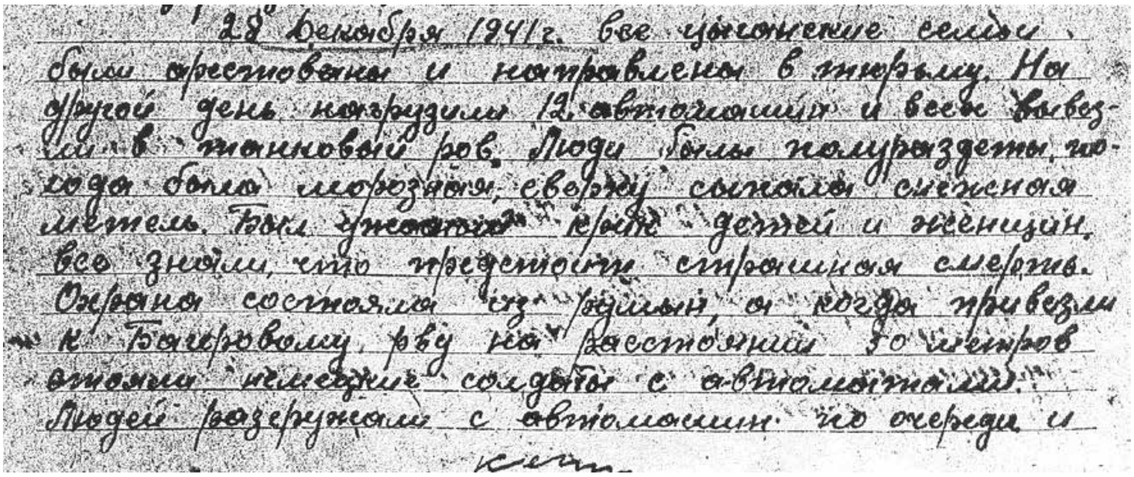
1. Фамилия Кемклев
2. Имя и отчество Нейма
3. Дата рождения 1924 г.
4. Место рождения г. Керчь Крым АССР
5. Местожительство пос. Камыш-Бурун
6. Нац. и гражд. (подданство) Цыган – СССР
7. Паспорт не имею утерян
(когда и каким органом выдан, серия, номер, катег. и место прописки)
8. Род занятий Кузнец – Рыбпром-комбинат
(место службы и должность)
9. Социальное происхождение из рабочих
(род занят. родит. и их имущеcтв. положен.)
10. Состав семьи холост
(близкие родств., их имена, фамил., адреса и род занят.)
11. Образование (общее, специальное) низшее – 4 класса
12. Партийность (в прошлом и настоящем) б/партийный
13. Каким репрессиям подвергался: судимость, арест и др. (когда, каким органом и за что) под судом не был репрессиям не подвергался
14. Категория воинского учета—запаса и где состоит на учете ГВК по броне оставлен
15. Служба в Красной Армии (красн. гвард. партиз. отряде) когда и в качестве кого В Красной Армии не служил
16. Служба в бел. и др. контрреволюц. армиях (когда и в качестве кого) В бел. и др. армиях не служил
17. Проживал ли на территории, оккупированной немцами и чем занимался с октября 1941 г. по 1 января 1942 г. в г. Керчи, с 16 мая 1942 г. по Апрель м-ц 1944 г. в Камыш-Буруне

Показание обвиняемого (свидетеля) о содержании ст. 95 УК РСФСР Я предупрежден: Кемклев [подпись]

Вопрос: Расскажите, что Вам известно о немецко-румынских злодеяниях за период их хозяйничанья в г. Керчи.

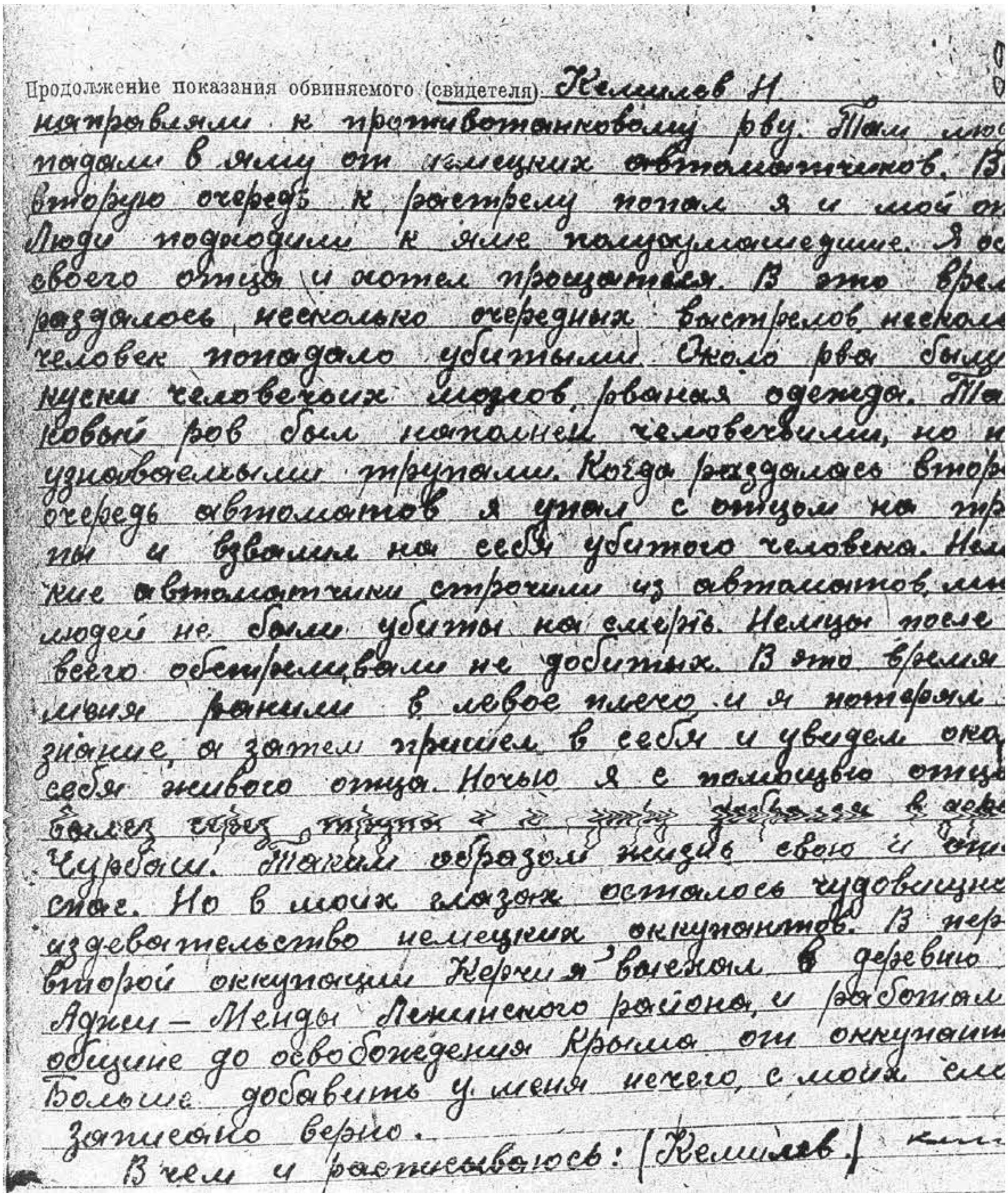
[подпись]

[...]

28 декабря 1941 г. все цыганские семьи были арестованы и направлены в тюрьму. На другой день нагрузили 12 автомашин и всех вывезли в танковый ров. Люди были полураздеты, погода была морозная, сверху сыпала снежная метель. Был ужасный крик детей и женщин, все знали, что предстоит страшная смерть. Охрана состояла из румын, а когда привезли к Багеровому рву на расстоянии 30 метров отогнали немецкие солдаты с автоматами. Людей разгружали с автомашин по очереди и
кет...

[...]

Продолжение показания обвиняемого (свидетеля) Кемилов Н.
направляли к противотанковому рву. Там лю
падали в яму от немецких автоматчиков. В
вторую очередь к расстрелу попал я и мой от
Люди подходили к яме полуумершие. Я о
своего отца и хотел прощаться. В это врем
раздалось несколько очередных выстрелов, нескол
человек попадало убитыми. Около рва был
куски человеческих мозгов, рваная одежда. Та
ковый ров был наполнен человеческими, но н
узнаваемыми трупами. Когда раздалась втор
очередь автоматов я упал с отцом на тр
пы и взвалил на себя убитого человека. Нем
кие автоматчики строчили из автоматов, мн
людей не были убиты на смерть. Немцы после
всего обстреливали не добитых. В это время
меня ранили в левое плечо, и я потерял
знание, а затем пришел в себя и увидел ока
себя живого отца. Ночью я с помощью отц
вылез через трупы и с рва добрался в дер
Чурбаш. Таким образом жизнь свою и отц
спас. Но в моих глазах осталось чудовищн
издевательство немецких оккупантов. В пер
второй оккупации Керчи я выехал в деревню
Аджи-Менды Ленинского района, и работал
общине до освобождения Крыма от оккупант
Больше добавить у меня нечего, с моих сл
записано верно.
В чем и расписываюсь: (Кемилов) ...

Документ № 19

Хронологический справничок.

УССР
Кобелякский горсовет
деп. труд.
19.7.44 г.

г. Кобеляки, Кобелякского района Полтавской области немецкими оккупантами был захвачен 1941 года, 15 сентября, в 13 часов.

В городе немцы всячески издевалися над мирным населением, накладывали непосильные налоги, грабили, убивали. Расстреляно: военнопленных – 810 чел., евреев – 110 чел., цыган – 27 чел., партийного та советского активу – 36 чел., детей – 44 чел.

Угнано в немецкое рабство с города: 418 чел., из них мужчин 162, женщин 256 чел., из них рабочих 268, колхозников 95 и служащих 55 чел.

Население города в основном мужчины уходили в лес, чтобы не угнали немецкие оккупанты, особенно при отступлении немцев.

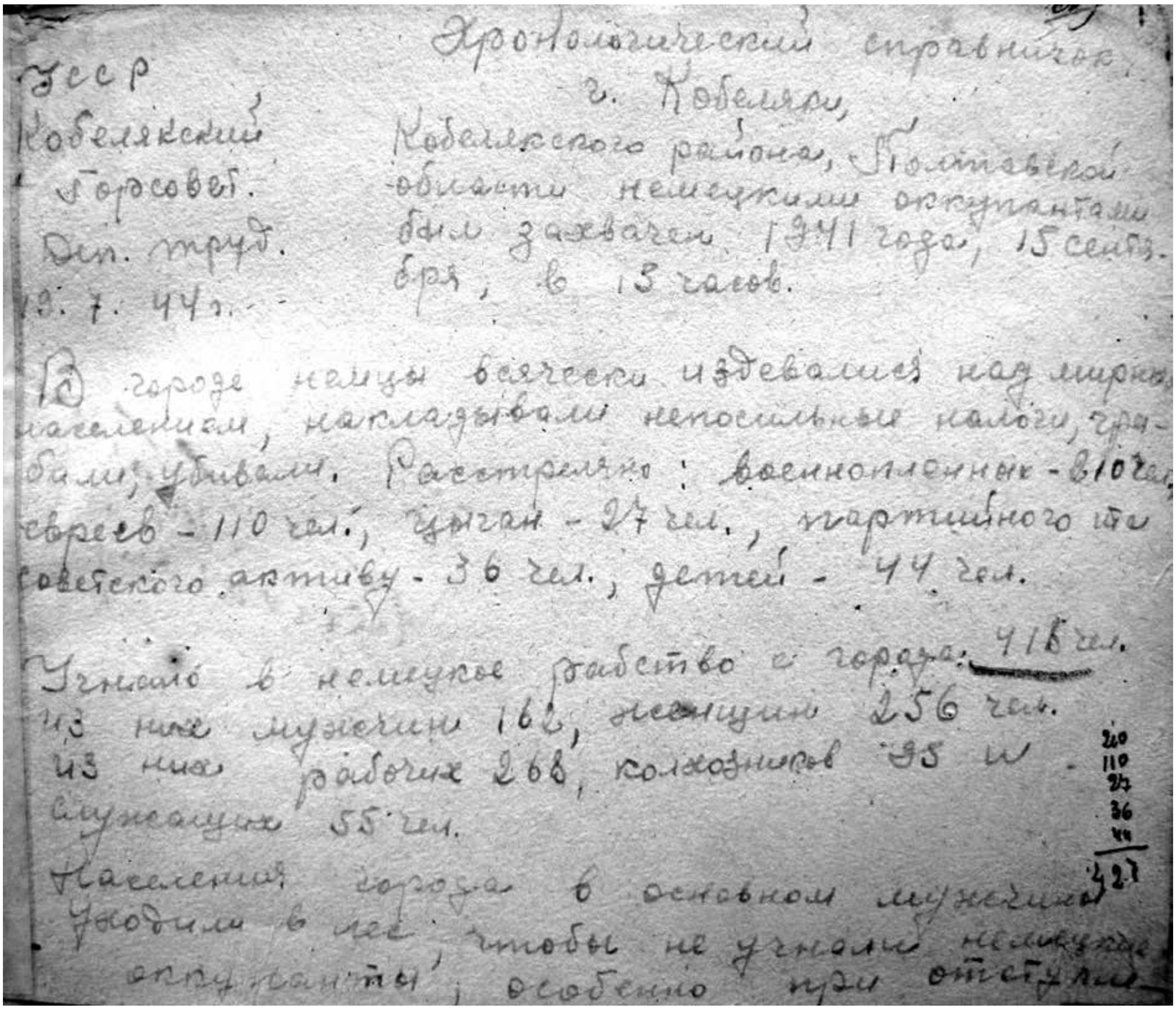
Город Кобеляки Красная Армия освободила 1943 года, 25 сентября, в 4 часа.

Немецкие оккупанты с города отступили без боя.

Помочь населения Красной Армии была оказана продуктами питания и хлебом.

Подпись Председ. Горсовета /Будко/
Секретарь /Белоконь/

ДАПО, ф. Р-1876, оп. 8, спр. 81, арк. 1–1зв.

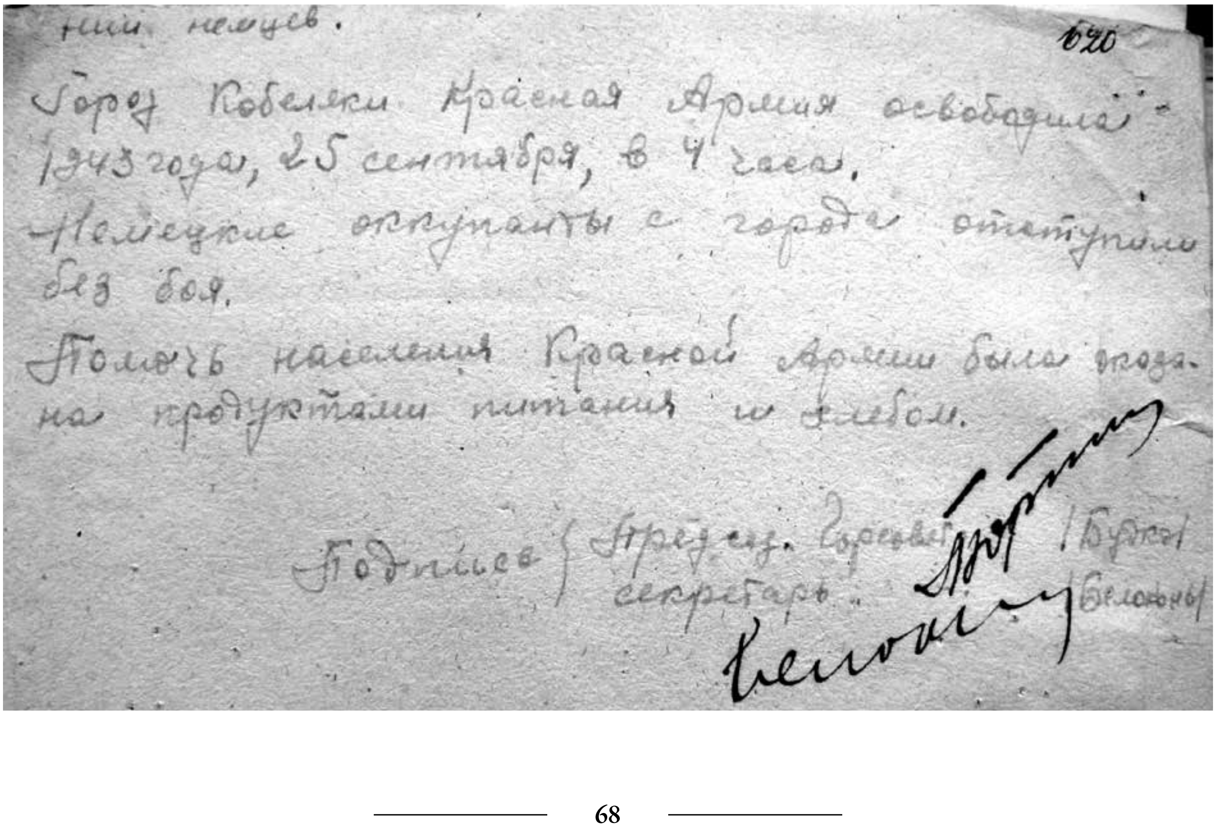
УССР
Кобелякский
Горсовет.
Отп. труд.
19. 7. 44 г.

Хронологический справочник
г. Кобеляки,
Кобелякского района, Полтавской
области немецкими оккупантами
был захвачен 1941 года, 15 сентя-
бря, в 13 часов.

В городе немцы всячески издевались над мирным
населением, накладывали непосильные налоги, гра-
били, убивали. Расстреляно: военнопленных - 210 чел.,
евреев - 110 чел., цыган - 27 чел., партийного та
советского активу - 36 чел., детей - 44 чел.

Угнано в немецкое рабство с города: 418 чел.
из них мужчин 162, женщин 256 чел.
из них рабочих 268, колхозников 95 и
служащих 55 чел.
Население города в основном мужчины
уходили в лес, чтобы не угнали немецкие
оккупанты, особенно при отступле-

210
110
27
36
44
427

нии немцев.

620

Город Кобеляки Красная Армия освободила -
1943 года, 25 сентября, в 4 часа.
Немецкие оккупанты с города отступили
без боя.
Помощь населения Красной Армии была оказа-
на продуктами питания и хлебом.

Подписи { Пред. исп. горсовета / Бурко /
секретарь. / Белоконь /

7. ДОКУМЕНТАЦІЯ ПОВОЄННИХ СЛІДЧИХ УСТАНОВ ТА ОРГАНІВ ПРАВОСУДДЯ

Документ № 20

Из приговора ВТ войск НКВД Укр. округа от 27.9 – 4.10 1944 г.

Материалами предварительного и судебного следствия, документальными данными судебно-медицинской и технической экспертизы установлено, что 22 м-ца пребывания немецких оккупантов на территории Сталинской области они, немецко-фашистские захватчики, совершили чудовищные злодеяния и насилия над советскими людьми.

Осуществляя преступные замыслы Гитлера и его правительства по порабощению и истреблению советского народа, германские многочисленные карательные органы, при помощи изменников Советской Родине и пособников немецких оккупантов, расстреляли, замучили, повесили, сожгли, заживо сбросили в шахты и умертвили в специальных автомашинах-«душегубках» свыше 200.000 советских граждан, в том числе детей, женщин, стариков, военнопленных красноармейцев и командиров Красной Армии.

Среди расстрелянных и замученных немецкими фашистами и их пособниками были: рабочие шахтеры и металлурги, высококвалифицированные инженерно-технические работники, профессора, научные работники, учителя, военнопленные бойцы и офицеры Красной Армии.

Принудительно угнали в немецкое рабство более 25000 местных жителей советских граждан, разрушили сожгли и ограбили и вывезли в Германию имущество государственных социально-культурных и общественных учреждений, все ценное имущество и оборудование предприятий всех отраслей промышленности на сумму свыше 20 млрд. рублей в ценах 1926-27 гг.

В совершении невиданных в истории злодеяний особенно активно проявили себя «служба безопасности» «СД» на генеральный округ Сталино.

[...]

На основании вышеизложенного преступная деятельность каждого из подсудимых состоит в том, что:

[...]

3/ МАЛЮТИН – в том, что он, будучи антисоветски настроен, умышленно остался проживать в гор. Артемовск, ожидая прихода немецких захватчиков. С приходом немецких оккупантов, изменил Родине, добровольно поступил на службу в марте 1942 года в качестве заместителя начальника горполиции гор. Артемовска, а в мае 1942 года переведен на работу штатного агента «СД», в августе 1942 года назначен начальником немецкой карательной команды «Гивманшафт». В ноябре 1942 года был назначен начальником «Шуцманшафт» и комендантом гор. Артемовска.

За 14 месяцев работы в карательных немецких органах создал громадную сеть агентов, провокаторов, с помощью которых выявлял и арестовывал советских патриотов.

Принимал непосредственное и активное участие в массовых арестах, истязаниях и истреблениях советских людей. В марте 1942 года произвел арест 200 семей цыган и их расстреляли. Произвел арест и расстрелял 200 человек инвалидов гражданской войны. Принял участие в разгроме подпольной партизанской организации, руководимой КОЛПАКОВОЙ, участвовал в истреблении советских парашютистов, из которых 3 человека были заживо сожжены. Арестовал 3-х советских летчиков, из них Героя Советского Союза подвергал пыткам и лично расстрелял.

Под его командой и руководством за время его деятельности было истреблено 14.000 советских граждан. За предательскую работу и массовое истребление советских людей получил немецкое звание «оберцугфюрер».

4/ ВАСИЛЬЕВ – в том, что он будучи антисоветски настроен, умышленно остался ожидать прихода немецких оккупантов. С приходом фашистов в гор. Артемовск в октябре 1941 г. добровольно поступил на службу к немецким оккупантам в качестве начальника полиции гор. Артемовск и Артемовского района. Принял активное участие в организации карательного органа полиции в количестве 400 человек, возглавил таковую.

Являлся организатором массовых арестов, избиений, истязаний. расстрелов советских людей, в том числе женщин, стариков и детей. В 1942 г. Васильев являлся одним из организаторов и непосредственным участником арестов советских граждан в количестве 3000 человек, которые были расстреляны и заживо замурованы в алебастровых карьерах. Как установлено врачебно-медицинской экспертизой, там были замурованы люди разных возрастов – от грудных детей до глубоких стариков, люди разных национальностей.

1942 года, в январе м-це был организатором ареста, а затем казни через повешение 10 человек советских рабочих ни в чем не повинных – Мальченко, Назаренко и др.

1942 года, в апреле месяце был участником ареста, а затем уничтожения около 900 человек цыган разных возрастов.

[...]

Выписка верна:
25.10.46. Ст. научный работник Комиссии по изучению
Отечественной войны на Украине [подпись нрзб.]

ЦДАГОУ, ф. 166, оп. 3, спр. 153, арк. 46–57.

Из приговора ВТ войск НКВД Укр. округа от 27. 9 – 4.10 1944 г.

Материалами предварительного и судебного следствия, документальными данными судебно- медицинской и технической экспертизы установлено, что 22 м-ца пребывания немецких оккупантов на территории Сталинской области они, немецко-фашистские захватчики , совершали чудовищные злодеяния и насилия над советскими людьми.

Осуществляя преступные замыслы Гитлера и его правительства по порабощению и истреблению советского народа, германские многочисленные карательные органы, при помощи изменников Советской Родине и пособников немецких оккупантов, расстреляли ,замучили, повесили, сожгли, заживо сбросили в шахты и умертвили в специальных автомашинах-душегубках" свыше 200.000 советских граждан , в том числе детей, женщин ,стариков,военнопленных красноармейцев и командиров Красной Армии.

Среди расстрелянных и замученных немецкими фашистами и их пособниками: были: рабочие шахтеры и металлурги высококвалифицированные инженерно-технические работники, профессора, научные работники, учителя,военнопленные бойцы и офицеры Красной Армии.

Принудительно угнали в немецкое рабство более 25000 местных жителей советских граждан, разрушили сожгли и ограбили и вывезли в Германию имущество государственных социально-культурных и общественный учреждений, все ценное имущество и оборудование предприятий всех отраслей промышленности на сумму свыше 20 млд рублей в ценах 1926-27 г.г.

В совершении невиданных в истории злодеяний,особенно активно проявили себя " служба безопасности" "СД" на генеральный округ Сталино".

[...]

На основании вышеизложенного преступная деятельность каждого из подсудисых состоит в том, что:

[...]

3/МАЛЮТИН- в том, что он, будучи антисоветски настроен умышленно остался проживать в гор.Артемовск, ожидая при-

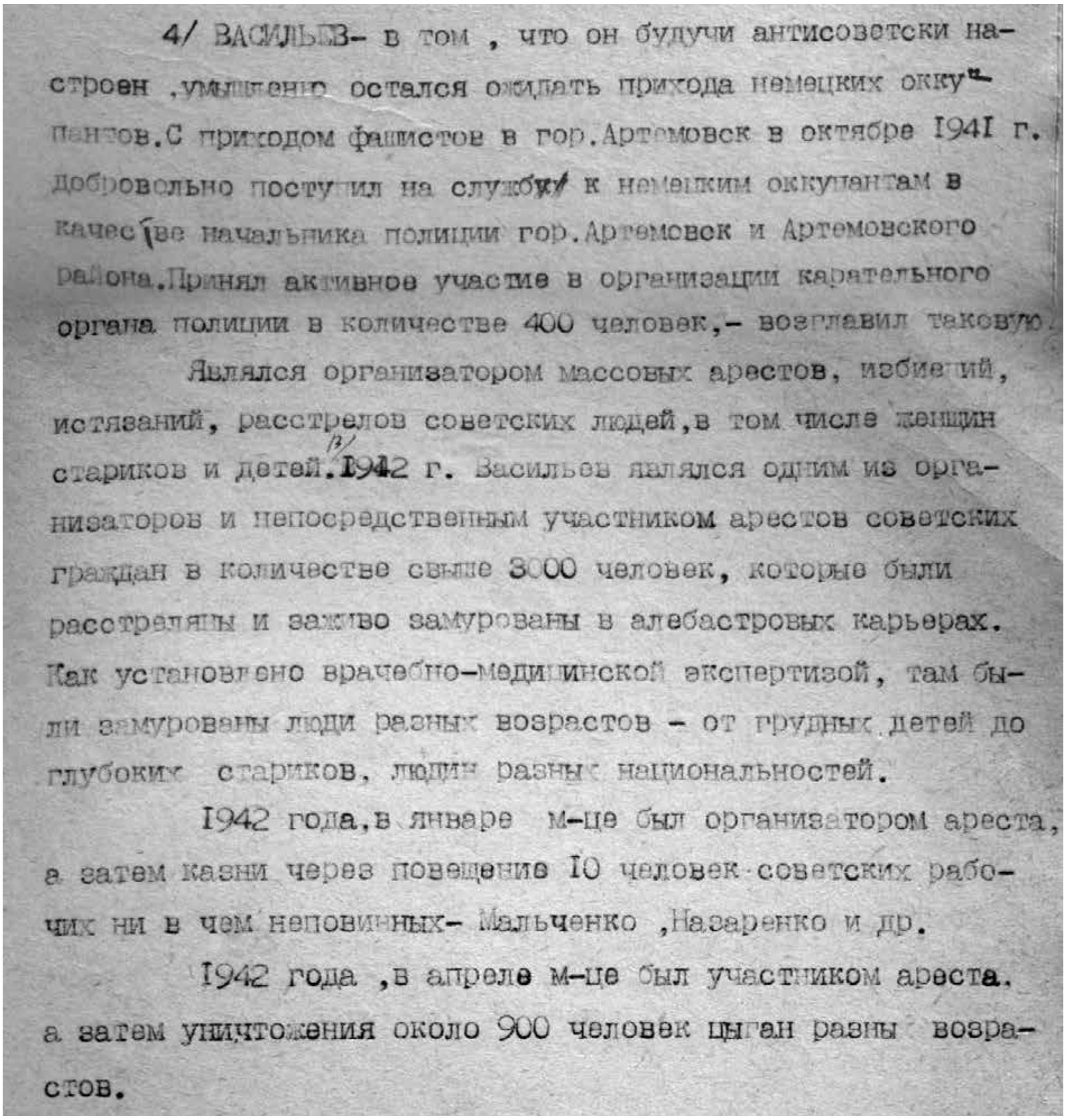
[...]

-5.-

хода немецких захватчиков.С приходом немецких оккупантов, изменил Родине, добровольно поступил на службу в марте 1942 года в качестве заместителя начальника горполиции гор.Артемовска,а в мае 1942 года переведен на работу штатного агента "СД" ,в августе 1942 года назначен начальником немецкой карательной команды"Гивманшафт".В ноябре 1942 года был назначен начальником "Шуцманшафт" и комендантом гор.Артемовска.

За 14 месяцев работы в карательных немецких органах,создал громадную сеть агентов, провокаторов, с помощью которых выявлял и арестовывал советских патриотов. Принимал непосредственное и активное участие в массовых арестах,истязаниях и истреблениях советских людей.В марте 1942 года произвед арест 200 семей цыган и их расстреляли. Произвел арест и расстрелял 200 человек инвалидов гражданской войны.Принял участие в разгроме подпольной партизанской организации, руководимой КОЛПАКОВОЙ, участвовал в истреблении советских парашютистов, из которых 3 человека были заживо сожжены. Арестовал 3-х советских летчиков, из них героя Советского Союза, подвергал пыткам и лично расстрелял.

Под его командой и руководством за время его деятельности было истреблено 14.000 советских граждан.За предательскую работу и массовое исстребление советских людей,получил немецкое звание" оберщугфюрер".

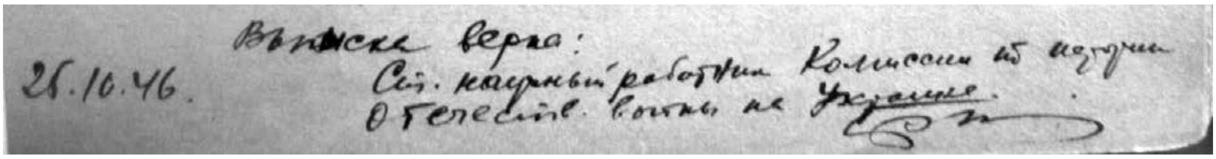
4/ ВАСИЛЬЕВ- в том , что он будучи антисоветски настроен ,умышленно остался ожидать прихода немецких оккупантов.С приходом фашистов в гор.Артемовск в октябре 1941 г. добровольно поступил на службу к немецким оккупантам в качестве начальника полиции гор.Артемовск и Артемовского района.Принял активное участие в организации карательного органа полиции в количестве 400 человек,- возглавил таковую.

Являлся организатором массовых арестов, избиений, истязаний, расстрелов советских людей,в том числе женщин стариков и детей.[В] 1942 г. Васильев являлся одним из организаторов и непосредственным участником арестов советских граждан в количестве свыше 3000 человек, которые были расстреляны и заживо замурованы в алебастровых карьерах. Как установлено врачебно-медицинской экспертизой, там были замурованы люди разных возрастов – от грудных детей до глубоких стариков, людии разных национальностей.

1942 года,в январе м-це был организатором ареста, а затем казни через повешение 10 человек советских рабочих ни в чем неповинных- Мальченко ,Назаренко и др.

1942 года ,в апреле м-це был участником ареста, а затем уничтожения около 900 человек цыган разных возрастов.

[...]

25.10.46.

Выписка верна:
Ст. научный работник Комиссии по истории Отечеств. войны на Украине [підпис]

Документ № 21

«УТВЕРЖДАЮ»
НАЧАЛЬНИК УМГБ ПО НИК. ОБЛ.
/Ковалев/
«31» мая 1951 года.

ОБВИНИТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

по следделу № 4026 по обвинению:
ЗАВОДЯНСКОГО Томаса Иосифовича,
ВАГНЕР Федора /он же Фриц/ Яковлевича и
ДАФ Петра Андреевича - в пр[еступлении]. пр[едусмотренном]. ст[атьей]. 54-1«а» УК УССР.

Органами Государственной Безопасности в период с 25 сентября по 16 декабря 1950 года за измену Родине арестованы и привлечены к уголовной ответственности – ЗАВОДНЯНСКИЙ Томас Иосифович, ВАГНЕР Федор /он же Фриц/ Яковлевич и ДАФ Петр Андреевич.

Проведенным по делу следствием установлено:

ЗАВОДЯНСКИЙ Т.И., преднамеренно оставшись проживать во временно оккупированном немецко-фашистскими войсками селе Веселиново, Николаевской области, в августе 1941 года, т.е. в первые дни оккупации, изменив Родине, добровольно поступил на службу к немцам на должность заведующего хозяйством Веселиновской сельской управы.

В сентябре 1941 года ЗАВОДЯНСКИЙ также добровольно поступил на службу в немецкую полицию и служил в качестве полицейского Веселиновской районной полиции до февраля 1943 года, одновременно являясь завхозом названной сельуправы.

С февраля 1943 года до марта 1944 года ЗАВОДЯНСКИЙ работал в качестве мастера на организованном оккупантами в с. Веселиново маслозаводе и одновременно являлся полицейским резерва районной полиции, имел при себе винтовку и по указанию начальника полиции участвовал в проведении отдельных карательных операций.

/ л. д. т. 1 49-51, 53-55, 75-76, 219, 232, 241, 243-244, 246, 271-272; т. 2 - 22; т. 3 – 33, 48, 67, 75об-78, 105, 113, 124, 189 /

ВАГНЕР Ф.Я., оставшись проживать во временно оккупированном немцами селе Корчинское, Варваровского района, Николаевской области, в сентябре 1941 года, изменив Родине, добровольно поступил на службу в немецкую полицию и служил в должности полицейского Веселиновской районной полиции до изгнания немецких оккупантов с территории Веселиновского района, т.е. до марта 1944 года.

/ л.д. т.1 118-119; т. 2. 10, 33, 151; т. 3 15, 139, 224, 392; т. 4 23, 27 /

ДАФ П.А., преднамеренно оставшись проживать во временно оккупированном немецко-фашистскими войсками с. Веселиново, Николаевской области, в сентябре 1941 года, изменив Родине, добровольно поступил на службу в немецкую полицию и служил в качестве полицейского Веселиновской районной полиции до марта 1944 года, т.е. до изгнания немецких оккупантов с территории Веселиновского района.

/ л. д. т. 1 193об, 258; т. 2 59, 138, 168, 177, 268, 349, 354; т. 3 15, 32, 36, 43, 67, 84, 108об, 147, 154, 156/

[…]

В начале лета 1943 года ДАФ и ЗАВОДЯНСКИЙ принимали участие в зверском уничтожении более 100 человек цыган на территории Веселиновского района в так называемой Анновской балке. При этом полицейские в том числе ДАФ и ЗАВОДЯНСКИЙ силой оружия подогнали к колодцу цыган, расположенному в указанной выше балке, принуждали их снимать с себя одежду и бросаться в колодец живьем. Лиц, сопротивлявшихся этому они расстреливали и бросали в колодец.

После зверской расправы над цыганами полицейские забросали колодец соломой и подожгли ее.

/ л.д. т. 3 309; т. 3 12-21, 87-88, 100-103, 127, 160, 179-180, 190-192, 244-346, 263; т. 4 92об, 125-127, 138-139, 206-207 /

[…]

В предъявленном обвинении ЗАВОДЯНСКИЙ, ВАГНЕР и ДАФ виновными себя признали /л. д. т. 1 371-383; д. 2 150-161, 348-354, 357/, за исключением: ЗАВОДЯНСКИЙ отрицает свое участие в зверском уничтожении цыган /л.д. т. 1 284/, ВАГНЕР – участие в конвоировании советских граждан еврейской национальности до с. Райдолина /л. д. т. 2 161/; ДАФ – отрицает свое участие в карательных операциях по борьбе с советскими партизанами, грабежах евреев, содержавшихся под арестом в с. Райдолина, конвоирование граждан еврейской национальности до с. Райдолина, зверское уничтожение цыган и расстрелы советских граждан. / л.д. т. 2 354-358/

Однако в преступной деятельности ЗАВОДЯНСКИЙ, ВАГНЕР и ДАФ достаточно изобличаются показаниями свидетелей [далі наведені прізвища 38 свідків. – *Упор.*] а также очными ставками со свидетелями [далі наведені прізвища 7 свідків. – *Упор.*] и очными ставками между собою: т. 4 96-99, 141-151.

На основании изложенного <u>ОБВИНЯЮТСЯ</u>:

ЗАВОДЯНСКИЙ Томас Иосифович, 1913 года рождения,
уроженец с. Шпайрово, Веселиновского района,
Николаевской области, немец, гр-н СССР, из крестьян,
б/п, с образованием за 3 кл., до ареста проживал в с.
Сереброполь, Табунского района, Алтайского Края,
работал кузнецом в Серебропольской МТС.

<u>В ТОМ, ЧТО</u>: преднамеренно оставшись проживать во временно оккупированном немцами селе Веселиново Николаевской области, с августа 1941 года состоял на службе у немцев заведующим хозяйства Веселиновской сельуправы. С сентября того же года и

до февраля 1943 г. состоял на службе у немцев полицейским Веселиновской районной полиции и одновременно исполнял обязанности завхоза названной сельуправы. С февраля 1943 года и до изгнания немецких оккупантов из Веселиновского района в марте 1944 г. работал мастером на маслозаводе и одновременно являлся полицейским резерва районной полиции.

Будучи полицейским, проводил активную предательско-пособническую и карательную деятельность в пользу немецких оккупантов. Принимал активное участие в грабежах, издевательствах и массовых зверских расстрелах советских граждан еврейской национальности и цыган. Производил обыски и аресты советских граждан, охранял и конвоировал их. Участвовал в карательной операции против советских партизан и лиц, имевших связь с ними. Отбирал у советских граждан принадлежавшее им вещи и имущество, часть из которых присваивал себе.

Будучи завхозом Веселиновской сельуправы выселял из квартир русские семьи и в их квартиры вселял немцев, а также отбирал у советских граждан имущество и принадлежавшие им вещи, которые затем раздавал немцам и присваивал себе. В марте 1944 года вместе с отступавшими частями немецкой армии бежал на территорию Польши, где в том же году принял немецкое подданство, а затем поступил на службу в войска «СС» немецкой армии, принял присягу на верность службы германскому правительству и до мая 1945 года принимал участие в боях против частей Советской Армии.

В марте 1945 года за активное участие в боях против частей Советской Армии командованием немецко-фашистской армии был награжден, т.е. в пр. пр. ст. 54-1 «а» УК УССР.

ВАГНЕР Федор /он же Фриц/ Яковлевич, 1913 года рождения, уроженец с. Рорбах, Варваровского района, Николаевской области /быв. Карллибнехтовский район, Одесской области/, немец, гр-н СССР, из крестьян, б/п, с образованием за 5 кл., до ареста проживал в с. Сереброполь, Табунского района, Алтайского Края, работал молотобойцем в Серебропольскои МТС.

<u>В ТОМ, ЧТО</u>: он, преднамеренно оставшись на временно оккупированной немцами части советской территории и проживая в с. Веселиново, Николаевской области, с сентября 1941 г. и до изгнания немецких оккупантов из Веселиновского района, в марте 1944 г., состоял на службе у немцев полицейским Веселиновской районной полиции.

Будучи полицейским, проводил активную предательско-пособническую и карательную деятельность в пользу немецких оккупантов. Принимал активное участие в грабежах, издевательствах и массовых зверских расстрелах советских граждан еврейской национальности, производил обыски и аресты советских граждан, охранял и конвоировал их. Участвовал в карательной операции против советских партизан и лиц, имевших связь с ними. Избивал советских граждан, отбирал у них принадлежавшее им имущество.

В марте 1944 года вместе с отступавшими частями немецкой армии бежал на территорию Польши, где в том же году принял немецкое подданство, а затем поступил на службу в войска «СС» немецкой армии, принял присягу на верность службы германско-

му правительству и до мая 1945 года принимал участие в боях против союзных нам в то время англо-американских войск, т.е. в пр.пр.ст.54-1«а» УК УССР.

ДАФ Петр Андреевич, 1913 года рождения,
уроженец с. Б-Вахриши, В-Вахришевского района,
Одесской области, немец, гр-н СССР, из крестьян,
б/п, малограмотный, до ареста работал на прииске
Фрунзе Западного Горнопромышленного Управления
Дальстроя, проживал там же.

В ТОМ, ЧТО: преднамеренно оставшись проживать во временно оккупированном немцами селе Веселиново, Николаевской области, с сентября 1941 года и до изгнания немецких оккупантов из Веселиновского района, в марте 1944 года, состоял на службе у немцев полицейским Веселиновской районной полиции.

Будучи полицейским, проводил активную предательско-пособническую и карательную деятельность в пользу немецких оккупантов. Принимал активное участие в грабежах, издевательствах и массовых зверских расстрелах советских граждан еврейской национальности и цыган. Проводил обыски и аресты советских граждан, охранял и конвоировал их, участвовал в карательной операции против советских партизан и лиц, имевших связь с ними. Отбирал у советских граждан принадлежавшие им вещи и имущество, часть из которых присваивал себе.

В марте 1944 года, вместе с отступавшими частями немецкой армии бежал на территорию Польши, где в том же году принял немецкое подданство, а затем поступил на службу в войска «СС» немецкой армии, принял присягу на верность службы германскому правительству и до мая 1945 года принимал участие в боях против союзных нам в то время англо-американских войск, т.е. в пр. пр. ст. 54-1 «а» УК УССР.

Руководствуясь ст. 204 УПК УССР следдело № 4026 по обвинению ЗАВОДЯНСКОГО Томаса Иосифовича, ВАГНЕР Федора /он же Фриц/ Яковлевича и ДАФ Петра Андреевича направить Военному Прокурору В/МВД Ник. обл. для утверждения обвинительного заключения и передачи по подсудности.

Обвинительное заключение составлено «31» мая 1951г. в городе Николаеве.

СТ. СЛЕДОВАТЕЛЬ СЛЕДОТДЕЛА УМГБ НИК. ОБЛ.
ст. лейтенант /Ковшарь/

«СОГЛАСНЫ» НАЧАЛЬНИК ОТД-Я СЛЕДОТДЕЛА УМГБ НИК. ОБЛ.
майор /Черниченко/

НАЧАЛЬНИК СЛЕДОТДЕЛА УМГБ НИК. ОБЛ.
майор /Смоленцев/

USHMMA, RG 31.018M, folder 59, frames 1105–1114 (оригінал: ГДА СБУ, ф. 5, арх.-крим. справа № 5992, т. 4, арк. 260–269).

Документ № 22

«У Т В Е Р Ж Д А Ю»
НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ КГБ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УССР
ПО ВОЛЫНСКОЙ ОБЛАСТИ
ПОЛКОВНИК
М. СТЕБЛОВСКИЙ

«23» июня 1959 года

ОБВИНИТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ
(По уголовному делу № 6357)

По обвинению: КОШЕЛЮК Андрея Яковлевича и КОРНЕЛЮК Якима Харитоновича по статьям 1, 3 и 9 Закона об уголовной ответственности за государственные преступления от 25 декабря 1958 года.

Управлением КГБ при Совете Министров УССР по Волынской области 27 августа 1958 года был арестован КОШЕЛЮК Андрей Яковлевич, а 27 февраля 1959 года – КОРНЕЛЮК Яким Харитонович, бывшие полицейские и участники банды ОУН, задержанные в декабре 1945 года с оружием в руках, скрывшие многие факты участия в расстрелах советских граждан и активистов в 1942-1945 годах.

КОШЕЛЮК А.Я. и КОРНЕЛЮК Я.Х., оставшись проживать на временно-оккупированной немцами территории Волынской области, первый с марта, а второй с осени 1942 года до мая 1943 года служили в Ратновской районной полиции и будучи вооружены винтовками, принимали участие в зверствах, чинимых немецко-фашистскими захватчиками над советскими людьми в Ратновском районе и в борьбе против советских партизан.

[...]

Тем же летом 1942 года совместно с другими полицейскими КОШЕЛЮК выезжал на проческу леса в районе села Сельцы Горницкие, где участвовал в задержании и конвоировании в местечко Ратно до 30-40 цыган (несколько семей), которые впоследствии другими полицейскими возле Ратновского кладбища были расстреляны (т. 1 л.д. 50-51, 188-189, т. 2 л.д. 144, 151, 154-155, 157-158, 160-161).

[...]

Руководствуясь статьей 204 УПК УССР, уголовное дело № 6357 по обвинению КОШЕЛЮК Андрея Яковлевича и Корнелюк Якима Харитоновича направить Прокурору Волынской области для передачи по подсудности.

Обвинительное заключение составлено 23 июня 1959 года, в городе Луцке.

Ст. следователь следотдела УКГБ Волынской области
капитан (Разуменко)

«СОГЛАСЕН» Начальник следственного отдела
Управления КГБ при СМ УССР
по Волынской области
подполковник (Червяков)

USHMMA, RG 31.018M, folder 72, frames 2577–2592 (оригінал: ГДА СБУ, ф. 5, арх.-крим. справа № 21695, т. 7, арк. 171–186).

Документ № 23

Дело № 29к80

Приговор вынесен под председательством т. Люльки П.О.
Докладчик т. Белах Ф.В.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ
ИМЕНЕМ УКРАИНСКОЙ СОВЕТСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Судебная коллегия по уголовным делам Верховного Суда Украинской Советской Социалистической Республики
в составе:

Председательствующего т. Белах Ф.В.
Членов суда тт. Беличенко М.К. и Рудяка А.С.
с участием пом. прокурора УССР тов. Макашева Е.В.
и адвокатов тт. Макара Е.Н., Коритченко Л.П.

рассмотрела в судебном заседании 4 ноября 1980 года уголовное дело по кас.[сационным] жалобам осужденных Бубелы А.К., Дуфанца Н.Г., Рыбачука Ф.Е. на приговор судебной коллегии по уголовным делам Волынского областного суда от 28 августа 1980 года, которым –

Дуфанец Николай Григорьевич, 1 января 1921 года рождения, украинец, беспартийный, образование незаконченное средне-техническое, работал такелажником-доставщиком шахты Юр-Нор г. Воркуты, судим 17 февраля 1950 года по ст.ст. 54-1«а» и 54-11 УК УССР на 25 лет лишения свободы, наказание сокращено до 15 лет лишения свободы, освобожден из мест лишения свободы 30 марта 1963 года в связи с отбытием наказания, постановлением Президиума Волынского областного суда от 3 октября 1979 года приговор военного трибунала от 17 февраля 1950 года отменен по вновь открывшимся обстоятельствам.

Бубела Артем Лукашевич, 31 октября 1920 года рождения, украинец, беспартийный, образование 2 класса, работал заготовителем Старовыжевской заготконторы, несудим в соответствии со ст. 55 УК УССР.

Рыбачук Филипп Ефимович, 11 ноября 1915 года рождения, украинец, беспартийный, образование 5 классов, судим 10 августа 1944 года по ст. 54-1«а», 54-11 УК УССР на десять лет лишения свободы, освобожден из мест лишения свободы 5 июня 1953 года в связи с отбытием наказания, постановлением президиума Волынского областного суда от 31 января 1980 года приговор военного трибунала от 10 августа 1944 года отменен по вновь открывшимся обстоятельствам. – с применением Указа Президиума Верховного Совета СССР от 4 марта 1965 года «О наказании лиц, виновных в преступлениях против мира и человечности и военных преступлениях, независимо от времени совершения преступления» и постановления Президиума Верховного Совета СССР от 3 сентября 1965 года «О применении Указа Президиума Верховного Совета СССР от 4 марта 1965 года «О наказании лиц, виновных в преступлениях против мира и человечности и военных преступлениях независимо от времени совершения преступлений» осуждены:

Дуфанец Николай Григорьевич по ст. 56 ч. 1 УК УССР к смертной казни – расстрелу с конфискацией всего принадлежащего ему на праве личной собственности имущества.

Бубела Артем Лукашевич по ст. 56 ч. 1 УК УССР к смертной казни – расстрелу с конфискацией всего принадлежащего ему на праве личной собственности имущества; по ст. 64 УК УССР в соответствии с санкцией ст. 56 ч. 1 УК УССР на пятнадцать лет лишения свободы с конфискацией всего принадлежащего ему на праве личной собственности имущества, без ссылки. По совокупности преступлений на основании ст. 43 УК УССР наказание определено смертная казнь – расстрел, с конфискацией всего принадлежащего ему на праве личной собственности имущества.

Рыбачук Филипп Ефимович по ст. 56 ч. 1 УК УССР к смертной казни – расстрелу с конфискацией всего принадлежащего ему на праве личной собственности имущества; по ст. 64 УК УССР в соответствии с санкцией ст. 56 ч. 1 УК УССР на пятнадцать лет лишения свободы с конфискацией всего принадлежащего ему на праве личной собственности имущества, без ссылки. По совокупности преступлений на основании ст. 43 УК УССР наказание определено смертная казнь – расстрел, с конфискацией всего принадлежащего ему на праве личной собственности имущества.

Заслушав докладчика, объяснения адвокатов, поддерживающих кассационные жалобы в отношении осужденных Рыбачука и Бубелы, заключение прокурора, полагавшего необходимым приговор суда оставить без изменения, проверив материалы дела, судебная коллегия, –

у с т а н о в и л а:

Осужденные признаны виновными в совершении следующих преступлений:

[...] Дуфанец в июле 1941 года добровольно поступил в Луцкую городскую управу служащим одного из отделов. [...] В сентябре 1941 года [...] поступил на службу к немецким оккупантам на должность коменданта Заболотьевской районной полиции, где прослужил до 10 апреля 1943 года. [...]

Бубела, добровольно поступив на службу к немецким оккупантам в декабре 1941 года до лета 1942 года служил полицейским в Крымновской участковой полиции, а затем переведен в Заболотьевскую районную полицию, где служил по-

лицейским до середины марта 1943 года, имел на вооружении винтовку и боеприпасы к ней, носил нарукавную повязку полицейского, получал продовольствие и денежное содержание.

Рыбачук в Крымновскую участковую полицию добровольно поступил осенью 1941 года. Осенью 1942 года был переведен в Заболотьевскую районную полицию, где служил полицейским до лета 1943 года, имел на вооружении винтовку и боеприпасы к ней, носил нарукавную повязку полицейского, получал продовольствие и денежное содержание. [...]

В сентябре 1941 года, заступив на службу коменданта Заболотьевской районной полиции, Дуфанец, по указанию немецких оккупационных властей, провел реорганизацию полиции и, в частности, упразднил сельские полиции, увеличил численность районной полиции за счет враждебно настроенных к Советской власти лиц – бывших кулаков, уголовников и других отщепенцев, создал в с. Крымно подчиненную ему участковую полицию.

[...]

В конце сентября 1942 года Дуфанец, возвращаясь в с. Заболотье с Бубелой, Рыбачуком и другими подчиненными ему полицейскими после участия в карательной операции против мирных жителей с. Кортелисы, в пос. Ратно, принял от местных полицейских 10-12 задержанных ими цыган, которые по указанию Дуфанца Бубелой, Рыбачуком и другими полицейскими были отконвоированы на окраину пос. Ратно, где за 50 метров от дороги Дуфанец приказал обреченным лечь на землю, после чего одиночными выстрелами из автомата лично расстрелял их, в том числе женщин и детей. Во время расстрела цыган Бубела и Рыбачук на ходились в оцеплении места расстрела с целью предотвращения побега задержанных.

В конце сентября 1942 года Дуфанец приказал Бубеле и полицейскому Бильчуку Е.А. отконвоировать за с. Заболотье цыганскую семью в количестве 5-ти человек и расстрелять ее. Выполняя указание, Бубела и Бильчук посадили на подводу цыгана, его жену, 3-х малолетних детей и отконвоировали их в лесной массив под названием «Вузи», где Бубела стягивал обреченных с подводы, приводил к яме, и, проявляя жестокость, расстрелял жертвы в спину, а трупы столкнул в яму.

[...]

Бубела и Рыбачук показали, что в сентябре 1942 года, возвращаясь из с. Кортелисы в с. Заболотье, в селе Ратно Дуфанец принял от полицейских 10-12 человек цыган и расстрелял их, а они в это время стояли в оцеплении места расстрела и следили за тем, чтобы цыгане не сбежали.

Дуфанец показал, что он не помнит, расстреливал ли он 10-12 человек цыган, т.к. после карательной операции в с. Кортелисы находился в состоянии сильного алкогольного опьянения.

Свидетель Головий подтвердил, что Бубела и Рыбачук стояли в оцеплении места казни цыган, а Дуфанец расстрелял их.

Бубела утверждал, что он в конце сентября 1942 года не участвовал в расстреле семьи цыган в количестве 5-ти человек.

Однако Дуфанец показал, что семью цыган в количестве 5-ти человек по его указанию расстреляли полицейские Бубела и Бильчук.

Свидетель Бильчук показал, что указанных цыган Дуфанец приказал расстрелять ему и Бубеле. На предложение отпустить цыган Бубела, находившийся в нетрезвом состоянии, заявил, что вместе с цыганами расстреляет и его и расстрелял цыгана и цыганку, а затем их детей.

Виновность Дуфанца и Бубелы в расстреле цыган подтверждается также показаниями свидетелей Будимко, Дунец, Головец, Круц.

[...]

Таким образом, виновность Дуфанца, Бубелы и Рыбачука в совершении преступлений, перечисленных в приговоре суда, собранными по делу доказательствами подтверждена. Их преступные действия квалифицированы правильно. [...]

При определении меры наказания суд учел, что Дуфанец, Рыбачук и Бубела совершили особо опасные государственные преступления, которые имели исключительно тяжкие последствия: изменили Родине, добровольно поступили на службу к немецким оккупантам, проводили активную карательную деятельность, брали участие в убийствах советских людей. Поэтому судебная коллегия не находит оснований к смягчению меры наказания Дуфанцу, Бубеле и Рыбачуку.

На основании изложенного и руководствуясь ст.ст. 363, 364 УПК УССР, судебная коллегия, –

О П Р Е Д Е Л И Л А :

Кассационные жалобы осужденных Дуфанца, Бубелы и Рыбачука оставить без удовлетворения, а приговор судебной коллегии по уголовным делам Волынского областного суда от 28 августа 1980 года в отношении Дуфанца Николая Григорьевича, Бубелы Артема Лукашевича и Рыбака Филиппа Ефимовича – без изменения.

Председательствующий – Белах

Член суда – Рудяк, Беличенко

Верно: член Верховного Суда СССР Белах [подпись]

USHMMA, RG 31.018M, folder 67, frames 2209–2248 (оригінал: ГДА СБУ, ф. 5, арх.-крим. справа № 23017, т. 32, арк. 247–286).

Документ № 24

Справа № 910

Зміст:

Злочини масового знищення населення, здійснені айнзацгрупами.

Місце злочину – Сиваші[1].

Час злочину – 6 травня 1942 р.

Рішення суду – апеляційний суд Касселя від 26.09.1991, 132Js 29806/81–2(4) Ks.

Зміст виголошеного рішення у справі № 910.

Окружний суд міста Касселя від 26.09.1991, 132Js 29806/81–2(4) Ks.

I. Звинувачення та результат.

II. Особисті стосунки та показання обвинуваченого.

III. Оцінка доказів та правові висновки.

IV. Результат слідства.

V. Виправдання обвинуваченого та судові витрати.

132Js 29806/81-2(4) Ks

Іменем народу

У карній справі проти

Міхаеля Ш., пенсіонера, який народився 27 березня 1918 року в Ямбурзі (Сибір, СРСР), проживає за адресою 3500, Кассель, одружений, національність – німець, підозрюваного в допомозі під час проведення масових убивств населення, 2-га судова колегія з розгляду кримінальних справ апеляційного суду Касселя в особі суду присяжних у засіданнях 17, 20, 24, 25 вересня 1991 року та у засіданні 26 вересня 1991 року вирішив обвинуваченого виправдати. Судові витрати, враховуючи необхідні витрати обвинуваченого, оплачуються з міської каси.

Підстава

Скорочено відповідно до § 267 абзацу V Карного кодексу

Звинувачення та результат.

Прокуратура окружного суду міста Касселя в обвинувальному акті від 10 травня 1985 року звинувачує підсудного в допомозі до цього часу невідомому есесівцю у підступному розстрілі приблизно тридцяти осіб циганської національності (чоловіків, жінок та дітей), який відбувся 6 травня 1942 року в населеному пункті Сиваші (Україна).

Прокуратура конкретизує, що 6 травня 1942 року у населеному пункті Сиваші (Україна) всіх без винятку осіб циганської національності, які проживали там, розстріляв до цього часу невідомий есесівець, імовірно у званні шар- або обершарфюрера, який належав до айнзацкоманди 10а. У Сивашах цей есесівець, разом із водієм вантажівки, з'явився напередодні ввечері. З його ініціативи районна поліція, заступником начальника якої на той час був обвинувачений, заарештувала всіх без винятку осіб циганської національності.

Підставою для арештів поліцією було оголошено наказ німецької окупаційної влади, за яким усіх осіб циганської національності слід було переселити до Бессарабії. Насправді ж метою був розстріл цих людей. Щоби приховати ці наміри, майбутнім жертвам дозволили взяти із собою особисті речі та худобу. Їх доставили, когось вантажівкою, когось пішки, до колишнього пасовиська неподалік села і взяли під варту в одній із землянок. Наступного ранку поблизу землянки викопали яму, до якої кількома групами приводили осіб циганської національності, котрих там розстріляли есесівці. До початку розстрілів обвинувачений наказував цілій низці поліцейських оточити землянки таким чином, щоб жоден із арештованих не мав можливості втекти.

Відтепер він зрозумів усі обставини цієї акції вбивства. До цього часу він перекладав російською всі накази есесівців, які стосувалися заарештованих.

На підставі судового розгляду карним судом встановлено брак необхідних доказів для звинувачення підсудного у допомозі невідомому до сьогодні офіцеру СС у підступній та жорстокій акції вбивства населення.

<u>II. Особисті стосунки та показання обвинуваченого.</u>

Обвинувачений показав таке.

Він народився в Ямбурзі, область Табури, що лежить за Уралом[2]. Його батько був підприємцем, займався сільським господарством. У сім'ї розмовляли німецькою мовою. Він мав кількох братів та сестер. Один із старших братів 1910 року народження помер у 1933 році. Ще раніше у нього була старша сестра, яка теж померла. Серед багатьох дітей сім'ї, а він був четвертим за віком, сьогодні жива лише одна сестра, якій у 1990 році було дозволено виїхати з Радянського Союзу. Батьківська ділянка землі була розміром приблизно 30 гектарів. У 9-річному віці він пішов до школи. Його рідне село було населене німцями й оточене російськими селами. Він ходив до школи в місті, що поруч із селом. Там він трохи навчився російської мови. Навчання тривало близько трьох років. У 1929 році батько відмовився від ведення господарства та мав намір із сім'єю емігрувати до Канади. В Москві сім'я жила протягом двох місяців. Врешті-решт там їх арештували й повернули до Славорота[3]. У 1930 році сім'я опинилася неподалік Дніпропетровська, де і залишалася близько року. У 1931 році вони переїхали на Кавказ, де працювали в одному із колгоспів до кінця 1932 року. Там почалися обшуки, і сім'я знов прибуває до Дніпропетровська, де й залишається до листопада 1932 року. Згодом вони переїхали до Донецької області. Але там економічне становище було ще гіршим. Врешті, щоб взагалі вижити, доводилося жебракувати. Дійшло до постійних переслідувань, і в квітні 1939 року сім'я прибуває в Сиваші. Там, в одному із колгоспів, батько почав працювати у столярній майстерні. Підсудний у 21-річному віці почав працювати на тамтешньому полі.

Після початку німецько-російської війни в 1941 році росіяни забрали батька до Сибіру на примусові роботи. Обвинувачений працював трактористом у колгоспі. Там він виступав посередником між росіянами та німцями в торгівлі худобою і працював перекладачем. У 1941 році [після початку нацистської окупації. – *Упор.*] до Сивашів прибуває зондерфюрер на ім'я Брюнекер. Його завданням була розбудова поліції. Наприкінці 1941 року фронт проходив на відстані від 60 до 80 кілометрів від Сивашів.

Сам обвинувачений наприкінці 1941 року вступив до місцевої поліції, начальником якої була людина на ім'я Реберг. Його наступником став українець, якого звали Галушенко. Обвинувачений став заступником Реберга, і таким його вважало і місцеве населення. Він працював здебільшого перекладачем, був озброєний пістолетом. У 1942 році його ще не обмундирували, уніформу поліція отримала тільки наступного року. Внаслідок відступу німецьких військ він залишив Сиваші 28 жовтня 1943 року. Свідків Л. і Р. він знав як колег по роботі в колгоспі. Л. вступив до поліції в грудні 1941 року, Р. на той час уже служив там. До їхніх найголовніших завдань належала охорона місцевої комендатури.

Щодо інкримінованих йому злочинів обвинувачений показав таке.

5 травня 1942 року о 17-й годині він повернувся додому. Там уже була людина, яку він знав тільки на ім'я – Карл. Карл займався обміном одягу на продукти харчування серед місцевих жителів. Мати обвинувачуваного сказала йому, що Карл прийшов знову. Він винаймав куток у помешканні обвинуваченого. Карл був одягнений у форму шарабо обершарфюрера СС. Члени СС займали ті квартири, які тільки хотіли. Обвинувачений Карлу не перекладав, оскільки той уже мав перекладача. Це був фольксдойч, який виконував обов'язки водія вантажної машини Карла.

5 травня 1942 року обвинувачений Карла взагалі не бачив. Очевидно, той перебував у місцевій комендатурі. Обвинувачений до 24-ї години був у своєї подруги. До цього часу Галушенко перебував на службі. Галушенко був одруженим, і обвинувачений завжди змінював його після опівночі, як і було домовлено між ними. Повернувшись від подруги, він прийшов до поліцейської дільниці. Там Галушенко сказав йому, що особи циганської національності перебувають на пасовиську, їх слід евакуювати. До цього моменту обвинувачений взагалі не знав про циган. Разом із Галушенком він на возі поїхав на пасовисько, що було на відстані 3–4 кілометрів від села. Поліцейські вже були на місці. На пасовиську стояли два сараї та будиночок для вівчарів. Частину циган тримали у цьому будинку, частина ж перебувала зовні. До цього часу ніхто не міг здогадатися про події, які відбуватимуться пізніше. Заарештовані спілкувалися між собою, стояли або ж сиділи поруч один одного. Галушенко повідомив, що наступного дня прибудуть есесівці, щоб евакуювати циган. Обвинувачений займався власними справами та палив. Поліцейський Горобець, обходячи сарай, з певної відстані побачив викопану яму. Про це Горобець розказав обвинуваченому, який переконався у цьому. Тільки тепер йому спали на думку можливі наслідки побаченого. Він зрозумів, що може статися щось страшне. Відстань до ями, з сьогоднішньої позиції, він оцінює у 500–600 метрів.

Наступного ранку, на світанку, приблизно о 6-й чи 7-й годині, з водієм приїхав Карл. Водієм був унтер-офіцер Вермахту. Вони приїхали на вантажівці російського виробництва. Галушенко звернувся до обвинуваченого та запросив його перекладати. Але обвинувачений відмовився, пославшись на те, що водій Карла володіє як німецькою, так і російською мовами, про що розповідав сам Карл. У цей момент Карл так на нього подивився, неначе хотів просвердлити поглядом. Згодом він почав вимагати документи у циган. Водій переклав цей запит і передав йому папери. Карл настійливо закликав шістьох чи сімох чоловіків зайняти місце у вантажній машині. Сім чи вісім поліцейських супроводжували вантажівку. Горобець, Галушенко та сам Карл були серед них. Решта поліцейських залишилася біля сараю. Згодом водій вийшов поблизу ями. Він узяв карабін і вистрілив у повітря.

Він також наказав циганам роздягнутися. Чоловіки спускалися до ями. Там їх розстрілював есесівець одиничними пострілами із карабіна. Обвинувачений був шокований цим. Він стояв за десять метрів від подій і не знав, що думати. Потім вантажна машина повернулася і привезла ще жінок та двох дітей, хоча точну кількість осіб сьогодні важко встановити. Цих людей також розстріляв есесівець одиничними пострілами. Загалом, від двадцяти до двадцяти п'яти осіб розстріляв дотепер невідомий есесівець на ім'я Карл.

Після завершення акції розстрілу у Сивашах поліцейські вирушили до Попельняка[4] – населеного пункту в 20 кілометрах від місця подій. Там Карл сказав обвинуваченому, що той зараз мусить перекладати, оскільки йому ці особи не відомі. У жертв також зібрали документи. Однак зігнані особи були молдаванами за національністю, що обвинувачений і роз'яснив Карлові. Врешті Карл не ризикнув розстрілювати цих людей. Згодом поліцейські на вантажівці поїхали до Павлівки[5], де знову есесівець вдався до розстрілу. Вбитих людей скинули до занедбаної криниці.

Обвинувачений заперечує, що він увечері напередодні розстрілу в Сивашах наказав заарештувати осіб циганської національності. Він повідомив, що в цей час його взагалі не було в поліцайкомендатурі. Про перебування циган на пасовиську він дізнався тільки тоді, коли затримання та арешти вже закінчилися. Він тільки тоді зрозумів, що щось жахливе може трапитися, коли на світанку помітив, що на відстані 500–600 метрів викопано яму.

На пасовиську він не перекладав циганам жодного наказу. Там він тим паче від цього відмовлявся, посилаючись на те, що не може цього зробити, оскільки знає цих людей. В операціях розстрілу, які проводив есесівець Карл, він жодного разу активної участі не брав, не підтримував ці дії. Більше того, він стояв осторонь і з відстані десяти метрів із жахом спостерігав за акцією. І в цій ситуації він нічого не наказував і не перекладав службовцям поліції, які стояли біля нього. Щоправда, він не заперечував, що під час першої поїздки від будинку вівчарів до ями стояв на підніжці вантажівки. Але тут йому нічого іншого не лишалося, аби самому не потрапити під загрозу розстрілу. Пістолетом він жодного разу так і не скористався. Та й взагалі, він нічого не вживав, щоб сприяти акціям убивств, які проводив Карл.

III. Оцінка доказів та правові висновки

1. Спираючись на викладені вище обставини справи, неможливо винести рішення суду із засудженням обвинуваченого в допомозі під час проведення масових убивств населення.

Обвинувачений заперечував, що він під будь-яким приводом заманював на місце розстрілів майбутніх жертв. У цьому зв'язку він вказав, що сам набагато пізніше зрозумів, що зрештою має статися. Таким чином, зважаючи на показання обвинуваченого, засудження його у злодійських діях було б неправильним.

Винесення вироку у справі про допомогу в жорстоких убивствах також не може базуватися на показаннях обвинуваченого. Щоправда, дії члена СС Карла, які призвели до вбивств до цього часу невідомого числа осіб, були жахливими. Цими злочинними діями через свої безжальні та жорстокі погляди та переконання він завдав своїм жертвам нестерпні біль та страждання. Отже, ми бачимо жорстокий результат, який склався з певних обставин, і в цих умовах були скоєні вбивства (пор. з BGH NJW 1971, с. 1190).

Жертв до місця розстрілу завжди доставляли групами. Вони були змушені знімати верхній одяг і спускатися до ями, де їх одиничними пострілами вбивав головний злочинець. Тут майбутні жертви могли частково спостерігати за розстрілами інших людей. Жертви, які не належали до першої групи, були змушені спускатися в яму до трупів людей, яких убили раніше. Не потребує роз'яснення, що з такими методами були пов'язані немилосердні душевні муки жертв. Люди, впевнені у незворотній смерті, були змушені перебувати декілька хвилин або й довший час на місці розстрілу. Тут вони чули звуки пострілів або навіть на власні очі спостерігали, яка доля незабаром чекає на них. Цей жах, який не можна описати, досягав своєї кульмінації, коли діти бачили смерть своїх матерів, або ж навпаки, матері бачили, як помирають їхні діти. Жертви були змушені дивитися на трупи людей в ямах, яких спіткала така сама участь, а потім, уже мертві, падали на скривавлені, бездиханні тіла своїх родичів та знайомих.

Участь обвинуваченого у злочині, яка, за його словами, обмежилася його присутністю на підніжці вантажівки, не можна розглядати як допомогу відповідно до §27 StGB.

[...]

Як описав сам обвинувачений, під час акцій розстрілу він лише перебував з багатьма іншими поліцейськими на підніжці вантажної машини. Відповідно, він жодним чином не впливав на акції розстрілу. Він лишень хотів непомітно перебути ці навмисні злочинні акції, щоб самому не увійти в конфлікт з есесівцями. Тому об'єктивна підтримка акцій розстрілу і відповідне бажання допомогти в цьому видається недостатньо встановленими. Отже, винесення вироку у справі про допомогу в жорстоких убивствах великої кількості осіб не може базуватися на показаннях обвинуваченого.

2. Також під час судового розгляду не було переконливо встановлено, що обвинувачений брав участь у підступних убивствах осіб циганської національності.

Підступно, згідно з §211 StGB, діє той, хто заманює в засідку іншого за попередньо розробленим планом навмисного вбивства, таким чином допомагає створити зручні умови для цієї акції і відверто вороже ставиться до жертви (пор. BHGSt. 22, стор. 77 і далі).

Щоправда, у цьому зв'язку під час судового процесу виникла загальна підозра, що обвинувачений особисто давав накази про арешти осіб циганської національності. Як випливає із протоколів допитів, це він міг робити під приводом пізнішої евакуації людей до Бессарабії.

Після проведених судом присяжних у процесі слідства допитів свідків Л., Р. і Г. точно не вдалося встановити, чи відповідають дійсності ці звинувачення.

Щоправда, свідок Р. під час допитів спочатку дав показання, що обвинувачений Ш. наказав зібрати всіх циган, щоб вислати їх до Бессарабії. Однак на повторному допиті він уже не був упевнений, чи дійсно саме обвинувачений наказував це. Врешті свідок вже припускав, що Галушенко, на той час начальник поліції, видав наказ про арешт осіб циганської національності. Під час чергового допиту свідок заплутався в численних неточностях. У нього були явні провали в пам'яті, що й не дивно, враховуючи, скільки часу минуло з тих подій. Тому його свідчення не могли вплинути на рішення суду. Особливо це стосується деяких важливих неточностей, які він допускав у своїх свідченнях, що впливали на результати дізнання. Скажімо, свідок Р. у численних допитах категорично заперечував, що серед жертв акцій розстрілу були діти. Однак суд присяжних, ґрунтуючись на показаннях самого обвинуваченого та інших резуль-

татах дізнання, був упевнений у тому, що від рук військового злочинця Карла в Сивашах загинуло, як мінімум, двоє дітей. Тому вже через це свідчення Р. суд сприймав з великою обережністю. Під час інших судових розглядів він показав, що брав участь у другій поїздці з циганами до місця розстрілу, хоча на попередніх допитах детально висловлювався щодо своєї участі в першій поїздці. Врешті-решт, він відмовився від своїх слів, стверджував, що такого ніколи не говорив. Отже, ґрунтуючись і на цих свідченнях, не можна було встановити істину.

Свідок Г. також не зміг точно вказати, чи давали вказівки обвинувачений та Галушенко щодо арешту циган. Щоправда, свідок підтвердив, що арештованих мали відправити до Бессарабії. На конкретні запитання, хто і який наказ чи вказівку давав, Г. не мав відповіді. Свідок заплутався і в неточностях та суперечностях, які він давав у попередніх допитах. У відповідь на запитання, в якому колгоспі були проведені арешти, він називав колгосп «Південна»[6]. На запитання, чи він не переплутав цей колгосп з іншим, адже раніше згадував про колгосп «Зірка», він відповів, що циган забирав із колгоспу «Південна». Щодо дій обвинуваченого Ш. на місці розстрілів і, можливо, його участі у злочинних акціях раніше, Г. не зміг надати конкретних показань. Більше того, його висловлювання свідчили, що він має значні проблеми з пам'яттю. Суд спробував розв'язати ці проблеми за допомогою попередніх показань, однак це також не внесло ясності. Свідку навели його висловлювання, зафіксовані в актах від 25 квітня 1980 року (частина I, аркуш 170 і далі). Він свідчив, що на власні очі бачив в ямі трупи близько тридцяти розстріляних циган. У відповідь на це Г. вперто наполягав, що показання із попередніх допитів не коментуватиме. Щодо чисельності розстріляних осіб він взагалі був не в змозі щось сказати. Біля ями він не бачив жодного поліцейського. Свідок просто інколи скидав оком на те, що відбувалося навколо. А людей розстрілював один із есесівців.

Зрештою, і допит свідка Л. не прояснив тогочасні події. Його свідчення були настільки суперечливі, що в жодному разі не могли допомогти встановити правду. Причиною цього, очевидно, було те, що він був дуже старий та виснажений. Певно, далося взнаки й перебування у трудовому таборі – резерви пам'яті свідка геть вичерпалися. Попри всі зусилля суду присяжних скласти повне і послідовне уявлення про тогочасні події, Л. був не в змозі допомогти. Він частково навіть не розумів тих запитань, що їх ставив головуючий на засіданні. Свідок мав проблеми з концентрацією уваги і, певно, через це не міг впоратися з величезною кількістю запитань. Власне, це визнавав і сам Л. Враження від цього свідка дало підставу суду вважати його показання корисними лише для незначних доказів.

IV. Результат слідства.

У результаті дослідження доказів слідство встановило лише те, що 6 травня 1942 року неподалік населеного пункту Сиваші до цього часу невідомий член СС на ім'я Карл жорстоко вбив точно не встановлену кількість осіб циганської національності (чоловіків, жінок та дітей). Співучасть та підтримку обвинуваченим у цих жорстоких та злодійських акціях дій членів СС не було доведено ні після його показань, ні після допитів свідків. Той факт, що обвинувачений, знайшовши якусь зачіпку, наказав арештовувати осіб циганської національності, не було підтверджено після допитів трьох свідків,

які приїхали із Радянського Союзу. Також не було встановлено, що обвинувачений перекладав російською мовою накази членів СС. І, нарешті, після допитів свідків не було доведено, що обвинувачений давав такі накази, які ускладнювали або унеможливлювали втечу циган із місця розстрілів, нижчим за рангом поліцейським.

Таким чином, звинуватити підсудного у допомозі під час проведення жорстоких та злодійських убивств невстановленої кількості циганського населення та винести вирок неможливо.

Звинувачення у вбивствах із низьких мотивів теж не доведено, бо результати розслідування та показання обвинуваченого не дали ніяких підстав вважати, що він діяв або із расових або націонал-соціалістичних міркувань.

V. Виправдання обвинуваченого та судові витрати.

Отже, провину обвинуваченого не було доведено за відсутністю складу злочинів. Йому було винесено виправдувальний вирок із судовими витратами згідно з §467 Abs.1 StPO.

Justiz und NS-Verbrechen. – Bd. XLVIII: Verfahren Nr. 908–919 (1989–2002) / Hrsg. Prof. Dr. C.F. Rüter, Dr. D.W. de Mildt. – Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012. – S. 244–251.
Переклад з німецької А. Шевардіна

[1] Нині смт Сиваське Новотроїцького р-ну Херсонської області.
[2] Імовірно, йдеться про с. Ямбург Тюменської області.
[3] В документі – Slaworoth.
[4] Село Попелак Новотроїцького району Херсонської області.
[5] Село Павлівка Генічеського району Херсонської області.
[6] В документі – Pivdena.

Документ № 25

Гетто у Львові

Постановою від 1 липня 2002 року (сигнатура S 30/04/Zn) було розпочато слідство у справі про нацистські злочини, скоєні у гетто у Львові в період з 1941 до 1942 року, і зокрема, про вбивство невідомого числа польських громадян ромської національності, насильства над фізичним та психічним здоров'ям членів вищезазначеної національної групи і застосування інших репресій і дій з метою створення таких умов їхньому життю, що загрожували їх біологічним знищенням, тобто дії згідно з пунктом 1 статті 1 Декрету «Про заходи покарання фашистсько-гітлерівських злодіїв, винуватих у вбивствах та знущаннях над цивільним населенням та полоненими, а також про заходи покарання зрадників Польського Народу» від 31 серпня 1944 року, у зв'язку з 1 статтею, пункт 1, літера (а) Закону від 18 грудня 1998 р. про Інститут національної пам'яті та Комісію з переслідування за злочини проти польського народу (рік 2007, № 63, пункт 424).

На основі повідомлень людей, опитаних під час розслідування, і на підставі доказів встановлено, що 8 листопада 1941 р. губернатор дистрикту Карл Лаш підписав розпорядження про створення гетто в північній частині Львова. Гетто було поділене на шість секцій і оточене парканом. У цьому гетто, як і в інших, переважали євреї, але перебували також польські громадяни ромської національності. Ромів із цього гетто в основному жорстоко схоплювали у Львові та його околицях. Під час затримання їх били, цькували собаками, потім змусили залишити все їхнє майно. За показами одного зі свідків, гетто, обгороджене колючим дротом, охороняли озброєні солдати. Ув'язнених ромів помістили в багатоквартирні будинки. Дуже складні соціально-побутові умови призвели до високої смертності населення гетто. Інший свідок повідомив, що його родина в бараці спала на брудних і завошивілих матрацах. Харчування в гетто складалося із супу з ріпи і хліба. Однак харчів було так мало, що розпочався голод. Роми також були повинні працювати. Вони працювали з кіньми і були змушені рити ями. Німці, як розповідали свідки, убивали ромів у гетто Львова. Деяким ромам із цього гетто вдалося втекти. Скориставшись безладом, вони пролізли під дротом і втекли. Однак частину втікачів убили. Відділення Комісії з розслідування злочинів проти польського народу в Жешуві завершило своє розслідування у цій справі постановою від 3 листопада 2004 року про закриття справи у зв'язку з неможливістю знайти винних.

Свідчення ув'язнених у Львівському гетто

Я циганської національності. Влітку ми кочували таборами, а взимку поверталися. У мене був батько, мати, брати і сестри, були два брати, але їхніх імен не пам'ятаю. Вони були старші за мене, їх німці вбили. Сама я пам'ятаю дуже мало, позаяк була дитиною, але пам'ятаю багато з розповідей родичів. Це було, мабуть, улітку 1942 року, коли наш великий табір стояв у лісі під Львовом. Я не можу сказати, скільки людей було в таборі, але пам'ятаю багато кибиток і коней, тож гадаю, це був великий табір. Пам'ятаю, що вранці прийшли німці й оточили табір. Вони

приїхали на великих вантажівках, на мотоциклах, у них були собаки. Вони заштовхали нас усіх у вантажівки. Вони кричали на нас, били, всіх, навіть дітей. Не дозволяли нічого забрати з кибиток. Ми залишили все своє майно, золото, гроші. Вони травили нас собаками. Вони не дозволили нам узяти нічого. Вони взяли всі родини. Привезли нас до Львова у гетто. Ми спали на соломі. Були брудні матраци, на яких було неможливо спати. Я хочу додати, що нас було четверо: два брати, сестра і я. Всіх нас взяли в гетто разом з батьками. Я не можу сказати, до якого підрозділу належали ці німці. Я не знала їх. Вони були в довгих зелених плащах, із чорними капелюхами на головах. Вони не сказали, чому нас забирають. Ми стояли табором під Львовом, поїздка в тих вантажівках тривала недовго. З того, що я пам'ятаю, можу сказати, що гетто було огороджене колючим дротом, уздовж паркану ходили охоронці з гвинтівками. Залишати гетто було заборонено. Я не знаю, в якому районі Львова розташовувалося це гетто. Гетто було в будівлях, таких, багатоквартирних, але як вони виглядали, я точно не пам'ятаю. У гетто були різні люди, не лише цигани, були також євреї, поляки. Я не пам'ятаю, чи ми отримали будинок у гетто, а чи квартиру. Я маю дедалі більше й більше проблем із пам'яттю. Знаю тільки, що сім'я жила разом. Я пам'ятаю, що в помешканні були тільки матраци, про які вже казала, не було жодних інших меблів, не було води, і я пам'ятаю, що моя мати ходила за водою кудись. Я не пам'ятаю точно, які були санітарні умови, але було дуже негарно. Мати нас не відпускала з дому, бо боялася. Пам'ятаю, що скрізь брудні плями, по нас повзали воші. Там не було жодної медичної допомоги. Пам'ятаю, що померлих ховали у братських могилах. Їх просто скидали туди. Я не можу сказати вам, скільки людей умерло. У гетто нас годували один раз на день. З великого казану давали нам суп, але це була радше вода, аніж суп, неїстівний. Вони давали вранці дітям хліб і джем, але маленький шматок. Справді, на один укус. Мій батько працював на фабриці з виробництва мармеладу. То був обов'язок – працювати. Не пам'ятаю, що саме батько робив, нічого не можу сказати про це. Не знаю, чи отримував батько плату за роботу. Пам'ятаю, що одного разу всі в гетто почали тікати, чи то було повстання, я не знаю. Тоді й моя родина побігла. Я пам'ятаю багато мертвих тіл на вулицях. Німці стріляли в нас. Пам'ятаю принаймні, що у моєї сім'ї не було зброї. З розповідей матусі знаю, що ми в гетто були близько 1–1,5 місяця. Ця втеча сталася восени. Я пам'ятаю, як ми добігли до дроту. Мамі та мені вдалося пролізти під дротом. Мій батько також утік. Але моїх двох братів і сестру розстріляли при спробі втечі. Однак я не можу нічого більше сказати щодо обставин їхньої загибелі. Я не бачила того моменту, бо я дійсно була дуже налякана й думала лише про те, як утекти. Мої батьки теж не бачили, як застрелили братів і сестру. До гетто ми вже не повернулися. Я не знаю, що сталося з тілами загиблих. Пам'ятаю, що ми після втечі залишилися у Львові й ховалися там у різних людей. У кого – не пам'ятаю. Я не пам'ятаю, як звали моїх братів і сестер, позаяк вони мали циганські імена.

Bukowski K. Wybrane zbrodnie nazistowskie popełnione przez okupanta hitlerowskiego na Romach w Polsce w okresie II wojny światowej w dokumentach Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Rzeszowie. – Szczecinek : Związek Romów Polskich, 2012. – S. 66–68.

II
РОЗДІЛ

УСНОІСТОРИЧНІ СВІДЧЕННЯ РОМІВ, ЯКІ ПЕРЕЖИЛИ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ, А ТАКОЖ НЕРОМСЬКИХ СВІДКІВ

ВСТУП ДО ІІ РОЗДІЛУ

У цьому розділі до уваги читачів також пропонуємо джерела про геноцид ромів на теренах окупованої України. Однак ці джерела належать до зовсім іншої групи. Поряд із численними свідченнями про переслідування та вбивства ромів, які відклалися у вигляді документів певних державних організацій, громадських установ або воєнних підрозділів та зберігаються на папері в різних архівних закладах, величезний пласт інформації про ці події ще й донині зберігається в пам'яті безпосередніх учасників тих трагічних подій або їхніх нащадків. Це можуть бути як самі роми, котрим пощастило вижити, їхні діти або онуки, з якими вони ділилися своїми спогадами, так і нechromські свідки того, що відбувалося навколо них, – представники українського, російського, польського населення та інших етнічних груп, що мешкали поруч та навіть могли бути якимось чином залучені до подій, в яких роми фігурували як жертви.

Записати та витлумачити спогади безпосередньо від тих, хто з різних причин сам був не в змозі викласти свій досвід у вигляді, скажімо, статті або книжки, покликана галузь історичного знання, що має назву «усна історія». Упродовж останніх десятиліть історики дедалі активніше використовують метод інтерв'ювання та запису свідчень учасників різних історичних подій. Уже з'явилися та розвинулися різноманітні методики як власне фіксування усноісторичних свідчень, так й інтерпретації отриманих записів. Такі інтерв'ю відіграють важливу та корисну роль як додаткові джерела у прагненні дослідників реконструювати якомога детальнішу та всебічну картину певних подій.

Однак усноісторичне дослідження має й інші завдання. На відміну від джерел, створених колективними акторами або державними, громадськими, військовими тощо діячами, свідчення, що їх надають окремі люди, мають безцінні риси оповіді про історичні події крізь призму сприйняття певної людини, вони персоналізують історичний досвід та переміщують масштабні суспільні процеси у площину особистісного переживання та сприйняття очима конкретного учасника. Отже, поряд із вищезазначеним, записані на диктофон розповіді людей про пережиті події містять їхні власні оцінки та ставлення до тих явищ, передають унікальний досвід, що його набула людина (того, хто дає свідчення, називають «інформант», або «респондент»). Інтерв'ю відповідають на запитання не лише про події, пов'язані з життям респондента, а й про те, як він сприймав виклики навколишнього середовища і як реагував на них, допомагають історикам створити уявлення не лише та не стільки про самі події минулого, а й про те, як людина сприймає минуле, та, головне, що пам'ятає про ті пережиті часи – а отже, краще зрозуміти думки, оцінки та мотивації учасників історичного процесу та його наслідки для суспільства й окремих людей, і тим самим краще пояснити формування у них сучасної ідентичності[1].

Утім, в Україні особистий досвід однієї з груп жертв нацистського режиму – ромської громади, яка пережила переслідування та винищення в роки Другої світової війни, почали фіксувати та вивчати досить пізно, коли багато безпосередніх учасників подій уже пішли з життя. Це було зумовлено кількома факторами. Зокрема, тим, що, на відміну від інших груп жертв націонал-соціалістичного режиму, доля малочисельної, невпливової та значною мірою маргіналізованої ромської громади упродовж тривалого часу майже не привертала уваги наукової спільноти, яка довго не давала собі ради з тим, чим саме історія геноциду ромів може доповнити наше розуміння

[1] З останніх книжок українською, що містять розгляд найпоширеніших у сучасній дослідницькій практиці принципів та методик аналізу усноісторичних наративів, див., напр., монографію: *Грінченко Г.* Усна історія примусу до праці. Метод, контексти, тексти. – Х.: «НТМТ», 2012. – 304 с.

життя в умовах екстреми. Додалися й інші чинники, які можна визначити як суб'єктивні: через своєрідність соціального становища більшості ромів та особливості їхньої культури пам'яті – як персональної, так і колективної, – самі роми не були достатньо наполегливими у спробах об'єктивувати набутий трагічний досвід та поділитися ним із суспільством. Мемуари ромів із теренів Радянського Союзу, які пережили геноцид та записали свої спогади, можна, на жаль, перелічити по пальцях однієї руки.

З-поміж вдалих спроб зібрати свідчення тих ромів, які вціліли в роки нацистського геноциду, варто назвати два проекти. Жоден із них не був сфокусований саме на збиранні свідчень ромів, однак це завдання також було певною мірою виконано. У 1999–2001 рр. з метою організації виплати компенсацій було проведено анкетування про пережите в роки Другої світової війни ромів Закарпатської області, внаслідок чого зібрано певну кількість письмових свідчень[2]; багато з них було опубліковано згодом у збірнику «Білий камінь з чорної катівні: Голокост ромів Закарпаття»[3]. У той час в Україні, а також у 36 країнах світу діяв масштабний проект фонду «Ті, хто пережили Шоа», який заснував кінорежисер С. Спілберг. Найбільшою групою, в якій на відео записували спогади, були євреї, що вціліли під час Голокосту, однак у різних країнах було також зібрано 408 свідчень ромів (близько 150 інтерв'ю – у пострадянських країнах)[4]. Попри те, що певна кількість свідчень викликають критичні зауваження (для запису інтерв'ю з ромами не завжди застосовували відповідну цій групі інформантів методику, рівень підготовки інтерв'юерів не відповідав вимогам роботи з ромськими інформантами), все ж в умовах катастрофічного браку історичних джерел з цієї теми «ромська частина» колекції фонду цінується на вагу золота. Слід також відзначити велику самовіддану роботу російського циганознавця Ніколая Бєссонова, який записує життєві історії ромів, зокрема, досвід періоду Другої світової війни, в Росії, Україні та Білорусі. Що стосується запису свідчень тих представників місцевого населення, хто на власні очі бачив переслідування нацистами ромів (як і євреїв та інших груп жертв), слід відзначити масштабний проект із фіксації спогадів літніх людей, у тому числі в країнах СНД, який здійснюється французькою організацією «Яхад – Ін унум» під керівництвом католицького священика о. Патріка Дебуа[5].

Науковий часопис УЦВІГ «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі», який висвітлює тематику геноциду ромів під час нацистської окупації України, також розміщував на своїх сторінках не лише дослідницькі статті з цього питання, а й свідчення, записані від ромів, і їхні спогади[6]. Однак наявних у дослідників усноісторичних джерел украй недостатньо. Тому, зважаючи на всі ці обставини, одним із завдань УЦВІГ під час підготовки збірника документів і матеріалів про нацистську антиромську політику на теренах окупованої України було примножити історичні джерела на цю тему й долучити дослідників та викладачів з різних областей країни до систематичного

[2] Докладніше про цей проект, а також окремі свідчення див.: *Навроцька Є.* Антиромська політика в Закарпатті у роки Другої світової війни: зібрання свідчень та збереження історичної пам'яті // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2009. – № 2 (6). – С. 124–140.

[3] Білий камінь з чорної катівні: Голокост ромів Закарпаття / Упор. А. Адам та Є. Навроцька. – Ужгород: Вид-во О. Гаркуши, 2006. – 146 с.

[4] Докладніше про кількісні та якісні показники «української» частини цієї колекції відеосвідчень, зокрема, записаних у ромів інтерв'ю, див.: *Ленчовська А.* Відеосвідчення Інституту Фонду Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941–1944 рр. // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2009. – № 2 (6). – С. 114–123.

[5] Докладніше про діяльність асоціації «Яхад – Ін унум» див.: http://www.yahadinunum.org/.

[6] Див., напр.: Воспоминания ветерана Лельчицкой партизанской бригады ГРУ Т. Марковской *(Публикация А. Гогуна, М. Церович)* // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2009. – № 1 (5). – С. 71–103; Цыганская дорога: Воспоминания Ивана Корсуна *(Публикация Н. Бессонова)* // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2009. – № 2 (6). – С. 172–210.

пошуку та фіксації свідчень як у самих ромів, що пережили переслідування, так і у їхніх сусідів, які на власні очі бачили події окупації та навіть брали у них участь. Керівники проекту намагалися спрямувати зусилля місцевих партнерів саме на ті місця, де, за даними архівних джерел, під час німецької окупації відбувалися масові страти ромського населення (на початок виконання проекту таких місць на території сучасної України було відомо близько 70).

Оснащені диктофонами, ознайомлені з методиками запису та обробки усноісторичних свідчень (завдяки семінару-тренінгу, що його УЦВІГ та представник партнерської організації – Асоціації викладачів історії і суспільних дисциплін «Нова Доба» провели в Києві 25 серпня 2012 р.), вчителі шкіл з різних регіонів країни розпочали пошук респондентів. Однак виконати це завдання виявилося нелегкою справою з кількох причин. Насамперед, з'ясувалося, що в деяких областях сучасного ромського населення просто немає. Тож навіть якщо документально випадки масових убивств зафіксовано, однак спогади про знищених ромів не збереглися, позаяк відсутні ті роми, котрим пощастило вижити (тобто вбивства були тотальними), відсутні нероменські свідки, а головне – немає каналів передання пам'яті про ці вбивства і місць пам'яті про них (пам'ятних знаків, могил із позначкою етнічної належності жертв тощо).

В деяких інших регіонах країни – протилежна ситуація: сучасне ромське населення і нині живе на тих місцях, що відомі як місця масової загибелі ромів. Здавалося б, серед сучасних ромських жителів можна сподіватися знайти тих, хто зберігає в пам'яті спогади про події років війни. Однак за ближчого розгляду та намагання встановити контакт з потенційними інформантами багато учасників проекту з'ясували, що роми, які сьогодні мешкають у цих місцях, не є «місцевими», адже їхня група оселилася тут уже у повоєнні часи, зокрема, після Указу Верховної Ради СРСР 1956 р., за яким радянська влада намагалася примусити ромів до осілого способу життя. Таким чином, не всі сучасні ромські громади відчувають історичний зв'язок із тим ромським населенням регіону, яке жило там напередодні Другої світової війни. Одними з чинників, що заважали шукати ромських інформантів та записувати свідчення, були також певна замкнутість, притаманна тій частині ромського населення, яке зберігає традиційний спосіб життя, та невдалі спроби встановити довірливі відносини з представниками громади і респондентами.

Однак, попри вищезазначені обставини, упродовж проекту його учасники записали понад 20 свідчень, які відображають події воєнного часу переважно на теренах різних районів Волині, а також Київщини, Сумщини, Черкащини та Чернігівщини. Особливу подяку у зв'язку з цим висловлюємо викладачам п. Іраїді Майданець та п. Наталії Давиденко, які залучили до роботи учнів своїх шкіл і записали змістовні свідчення, а також аспірантові Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди п. Іванові Капасю, який також присвятив багато часу та зусиль не лише пошуку документально-архівних джерел у рамках проекту, а й пошуку ромських інформантів та фіксації їхніх свідчень. Зібрані записи зберігаються в архіві УЦВІГ.

Пропущені фрагменти інтерв'ю, які не мали прямого стосунку до теми, позначені знаком […]. Окремі реакції респондентів супроводжуються поясненнями в квадратних дужках. Мова респондентів наводиться дослівно, зі збереженням орфографічних та стилістичних особливостей. Пропоновані читачам інтерв'ю містять важливу, часом – унікальну інформацію про перебіг подій, пов'язаних із ромами, у різних регіонах України під час окупації, критерії ставлення до різних груп ромів з боку нацистської влади, про спроби вижити та стратегії порятунку ромів, про їхні реакції на переслідування та поведінку навколишнього населення – сусідів ромів – у таких ситуаціях, про подальшу долю тих, хто пережив переслідування та винищення, про наслідки, які залишив геноцид у свідомості та поведінці ромів, та способи їхнього пам'ятання про трагедію.

Інтерв'ю з Анастасією Калениківною Гученко

Інтерв'юери: Р. Кушнірук, І.М. Майданець, С.М. Чужук, Г.С. Марчук.
Респондент: Анастасія Калениківна Гученко (Стоянович).
Дата і місце: 24 лютого 2013 р., с. Звози Ківерцівського району Волинської області.
Транскрипт інтерв'ю: Іраїда Майданець.

Г.С. Марчук [далі – Г.М.]: Розкажіть, де Ви колись жили.

А.К. Гученко (Стоянович) [далі – А.Г.]: Село Нуйно Камінь-Каширського району.

І.М. Майданець [далі – І.М.]: У хатах?

А.Г.: А де ж ті хати були? Шатра.

Г.М.: А вже стало жили, не переїжджали з місця на місце?

А.Г.: Все время. А вся наша сім'я була в Видерті. Батько, дядько Касіян, баба, дід. Ми ж там все времячко були.

Г.М.: А Вам скільки років на той час було?

А.Г.: Десять, а всьо помню.

С.М. Чужук [далі – С.Ч.]: Вона написана з 1940 року, але вона старша.

А.Г.: Старша, документів не було. Як коні ми мали, то ще не було документів. Шатра, то ж знаєте, як цигани кочували, нічого не було. Як стали воювати, як стали вбивати, батько каже: поїдемо побачимо всю сім'ю. Там ше брат його один, другий третій. Штири [чотири. – *Упор.*] брати були в мого батька. Ну й ми туди всі поїхали Богу хвалити, поостававалося трохи живії. А в матера було 15 дітей.

Г.М.: То Ви тільки осталася?

А.Г.: Я тілько одна осталася. А ше ж вмерла одна моя сестра. Ольга звалася. Олька вмерла.

С.Ч.: Та, що жила на сахарному.

А.Г.: Ото дивіться. Вше її два штихетом два пальчики, як спіймали, то побили.

С.Ч.: Багнетом проколювали, вона під трупами лежала там і кололи трупи.

Г.М.: Вона жива під трупами лежала? І потім вибралась?

А.Г.: Вона жива лежала під трупами.

С.Ч.: Штик-ножом прокололи.

А.Г.: А ми вже, слухайте, ми вже самі. Я її витягнула, я сама її витягнула. Я її витягла. Де ж вона? Вона стала кричати там, кала тої клуні, така клуня була, вона стала кричати в її тіко два пальчики не було. Два пальчики не було. І ми забралися знов поїхали. І ми забралися, знов поїхали. Знов їдуть німці. Чи казати, чи не казати?

Г.М.: Кажіть все, як є.

С.Ч.: А про біларускі. Якраз білоруські там були.

А.Г.: То тоже наші цигани бєларуски, там багато. Там багато, наших, щоб вам не збрехати, щоб так я свої сироти бачила. Я шестеро сирот гляділа. Круглих, без батька, без матері. Як не збрехати, якби я не заховалася у картошкі… А вже цвіла картошка. Така во, ну як вони мене, чи не познали, що я пішла туда. Потім таточко, кажу, нікого. Нема вже нікого. І матера забили, і батька забили. Як була сім'я, так і всіх позабивали нас. Богу хвалити, що ми такі двох осталися.

Г.М.: Але зганяли, забирали з хатів? Чи побачив і забив?

А.Г.: Всю забили. От, бачите, ми трохи стояли біля клуні з шатрами. Хай вам скажуть ті люди. Шатра трохи стояли, вони взяли шатра порізали, ножами прокололи. Дітки тоже поховалися. Дітей били, всіх били, скілько, шо там уже не було. Їздила туди на кладбище, то єдин дядько розказував, питає мене, до кого ви приїхали? А я так і кажу, до діда й батька, вся наша сім'я там побиті, а він той дядько, чи він живе ще чи не живе.

С.Ч.: Нема вже його.

А.Г.: А як були ми, то він ще був, каже тако він, той дядько. Я, каже, клав циганів бабів, викопав ямку бабів – под спід, а мужчини наверх. Отак було. Отак було, всіх побили. Як була наша вся сім'я, і діда і бабу і тітку єдну й другую, то всіх побили.

Г.М.: Але то німці били?

А.Г.: Німці. О це правда, їхали до того во Нюйна з Видерти, а їхав їх той обоз і німці їхали машинами. Упав мотоцикл, а я кажу: давайте, кажу, візьмемо, хоч шо-небудь будем мати, я маленька була. Як вони, мамочко, вертаються назад, і забрали того мотоцикла з рова.

Г.М.: Добре, що не брали, бо побили б.

А.Г.: Добре, що не брали, побили б. І так побили. А що ж там золотесенька осталося. Нема нічого.

С.Ч.: Я був на одкритії, жіночка, мамина сестра, на сахарному жила.

Г.М.: А сестру як звали?

С.Ч.: Ольга. То говорили, наказ прийшов. Бог його знає. Каже, сатану нехороше споминати. Як будто табор другий з Білорусії приїхав на ту саму пору. Мало, що цих местних циган, вони там таборувалися, як сатана чи Бог послав на те місце і зразу їх окружили, то попали на те місце, то там таке м'ясо було. Як тільки приїхали, зразу їх окружили. Більше, кажуть, біля тисячі там циган було.

А.Г.: А Ви не їздили туди на кладбище?

С.Ч.: З цієї сторони як заходити, то там це місце, дуже хороше кладбище.

Г.М.: А скажіть будь-ласка, звідки ваша родина прийшла в Нуйно?

А.Г.: А ми все время там кочували.

Г.М.: То ви там кочували?

А.Г.: Да ми все времячко там кочували.

Г.М.: А звідки Ваша родина прийшла туди?

А.Г.: Там весь час ми були. Там і зараз нас знають.

Г.М.: А чим займалися?

А.Г.: Значить, батько був коваль сокири. Ножи, голодовка ж була, серпи робив, що то жати. Так і прожили, бо годувала нас мати, Богу хвалити.

[Розмова про нинішні проблеми. Розповідає про свою поїздку до Юлії Тимошенко].

Інтерв'ю з Катериною Савівною Несторук

Інтерв'юери: Р. Кушнірук, І.М. Майданець, Г.С. Марчук.
Респондент: Катерина Савівна Несторук, 1930 р.н.
Дата і місце: 7 квітня 2013 р., с. Видерта Камінь-Каширського району Волинської області.
Присутні: О.Ф. Кравчук, М.А. Євчук.
Транскрипт інтерв'ю: Іраїда Майданець.

К.С. Несторук [далі – К.С.]: Я вийшла з лісу, я пішла картоплю копати. Як вийшли з ліса, то вони в німецькій одежі були, я пішла бульбу копати, а мати на те село пішла овечки стригти, каже «йди копати». Ну я пошла туди. Коло Франека Мані. Але дивлюся, ще стояло два партизани. «Куди йдеш?» Кажу, бульбу копати. Вертайте назад, ми не пускаємо туди. Як не пускаєте? Я піду бо треба бульбу копати, ну йди, тільки нікому не кажи, що ми тут. Я йду бульбу копати. Я кажу, піду, бо треба копати бульбу. Пошла я. Приходжу туди, а вже вони їдуть конем. Вони над дорогою коло хати. Каже, що вони позабирали вже давно. Партизани казали «дай їсти». Кажу, в мене дітям нема що їсти. Йдем, каже, до бульбака. Навіть там нема людей. Там забрали. Нікого нема. І в тій хаті нікого нема. Поїхали туди, аж то біжить назад там.

А другий дядько до мене, я нагнулася, копаю. Йде до мене. Іде, направився, пройшов понад самою мною. Тоді вертається. Ще друга жінка була, і до її він пройшов. Пройшов коло її самої, розвернувся і вже до мене йде, розвернувся.

Г.С. Марчук [далі – Г.М.]: А від кого вони втікали?

К.С.: А то тії бульбаші були. Ну йде назад, ну до мене. А німці в німецькій одежі, нагинають голову. А вони з ліса, всі в німецькій одежі були. А цьой, шо коло мене був, то пошов до їх, то його забили, того старого. Один погнався, другий погнався. Поїхав, а тиї ровами, ровами. Прихожу я додому, вже й не копала. До **Г.М.:** То побили їх бульбаші чи побили німці?

К.С.: Бульбаші.

Г.М.: А цигани що, тут жили?

К.С.: А цигани там жили. Вони тамика були. А чо вони пішли до циганів, нащо циганів бити було?

І.М. Майданець [далі – І.М.]: Слідкували за ними, циганами?

К.С.: Ой вони там. Вони поїхали, побили.

Г.М.: Не пам'ятаєте. Вони польською мовою розмовляли чи українською?

К.С.: Українською.

Г.М.: І багато їх тоді побили?

К.С.: І діти побили.

І.М.: А вбивали циган, да?

К.С.: Да. А ховали люди з села. Горе було їм, людино.

Г.М.: А в якому році, не пам' ятаєте?

К.С.: Не пам'ятаю.

Г.М.: Скільки Вам тоді було, 12-14?

К.С.: Окопи копала, скілько то окопів покопала. Припадаємо, як повернеться до коня, як припуститься. Аеродром робили.

Г.М.: А аеродром був у Ворокомлі?

К.С.: Нє. За селом тут був аеродром.

Г.М.: А чий аеродром. Радянський чи німецький?

К.С.: Воєнний, наші робили. Так само як німецький еродром. Сиділи, сиділи, а вони вже полетіли. Я вас запишу. Ти нам не платиш нічого. Як вийшли з ліса, то вони ровами, ровами.

Г.М.: А ті цигани, що [їх] побили, вони скільки часу тут жили? Чим вони тут займалися? Чи вони якусь кузню мали?

К.С.: Ходили по хатах, [їм] подавали, хто що має дати.

Г.М.: А жили вони де?

К.С.: А жили вони там, вони в хатах покинутих.

Г.М.: В хатах жили чи мали намети?

К.С.: В хатах. Били тих. Партизани били бульбашів. Прийшли, вночі стукають. Я ще жила там, тай ходять, кажуть: давайте сало. Нема сала віте. Масла в мищині було на столі, забирають. Мати каже: тож діти голодні будуть. А ми що. Каже, я був тоді, як вашу чортову забили, дівчину оту. Але каже, ми її не забили, а замучили, так вона вмерла. Й вуха одрізали, очі повидирали, все мучили. За що було дитину мучити? А то дочку. Мучили.

Г.М.: Ну а як населення місцеве, підтримувало бульбашів чи боялися?

К.С.: І тих, і тих боялися. Я була вже от того, йдеш на тє совещаніє. Прийдеш туди, а там через дорогу бульбаш один був. Приходиш на те совєщаніє, сидить тамика вечора. А єдин був бригадиром. А той вже засаду робив, щоб його забити, вже сиділи дожидали, але ж не вдалося їм забити. Втік. Ой, то горе було. Самольот бомбив, де наша хата. І на тій стороні, і на тій стороні кидав бомби. Я тако схватила, дитина в нас маленька була кричить, хоть би не забили. То после ми вже виїхали на те село і тами-ка сиділи коло тєї баби. Поранило малу дитину. Там, де озеро, кидав бомби. Що тоді вже кидав бомби, Боже святий єдиний! Страхом Божим жили. Хіба то жизнь була?

Г.М.: А скажіть, будь ласка, від циган дитина та, що осталася жива, то він живий ще, чи він виїхав десь?

К.С.: Цигани забрали їх.

І.М.: А багато їх осталося?

К.С.: На могилки до тої баби, на могилу приходив.

І.М.: То була українка, шо забрала ту дитину?

К.С.: Ну, ну, наша, Федора.

Г.М.: А багато осталося циган, що спаслися?

К.С.: Всі були побиті. Циганка зла не робить, тіко йде дай, як маєш, то дай, а не маєш, то й так. Танцювати приїдуть, забирають [їх] на обід.

Г.М.: А німці так не знущалися над людьми?

К.С.: Нє. Йде, а я йду от тільки з села, в нас така вулиця була широка. Свинка, свинка, щоб я повела до свинки забрати. А я йду до дядька. А хата дядькова була далі, а він думав, що я веду до свинки його. А він все: свинка, свинка. А тітка каже, що дітки будуть їсти? В нас один був, що знав німецькій і його хату спалили партизани. Той німець поїхав. Вже партизан йде. Такий чуб у нього був, Коля звався, вже знов давай свинку.

Прийшов: якого ти чорта заїхав сюди? Та й вигнав його. Завезли в озеро, спалили вночі свинку, розібрали в корчах і сховали. Приходимо ми, знов поховали, розобрали і назад болотом вечора привезли.

Як хоч, так і живи. Батько насипав бочку, а комора в нас була так на вулиці. А одну змолочену вівса, проса, сміттям закинули, сховали. Потім зробили стожок. Поставила мати, товче. Приїхали з хутора. Нічого ніде не застали.

І.М.: А батько Ваш був на війні?

К.С.: На війні було.

І.М.: А прийшов з війни?

К.С.: Прийшов.

Г.М.: То вже в 44-му році забирали на війну. А я ще хочу спитатися про церкву? Церква в вас була закрита вже після війни.

К.С.: А вчителі з дітьми окна били, таке во робили.

Г.М.: А дзвони не знаєте, де поділися?

К.С.: Не знаю, де дзвони поділися. Мати моя їздила, шоб церкву отдали. Ше й каплицю строїли.

Інтерв’ю з Галиною Пилипівною Євчук

Інтерв’юери: І.М. Майданець, Г.С. Марчук.

Респондент: Галина Пилипівна Євчук, 1951 р.н., вчитель української мови і літератури, краєзнавець.

Дата і місце: 12 березня 2013 р., с. Видерта Камінь-Каширського району Волинської області.

Транскрипт інтерв’ю: Іраїда Майданець.

Г.П. Євчук [далі – Г.Є.]: Вони [цигани] жили отам, територія називається урочище, я ті всі знаю Залистя. Вони нічого нікому не робили, ті цигани, вони просто там тому плуга зроблять, тому ножа, так вони не цього, але тоді…

Г.С. Марчук [далі – Г.М.]: Але вони жили уже осіло тут, так?

Г.Є.: Вони жили, територія як називається. А вони жили осіло. Цигани тут осіли і тут хоча у нас немає зовсім циганського населення, в сусідніх селах є, в нас нема, отако тільки проходять. І хтось сказав що вони... Бачте, таки ж знаєте, що в ті роки[1] творилося, прийдуть ті – скажуть, що зовсім не ті, прийдуть ті вони десь видно... ну і хтось сказав, що вони видали. Котрих вони видали? чи партизанів чи бандерівців, ніхто не знає, що ніби вони виказали місце знаходження. Тут хутори були в основному [нрзб.] там... ну, назви цих хуторів, і коли вже вони десь обікрали оцих, хто їм хотів помститися, обікрали німецький склад і всі, каже, ніхто не знає, хто вони були, ну що це там було... Говорили по нашому, а форма в них була німецька і вони коли зайняли звідси, ото де Черевахa, де озеро зараз в нас штучне це було, ліс [нрзб.] така болото, вони коли зайняли звідти вони як би бігли дорогою і могли може там по хатах...

Г.М.: Порозбігатися.

Г.Є.: А то вони як зайняли там така, як ми називаємо по-вуличному, я більше пишу по-вуличному, а тоді імена по-батькові, бо люди там більше доступно знають, орієнтуються. Так і вони зайняли з тої вулиці, то там було просто хто зна що. Малі діти все ж таки якось бігли, бачили, продиралися, а кожен тут було їх, крім тих, що їх тою вулицею єднали, то було багато таких, хто в засідках сидів, хто свою та й тут стояли військові оці частини невеличкі так.

Г.М.: Партизани чи регулярна ?

Г.Є.: Так-так, регулярна радянська Червона армія. Дехто на фронт входив, а вони вже, ну така нерозбериха була, ті йдуть на фронт, якщо і тікають з фронту. Якщо тікають з фронту, то він, значить, уже в корчах – це бендерівці. Тоді хати по хуторах попалили якимись запальними, ну, у мене є згадка така цієї жінки, ну кажу, якби років два ще, знаєте, раніше це всі люди, а хто з оцих околиць сіл вони не знають, вони не бачили. Це ж діялося в одному місці, так то називають Мартигонова вулиця. Там вагітна жінка, дуже цікавий такий момент, це воно все записано, це тільки матеріали не оброблені по своїй можливості я, на превеликий стид, не вмію користуватися інтернетом, комп'ютером, я наполовину, бо ви знаєте, в мене його нема, я все життя проробила в школі. Життя склалося так, що годувала і чоловікових сиріт і сама, як кажуть, вибивалася на світ, то я не маю таких можливостей, перехворіла дуже тяжкою хворобою я сім років назад, дякуючи своєму наполегливому характеру встала і почала наново жити. Тепер історію церкви дослідила, історію села дослідила. І по хатах ходжу, і знімаю. Написала історію школи, 345 сторінок.

[Розповідь про дослідницьку діяльність і успіхи у роботі з дітьми].

Г.Є.: Оце ж я казала що як їх гнали вулицею на ці страхіття, то вуздечкою ловили, то на кілок натикали і оця циганочка, розкажу, оце ще жива та онука тої баби. Баба Макариха у тій хаті, де кажу дід Святий був, це була його теща. Вона колись була повитухою. Це дуже було заборонено і коли у [19]35 році тут батюшка в нас був за те, що він провив українською мовою, його переслідували і сказали за одну добу йому забратись звідси, но в нього перші дітки помирали. Він вирішив: будь що, попри всі закони, оті канони церковні, він вирішив до тої баби звернутися. Внука казала: ідіть, бабо, може, ще вас міліція забере, от але каже, баба каже: «Я ж не йду із-за того, що мені щось винагорода буде якась, я йду врятувати людську душу». І вот вона пішла, зав'язала, прийняла пологи, зав'язала пупа отою ляною.

Г.М.: Ниткою.

Г.Є.: Тою, як це, льоном.

Г.М.: Льоном просто.

Г.Є.: Да, он і вона тим самим після того в батюшки почали жити діти двоє дівчат, одна з них, ви певно знаєте, бо вона популярна вже тут, Любов Базюк-Васільєва, вона кандидат філософських наук, от я з нею листуюся… Ну от щось зараз вона вже. Вона з 35 року. Їй важко перелітати. Вона видавала [книжки] у Львові, багато книжечок її є у нас у бібліотеці, а доля звела її з тим, хто служив із сусіднього села.

[Розмова не по темі].

Г.Є.: Ну і доказую вам і от бабка, значить, діти були похоронені, мене все священик хоче запитати, чи то правда, що там, де построїли, туда були котельню закопані діти? Я по розповідях старих знаю, ну, він мене не дуже питав, я ну, я не кажу, що я не віруюча, а така як нас колись зробило життя. Я просто так кажу: коли треба – я іду, а кра-

ще дома помолись ту молитву, он: ну я туди рідко ходжу по-перше, й вистояти не можу, і вот та баба пішла після того, вона, значить, зайшла в хату і сказала: «твої діти будуть жити дуже добре, далеко підуть». Вона мала в розумінні, що десь далеко житимуть і так сталося, розумієте [нрзб.] біднота голота була вона, скинула із себе лляну хустку, яка була покрашена в червоний колір, мало було в селі хто мав хустку полотняну покрашену в червоний колір – це вже рахувалось, що це вже дуже модно і, ну не знаю, як на ті часи і вона вповила ту дитину, перехрестила і сказала: живи. Після того в батюшкі народилася ще одна дитинка, батюшка її кличе на хрестини, на хрестинах попи, дяки, півчи, он вони складають на кашу, знаєте шо це таке?

Г.М.: Так-так.

Г.Є.: Гроші батюшка загортає її в ту хустину і віддає їй гроші всі за те, що йому діти живі, йому допомогла і шо сталося, значить, так баба приїхала, сиріт все ж таки годує, купила собі кожуха, купила собі чоботи, про які можна було того, бо батюшка дуже просив не відказувати, це каже, щирий дар від мене. Гроші будуть, а діти – то мій цвіт. То дуже щепетільна розмова. Як маю час, я ще до неї повертаюсь, ще йду розпитую, люди хворі, вони не хочуть, ну і та баба, годуючи тих діток, я кажу в якому віці осталась та жінка. Ще був брат і ще була одна сестра, вона 14 років пізніше померла і вони бачили оте все. Їх баба сховала під стіжком, коли стрілянина та почалась. До них підліз в військовій формі якийсь із діючої армії – ті, що вже то туди вештались, то туди, то туди, і просить баба: чоловіче, синочку, рідненький, піді ж, каже, іди звідси, бо ж розстріляють, діточок розстріляють, я ж їх від смерті маленькими спасла, іди змилуйся. Ну, каже, оте все вщухло, мені таки хочеться побачити, що там вже сталося. Приходить, стає тут, де пам'ятник, чуть між будинком культури перед Обеліском слави тут стояла хата. Цяпук їхнє було таке прізвисько. І тоді подивилися – лежить мертва циганочка, на грудях у неї, ну місяців 6, вже шестимісячна дитина, а люльку повісили на вербі, колишеться люлька та. Казала, ми плакали всі. Вже потім, ну, приказали позвозити, он дід там Данило казали, ну я бачите, я не пам'ятаю, добре я так цих людей знаю, теперішнього покоління то менше, а старих людей знаю, у цій родині де там я знаю, Власюків хіба був Данило в нас був, тільки він цих подій не міг бачити так, як вона розказувала. Позвозили їх до вечора, сказали в яму їх там кидали, бо такий був наказ, але перед тим ця циганка, яку розстріляли, в зимі їй приймали роди. Цигани приїжджають забирають бабу, ну а вона їм і каже: скрізь приймала, тіко ще не у циганів. А вони, як то вміють: «бабочко, рідненька». Як вони вміють. Бере баба фонара, як-то колишнього ліхтаря «летуча миш», і на коліна стають і просять. Ходіть-ходіть-ходіть... ну що ж, каже, бере баба. Ото та сама циганка, і женуть її повз хату, а вона повертається, а це була зима і та циганочка молода каже до тої повитухи Митрофанихи: «Бабочко, бабочко, ти врятувала раз вже мою дитину, врятуй ще раз». А баба Митрофаниха каже: «Не можу, бо і моїх дітей разом поб'ють. То не моя воля». То я так і писала, що колишеться та колиска пуста.

Г.М.: А дитинка та жива осталася?

Г.Є.: Та ні, розстріляна.

І.М.: А оця баба Федора?

Г.Є.: А Федора, її нема вже. Родина була без дітей. Чоловік столярував. Вона просто десь щось бачила, що ховалися роми. Одні подейкують, що вона двоє врятувала, другі кажуть, що одного. Бо ви знаєте, люди не цікавляться. Ви знаєте, я прийшла до

одної, кажу: тьотя, Ви пам'ятаєте про циганів? А вона: ой, все я пам'ятаю. А потім каже: я нічого не хочу. А вже баба Ліксандра Тарасючка, це вона мені конкретно розказувала, як цих двоє дітей. Вони думали, що то цигани, бо вони такі гарні були, чорняві, а в нас височина, є такі високі місця, ті ямки були призначені для картоплі і ті діти там гралися і, коли почули стрілянину, то зняли гвалт. І вони повскакували в ті ямки. Вони почули, що дітей чуть не на багнети натикають. Піду, побачу, що там таке. На коліна падала, цілувала, казала, що ж то мої діти, не цигани, аж поки свідки не посвідчили. Там була така, як її називали? Адам був і Петрусь. Бабу звали міщанкою. На той час їй було 38 років.

Одного забрали циганча, одне втекло. Сиділо, сиділо коло брами, прийшли цигани, і воно за ними пішло. Тільки схід сонця. Виганяють корови, то воно вже сидить. Йди ще спи. Воно гляне такими очками хворими, аж світяться вони. Був тут барон, нема його, помер. Приходив той хлопчик на могилу тої Федори і прощення просив. Ну там поруч показала жіночка, що, певно, всі казали, що то був він.

Так як мені розказували, там була дівчинка, підсипали картоплю, а там були такі рівчаки, там діти ховалися від бомб і могла прилетіти на такому аероплані. Корови пасемо, а він на аероплані регоче і кидає бомби. Дітки настільки були налякані тим всім, що вони при першій можливості падали у рівчак. Вони знали, що це треба. От в мене були брати 39 і 38 року, вони вже в 44 році вже знали, що їм треба було лягати у рівчачки. Отак діти ховалися і то вони в рівчаки попадали і усе цього, а вона їх гичкою попритрушувала. Така хата ще стоїть. Хата така повалена стоїть, забута всіма. Родина десь по світах розкидалася.

[1] Ідеться про роки Другої світової війни.

Інтерв'ю з Ольгою Михайлівною Григориченко

Інтерв'юери: Р. Кушнірук, І.М. Майданець, Г.С. Марчук.
Респондент: Ольга Михайлівна Григориченко, 1958 р.н., с. Веселе Луцького району.
Дата і місце: 7 квітня 2013 р., с. Веселе Луцького району Волинської області.
Транскрипт інтерв'ю: Іраїда Майданець.

О.М. Григориченко [далі – О.Г.]: Там багато циган знищили. Вони там жили. Багато, десь сімей 40. І скільки, я точно не знаю, не хочу вам брехати. Оце Митка, та добре знає. Мені розказували: вони наїхали. Там таке було, і дітки маленькі. Там одна баба вобше була з грудною дитиною. Там і діти і взросли, все, яке хоч, всьо на місці, всьо на кучу зложили. Тікають, все одно догонять. І діти, її взросли і всьо на місці. Всьо на кучу позложували.

Я не можу даже це висказати. Я так чула, так люди розказували. Як батьки мої, я чула, дуже тяжко.

Г.С. Марчук [далі – Г.М.]: А хто їх побив, не казали?

О.Г.: Нємці.

Г.М.: Німці? Бандерівці? Бульбаші? Українці?

О.Г.: Нємці.

І.М. Майданець [далі – І.М.]: А вони що, викопали спочатку яму, а потім людей кидали?

О.Г.: Да.

І.М.: А хто викопував яму? Німці самі викопували чи людей заставляли?

О.Г.: Люди. Самі, наші мужчини там робили, заставляли, викопували все, ну хто тікав, всі равно стріляли. Добивали. То вже люди кажуть, то біля лісу падали, то там, то, каже, вже собирали.

Г.М.: Нас, власне, цікавить якраз отакі моменти, що коли нищили ромів, розстрілювали і іменно то все по Видерті там.

О.Г.: То багато, то я кажу, що 40 ілі скільки сімей. Таня добре знає. Там дуже багато.

І.М.: А як вони, що, оточили, позбирали разом і вбили?

О.Г.: Да. Збирали разом. Хто сумів тікати, то втікав, все рівно. Там, люди сказали. Ні, одна спаслася. Там тільки спасли уже українці 5 чи 6 отаких во діточок. Сховали українці цих діточок. Всьо, то шо осталося.

І.М.: А у Вас маму чи бабу там поховали?

О.Г.: Бабу. Це мамина мама.

Г.М.: А як вона звалася?

О.Г.: Марія. А маму Ольга.

І.М.: Ту бабцю тоже там?

О.Г.: Бабу, кажуть, за колеса закачували о в неї гарні коси були то, кажуть, зачепили ту косу за колеса, закачували у віз, дуже гарні коси в неї були і так тягнули до тєї ями.

І.М.: А кого там спасли?

О.Г.: Це мою маму спасли.

І.М.: А де вона переховувалася?

О.Г.: У людей.

І.М.: А в кого то пальчики були перебиті?

О.Г.: В мами моєї. Отако пальці сікли.

Г.М.: Коли вона в ямі була, і вони штиками перебивали?

О.Г.: То мою маму й спасли. Во! Це мою маму й спасли. Люди спасли, а люди спасали руку.

І.М.: То повністю всі пальчики?

О.Г.: Ні. Цього пальчика не було, цього.

Г.М.: І де вона переховувалася там?

О.Г.: У людей.

І.М.: А мама як писалася?

О.Г.: Бузла Ольга Андріївна.

Т.: А дівоче?

О.Г.: Юзепчук Ольга Андріївна.

Г.М.: А на цукровому родичі є?

О.Г.: Там багато сімей. Це меї мами братиха живе на сахарному. А тут тоже вся родня. Племянніки тут живуть. Оце ж Митка – моєї мами двоюрідна сестра.

І.М.: А вони у Видертій жили в хатах?

О.Г.: Вони жили як у цьому – у клуні. Це в клуні били їх біля клуні.

І.М.: У Видерті казали, що вони жили в хатах, окремі жили в хатах, а окремі в шатрах.

О.Г.: Дід розказував, і вони мені казали і люди розказували, що вони жили і в хатах, тільки там їх і побили.

І.М.: Ви розказуйте те, що Ви чули.

О.Г.: Те, шо я чула. а те, шо дествітельно, то моя мама спаслася. Всіх у клуні побили. Саме я не бачила, чула. А це ще дійствітельно, моя мама і Митка спаслася. Митка, мама і Макар. Да, да! Тільки його вже живого нема.

І.М.: А чий він родич, Макар?

Г.М.: То не ваша родина Макар?

О.Г.: Це, як вам сказати. Мої мами двоюрідний брат. Я ж кажу, що троє дітей.

Г.М.: То ж казали, що хлопець там спасся.

О.Г.: Тільки його вже живого нема?

І.М.: А давно він помер?

О.Г.: Вже його давно нема. Десь років сім чи вісім.

Г.М.: А він їздив у Видерту чи ні?

О.Г.: Ми самі тільки взнали за це, не їздив.

Т.: Не їздив.

О.Г.: Як пам' ятник поставили, ми самі тільки взнали за те. Як же їх собирали, то як втікали, хто за сараї, хто в ліс біг, а їх стріляли, вже поїхали німці. Кажуть, що собирали вже в ту яму а там їх зарили.

І.М.: А німці так наїздом – приїхали й поїхали.

О.Г.: Кажуть, що на місці теї клуні пам'ятник. Там біля теї клуні кладбище зробили.

Г.М.: Там, де тая могила, то поховали, чи перепоховувалися?

Т.: Самих останків ніхто не шукав. Саме зробили там, бо якоби по свідченнях саме там було. Саме там була та клуня. Це символічний пам'ятник. Не на могилі. Саме там була клуня, навіть достовірно невідомо всіх імена. Невідомо всіх імена і скільки людей було, як звати.

О.Г.: Якось вже так, щоб воно вже змінилося.

Г.М.: Бо та жінка у Видерті казала, що хлопець там спасся. Все сидів при дорозі, виглядав, виглядав. А там десь подівся, каже, завжди сидів при дорозі і все виглядав, виглядав і в один день десь його не стало.

І.М.: А коли відкривали цей пам'ятник, то багато людей було?

О.Г.: Да, багато, ще моя мама була на откритії, батько ще був живий. А вже той сахарний завод. Це чисто цигани його вистроїли. Даже наш батько там був. Кузню мали.

Т.: Дід ще 25 років робив на тому заводі.

О.Г.: Був і на дошці пошани. Коржевич Сергій.

Т.: Ще йде з роботи, то ще й в кузню йде, бо ціла хата дітей і внуків.

О.Г.: І на черзі на квартиру стояв і так не дочекався.

Т.: А, кажуть, сьогодні похоронили, а завтра приносять ордер.

Г.М.: Треба ж так.

Т.: І не дали.

О.Г.: Хоть би дітям дали.

Т.: Розповідали, що нічого дід не боявся. Але як почує слово КГБ, то з ним таке робилося, не передати.

Г.М.: Видно, десь перейшов через них.

Т.: Штрафбат перейшов, бо відмовився щось виконати. Каже, йдеш, спереду німці, взаді – свої. І не знаєш, кого боятися, хто вистрілить.

О.Г.: А вже у мого діда, що у Миколаївську війну воював, то й хрести були. Це мого батька батько.

Т.: Була циганка і в загоні Мєдведева.

Г.М.: А вона була звідки?

Т.: Воно дійсно не записувалося, а тепер не знаю, як записати. У Володимирі була циганка, яка була в таборах. Номер у неї був. Свідчення давати відмовлялася.

Інтерв'ю з Михайлом Макаровичем Чужуком, Леонтієм Михайловичем Чужуком

Інтерв'юери: І.М. Майданець, Р. Кушнірук, Г.С. Марчук, С.М. Чужук.

Респонденти: Михайло Макарович Чужук, 1931 р.н., Леонтій Михайлович Чужук, 1951 р.н.

Дата і місце: 12 березня 2013 р., с. Озеро Ківерцівського району Волинської області.

Транскрипт інтерв'ю: Іраїда Майданець.

М.М. Чужук [далі – М.Ч.]:

[Спочатку розповідає про свої проблеми].

Прийшов указ як по хатах. Багацько циган плакали. Він привик до тої циганської жизні. Він вирос в тих корчах. Зараз якби сказали для мене, то поїхав би.

І.М. Майданець [далі – І.М.]: А тоді де Ви були?

М.Ч.: Я жив в Чорнижі. Там мій батько жив. Там моя мати жила. Ми не кочували. Батько коваль був, був коваль дуже крепкий, дуже хороший.

І.М.: Як його звали?

М.Ч.: Макар.

І.М.: А по-батькові?

М.Ч.: Омелянович. Він робив таку роботу, що як я оце був у Чорнижі, сільську раду ходив брав справку, бо я йшов на пенсію. То сказав приведи людей, тих які мене знали, батька мого і каже подпишуться, то й дамо. Його батько з нами тако жив. Не батько, дід. Ну я пішов туда і каже: дядьку кажу, знаєте, Макара-цигана. О, то каже, самий ліпший друг був. Зара його сокира як сто рублів віддав за неї. То самий ліпший друг був ми всі його уважали. Робив на совість і з людьми ніколи не спорив, як і я не спорю, я в Прилуцьку жив, я поставив хату, а там дали мені хату в городі. На 33-му. Ну шо, біда. Пенсію получав маленьку. То я взяв ту продав та й сюди перейшов.

І.М.: А у війну де Ви були?

М.Ч.: В Чорнижах.

І.М.: А як Вам там було тоді?

М.Ч.: Ну що, батько був, то було добре. 10 років батько робив для фронту.

Л.М. Чужук [далі – Л.Ч.]: У Ковпака робив.

М.Ч.: Кував коні, робив вози як воно. На коні ції всьо робив. Прийшли люди, кажуть: ми чули, батьку, що ви на фронт робите. Каже так. Ну действітельно не робіть, знаєте, батьку, воно не треба. Ну шо, Як скажете. Ну добре, ходіть? то неаш начальник поговорить з вами, то й підете в хату. Як пішов, то на цю пору пішов. А як нас було 4 дівчат і три хлопці. Брат був старший. Пішов до людей корови пасти. Вони були віруючі. Вони мене шкодували так, як свого сина.

І.М.: І батько не знаєте де?

М.Ч.: Німці були, то ми втікали в ліс. Раз приїхали були. Ціла підвода приїхали до хати. Ми з батьком сиділи. Батько кував і ще дядько один. Вони прийшли, стали говорити. Кажуть, куєте? Так, так. Поговорили, посля прийшов председатель. Там вже немецькі були. Кажуть, дядько робочий.

Але як бачим: їдуть, то куда? В ліс. Ночували у лісі, страдали. Хто мав тоді обувку яку? От мати намотає на ноги шматку, обвяже ноги і тікаємо, так мороз був.

І.М.: І інших ромів німці били?

М.Ч.: Тільки чули, що роми, то зразу від малого до старого вистрілювали. Нємців було. Прибігла ноччю до нас до хати жидівка, а зима, мороз. А було так, що коли хтось переховує жидів, то всіх виб'ють. Замети, мати взяла велику хустку, каже: «Нате, на тобі хліба і яко тако недалеко ліс». Мороз, сніг і вона побігла. Рано, бачать, ведуть уже. Там нємці ловили в лісі. Чи українці – на них казали сусловці.

Отаке життя було. Ми віруючі люди, я ходжу вже 10 років на собраніє. В мене книжка лежить, Біблія. Всьо пройде, земля і небо, а слово Боже не пройде. Привели до нємця. А там був старший нємець Альберт. Приїхали. Всі побиті хати там, дали хату в Колках. Хлопці ті що були, то вони робили аеродрома і вони осталися так.

Мав кульбу а такую золотую, то він приїждзжав туда, то там поліція польська. Якщо цигана забрали, каже, що вкрав.

І.М.: В Маяках був колись, на нього казали «барон».

Л.Ч.: А життя наше яке було? То собаче життя. То собака в доброго хазяїна, лучше жив, як ми. Вот пойміть дітки маленькі. Комарі заїдають. А так що ми мали? Нічого не мали. Шатро то яке було. Якщо дощ або вітер, дощ мочить, то шатра нема. Мені було 8 років. Дощ мочить дітей, діти бігають.

[Далі йде розповідь про інші події].

Л.Ч.: Був в Годомичах. Якось розмовляв з руським. Кажу йому... що по три дні були голодними. «Ти что? – каже, – як так бути голодними»? Не вірить. Така наша жизнь була.

І.М.: Як Ви рятувалися в лісі?

М.Ч.: Ну де ж? Жінка піде, попросить в селі, люди щось дадуть.

І.М.: А все одно, трималися, трималися, виживали.

М.Ч.: А як же, ми одне одного уважали. Зара я йду десь в городі, то хлопці циганські чи дівчата, вони голову відвернули. Побачили, зазналися, загордилися.

Г.С. Марчук [далі – Г.М.]: А звідки тут цигани?

Л.Ч.: З Білорусії були цигани, теперка дуже багато було циганів з Тернополя. Дуже багато було циганів з Новоград-Волинського і наші були цигани скрізь. Отак общалися.

Г.М.: Але було у Вас так. От Ви поїхали кудись, а звідти ті приїхали на їхню територію, а вони вигнали?

Л.Ч.: Нє, де?

Г.М.: Тобто ви між собою нормально спілкувалися.

Л.Ч.: Ну знаєте, раньше було як. Батько хай скаже. Зимували по хатах.

Г.М.: Приймали люди?

Л.Ч.: Приймали.

Г.М.: Тобто, між нами ненависті не було.

Л.Ч.: Нє, нє, не було.

Г.М.: А відносно мови. Ви розмовляєте ще циганською?

Л.Ч.: Я розумію, але не розмовляю.

Г.М.: Не говорите.

[Розмова про мову].

І.М.: На Волині які цигани? Сервські? Чи які?

М.Ч.: На Волині українські.

Л.Ч.: Серви.

М.Ч.: Да, серви. В Маяках живуть литовські цигани.

Р. Кушнірук [далі – Р.К.]: А як можна відрізнити литовських від українських?

Л.Ч.: Вони розмовляють з акцентом, включають литовські слова.

Р.К.: А буває в циган різна мова?

Л.Ч.: Да, але ми всіх понімаємо. Ви знаєте, що у Києві був с'єзд ромів. Зібралися цигани з 120 країн. Всього у світі є 62 млн. ромів. З них – 42 млн в Індії. На Волині – більше 5 тис.

І.М.: А до війни ви жили стало? Батько, кажете, був ковалем?

М.Ч.: Батько був із гміни Кошара Ковельського району. Не знаю, чи воно зара є, і як воно називається. Мати його була німка. З німецьких циганів вона була. А вона померла, то йому було десь 24. Там один циган взяв його, батька мого і так глядів. Вже теперка і пішов на війну. Був в армії теї польської і взяв жінку. Пожив десь років шість сім, вона померла і вже тоді взяв мою матеру. 4 дівчини і три хлопці. Вже десь років 15, як мами нема.

І.М.: А з Вашої родини когось німці вбили?

М.Ч.: Ну хто... як Вам сказати... Сестру забили.

І.М.: Сестру. А як її звали?

М.Ч.: Анися. Дитинка у неї була, три недільки. Її забили, а чоловіка її не зачепили. Він у хаті теж був. Дитинку забрала сусідка. Матері моїй переказали, то вона її забрала і так вона її вигляділа. Брата Макара, десь він поїхав в Росію і там забили німці.

І.М.: А коли ви перестали кочувати?

М.Ч.: В [19]56 році.

Л.Ч.: В Полтавській області вбили Макара. Прийшли німці в хату до Анисі, на порозі зразу застрелили. Приходять, дитина три недільки маленька. А чоловіка її не зачепили.

Л.Ч.: Він в натурі був в хаті, але його не вбили.

І.М.: Інші нам розказували, що німці вбивали не всіх, але якщо вони були ковалями, працьовиті, то і їм життя зберігали?

М.Ч.: Ми то втікали, я ж вам кажу. Якщо їдеш, бачиш, що нємці десь їдуть, то втікаєш у ліс. Діти, всі в ліс. А якшо заїхали в село, в Чорнижі там було, така школа була велика. Туда як приїхало їх не знаю, скілько – армія. В'їжжали возами, кіньми, машинами, то приїжають до нас до хати, а тато коваль, то не вбивали німці.

Л.Ч.: Якщо німці табір побачать, то зразу обложили, побили всіх і до свіданія.

С.: А саме більше циган побили там, у кам-каш.

М.Ч.: В Ковелі там є гора. Польська гора. Там жиди і цигани поховані. Там дуже багацько їх побили. Там є гора. Табор там був, всіх загнали їх туди. Багацько людей. Жидів було там тисяч дві. Їх тоже забили.

Л.Ч.: Там табор був великий. Під Ковелем. Під Ковелем це було, всіх циган согнали, оце наших волинських циган, скільки є. Согнали десь, коли б Вам не збрехати, десь більше як сто з лишнім подвод було согнали. А наш був такий циган, звався Степан Губатий – так прозвали його, називали так його. Ну й то поставили німці один ряд євреїв, другий ряд євреїв, третій ряд поставили вже циган, наших, волинських. А той, значить, був Степан Губатий, що я Вам говорю, знав, такий, що його пани при

Польщі запрошували на беседи. Ви знаєте. Башковитий був. Почав говорити, кричати німецькою: дайте мені старшого.

М.Ч.: По-немецьки.

Л.Ч.: Він виходить каже, як з тим старшим почав говорити, він тоді що робить. Каже, що хотя би відійти. Ну як вони відійшли ніби то як циганам сказав відійти. Ну, например, як вони відійшли, стояв віз, подвода, там було в його ковадло, міх, вся снасть була на ньому. Він підходить, бере за заднє колесо, бере розвертає коня як на Луцьк. То як побачив нємець і каже до свого другого нємця по-німецьки: візьми воза розверни, постав коня, як на Ковель. Той нємець пішов, став подимати, раз подняв, другий раз подняв, бачить, що не може подимати. Нємець взяв арапу і давай його арапою, того нємца, а до нього підійшов, каже: «Степан гут! Гут!». Нємець написав розписку, як буде їхати з Ковля сюда на Волинь, його нємци як зупинять, тій табор, то щоб не трогали. Отак вони спаслися. Дав таку бумагу, що їх німці пропускали, ото наші цигани. Ото наши всі цигані, що на Волині є, отак вони спаслися...

І.М.: То їх не розстріляли, так?

М.Ч.: Нє, нє.

Л.Ч.: Ну в нас тут в Камінь-Каширську. Там пам’ятник такий стоїть.

М.Ч.: Председатель, школа стріла, хор був. Ми прийшли і не знаємо, як там, шо там. Кажуть, вибили нємци.

С.: А другі кажуть, шо не нємци.

Л.Ч.: Ще одна вкраїнка спасла хлопця і спасла дівчину. Як стріляли, баби Митки сестра була маленька. То як стреляли, то мати лягла на неї та й тако руку.

Г.М.: А хлопець хто був?

Л.Ч.: Коля. Нам сказали люди, шо тут Танін чоловік казав: не вірте.

М.Ч.: Якщо вбивають, то вони бандити. Теї циганки, що врятувалася, вже нема. Я питався у людей, чи вона є та жінка, що хлопчика забрала, то я до неї перейдуся. Каже, нема, померла.

І.М.: Казали, що на могилу приходили до неї.

М.Ч.: Ми приходили, всі приходили до баби Федори.

Л.Ч.: Там ще дєд підходив в таких годах чи старше.

С.: Вже нема ж того дєда.

Л.Ч.: Казав той дід, що потім у селі звозили трупи і дві неділі там земля ходила.

С.: Там два табора з’їхалося якраз: наші і білоруські.

Г.М.: А про хутір Циганку ви нічого не знаєте?

М.Ч.: Нє, нічого не чув.

Л.Ч.: Кладбище було під Небіжкою, під лісом. А от вот у Мар’янівці. Коло Тростянця. Раньше село називалося Бугаї, а зараз Новоукраїнка, і від Новоукраїнки два км – то Мар’янівка.

М.Ч.: Там були цигани. Сімей п’ять чи шість було, а одна циганка десь вона там старша. Так хата її була десь там дальше. То хутор був. То була, знаїш, чеська колонія. Вони повиїжджали, там цигани сіли. Там вона як побачила, що хати горять. Тако ж близенько, хати горять, стріляють. А там, каля її хати, було жито. Вона так спаслася, сховалася у жито, а тих всіх сімей повибивали.

Осталася жінка моя одна, там була вона замужем, вона з 25 года і ще там циганка одна і пішли прямо в село. А як вона вже йшла до хати, то одна українка її побачила і каже: втікай, каже, ваших всіх побили, попалили хати.

А тиї цигани побили. Цигани (інші) пішли під Колки, а там були нємци тамичка, ну як вони туда прийшли, то він теж вмів говорити по-німецькі і побрали їх привели до Альберта, а Альберт, у нього душа була старший нємець. Привели туда, а в їх діти босі, голодні. Каже, побили, постріляли нас. Хто? Каже, добре. Нємець приказав взяти дві машини. Нємці. Їдь туда. Поїхали. Ну шо, каже? Приїхали туда. Ну шо, всі хати побиті, поорані. Нам [в Колках] дали хату, бо вони робили, хлопці ці, що їх били, то вони в Колках шо робили еродрома, помагали німецькі єродроми, то вони робили, то їх через те і живими лишили. Ну ось так.

[Розмова про хутір Циганка, але респонденти нічого не пам’ятають].

І.М.: А де раніше були цигани, перед війною?

М.Ч.: Кочували цигани, до Житомира їхали.

Г.М.: А в Житомирській області циганів не били?

М.Ч.: Нє, там радянська влада була. А совєтська власть не била циган. В Києві було багацько циган. Теж побили.

Л.Ч.: В Тучині Рівненської області два табори замерзло во время войни. Палили костри, коні ніяк не могли виїхати, всі замерзли, ніхто не вижив. А там було болото.

[Запитували про табір польських циган під Володимиром, де була Папуша, але респондент не знає].

М.Ч.: То наші втікали у Польщу.

Л.Ч.: Я вам хочу сказати, що я своєю нацією горжусь. Мені-то добре, а нас, буває, обзивають.

[Розповів, як образили його жінку, коли вона їхала на базар купляти перед Пасхою, а її забрали в міліцію, і прийшла додому у шість вечора. Розмова не по темі дослідження].

Л.Ч.: Як кочували, то за Польші був баро. Мав кульбу золотую і на жилетці у нього теж були два ряди золотиї. Він як приїжджав сюда, то поліція польськая його строжували.

М.Ч.: З охраною був.

Л.Ч.: Він де, на Волині був?

М.Ч.: Тут у Луцьку. Якшо цигана поліція забрала, як циган шось вкрав, всякі люди є, то він піде поговорить.

М.Ч.: А в нас тут на Волині був Степан Губатий. Потім старий став.

І.М.: А в Маяках був, на нього казали «барон».

Л.Ч.: Слухайте сюди. Барон то є по-українськи «барон». А по-нашому «баро» – большой человек. Уважаєма людина. То не барон, а баро. Вкраїнці говорять, руські говорять: «барон». А по-циганськи «баро».

І.М.: А цей, що в Маяках, він теж поважний був?

М.Ч.: Сходилися багато людей до нього.

Г.М.: А ви його не вибирали. Просто із-за того, що поважали.

Л.Ч.: Слухайте сюди, що вам хочу сказати. Якщо буває, циган чи задирається до когось, вкраде і тут люди собираються, ну то зробили як общину, не йде людина, яка не понімає, а йдуть люди такії, которії смислять. Понімають і кажуть: слухай, скільки ти будеш робити недобре, то ж ти тут живеш і ми тут живемо. Ти робиш людям погано

безпредєл, а то й для нас погано. Вже зійдуться ці люди і вже той баро і приказують, щоб більше цього не робив. А якщо ти будеш робити, то ми тебе виселимо.

І.М.: Щоб не позорив циган.

Л.Ч.: Ну кому воно інтересно. Бити людину не мають право. А єслі людина неприятності робить, то її треба наказати.

М.Ч.: Я жив у Прилуцьку. З Прилуцька мені хату розваляли, дали в Луцьку. На другому поверсі. Бачу, що мені трудно. Ага, кажу до жінки: ну нащо мені в городі жити? Купили хату, ну ладно. Купив собі не хороми, сарай. Хлопець один десь у школі вдарився, зробилося зараженіє, три операції в нього було. Ото. А зараз знаєте, як то воно...

[Розповідає, що дорого лікуватися].

М.Ч.: Нас всіх в війну визивали, навіть були хлопці, що самі пішли.

І.М.: А фамілія тих, хто воював?

М.Ч.: Федя Яковлев – капітан, Ковальчук Яків Андрійович, Коржевич Сергій Гнатович, Коржевич Василь Гнатович, Коржевич Федір Васильович, Юзепчук Іван.

Л.Ч.: В Лозятині два брати лежить. Одного поранили, німець бив, а другий брат підскочив спасати і того тоже вбили. Юзепчук Федір Павлович, Кузьма, Гулевич Никифор, Юзепчук Костянтин Стахович.

М.Ч.: Жінку мою звали Олена, 1925 року, в 1991 році померла.

Л.Ч.: Во время войни циган брали, як і українців, коториї воювали. Федось Юзепчук, Федір – інвалід першої групи.

[Розмова про те, що зараз по-другому, не так, як раніш].

М.Ч.: Ви знаєте, що й українці раніше не були такі, як зараз. Ви знаєте, тікаємо у війну, а вони рятували, собою ризикували.

Г.М.: А як свадьби були, то де справляли? В хаті?

Л.Ч.: Та де там? В палатку збиралися. Положили рядна, позастелювали гуляють. Співають, танцюють.

Г.М.: Коли кочували, коли в таборі були, дуже чоловіки й жінки пили?

М.Ч.: Менше пили. Зараз жінки п'ють більше як чоловіки. Дивися: 5-6 баб, а літри водки нема. Мама моя курила, стара циганка.

[Розмова про те, що жінки курять більше, ніж чоловіки].

Інтерв'ю з Катериною Миколаївною Ковальчук, Михайлом Андрійовичем Ковальчуком

Інтерв'юери: Р. Кушнірук, І.М. Майданець, Г.С. Марчук.

Респонденти: Катерина Миколаївна Ковальчук, 1947 р.н., Михайло Андрійович Ковальчук, 1951 р.н., с. Веселе Луцького району.

Дата і місце: 7 квітня 2013 р., с. Веселе Луцького району Волинської області.

Транскрипт інтерв'ю: Іраїда Майданець.

К.М. Ковальчук [далі – К.К.]: Становилися на місцях, батько ковалем був. Наші були так, як і є. Так було і так і є. Зара багато років пройшло а я там жив у селі Ко-

лпитові. Був колхоз був імені Леніна. Я туда, вибачайте, хлопцем був, бігав до дівчат туда, часто там бував, і на тій горі бував, на тому кладбищу циганському. Зара я не знаю, чи воно там є.

Г.С. Марчук [далі – Г.М.]: То воно в самому Колпитові?

М.А. Ковальчук [далі – М.К.]: Не в Горохові, а в самих Конюхах.

І.М. Майданець [далі – І.М.]: То було кладбище, як у війну циган побили?

М.К.: Да, то було воно.

І.М.: А те, що було біля Кульчина, там тоже німці побили?

К.К.: Німці. Бандери після війни били.

М.К.: То я не знаю. Били німці шо євреїв, що циган.

Г.М.: Ой, нє, ми тепер досліджуємо, то бачимо, що німці били циган більше як євреїв.

К.К.: Німці не били, знаєте за що ще не били?

Г.М.: Шо могли їй користь зробити.

К.К.: От вони хотіли мого батька вбити. Кажуть йому: підкуєш коня, то будеш жити. Становилися на місця. Коней позабирали. Становилися на Волині. Все время. Ми жили. Ратнівський район. Ми були на Волині. Батьки були українці. Всьо время, тільки ми жили в Ратнівському районі, село Заболоття.

Г.М.: Ви пам' ятаєте, за Жидичином, за Кульчином. Там такий хутір був. Циганка був, не чули?

К.К.: Чути чули.

Г.М.: Там хутір був Циганка називався. Там, де Рудня. І там кажуть, жили цигани.

М.К.: Там цигани були, робили ковалями.

К.К.: Цигани тільки ковалі були. Там німці розстріляли всіх. Да, цигани були, жили. Вони були бєдни. Вони були ковалями. Їх наїхали, всіх побили, всіх до одного.

Г.М.: А багато їх було, не знаєте?

М.К.: Там було до тисячі, як вам не збрехати, сімей коло тисячі. Около тисячі.

Г.М.: І тут, на Циганці біля Жидичина?

М.К.: Да.

К.К.: Ну-ну.

І.М.: Там є могилки ?

М.К.: Не знаю. Там ще могилки є. В Локачинському районі, село Конюхи. Там було дуже гарно.

Г.М.: Там ще збереглося?

М.К.: Як цигани їхали кибитками. Жили около ста. В Горохові там. Їх всіх покидали в яму і закопали. Але тути-ка їх селяни. Так. Було там могила. Зробили насип і так як пам'ятник поставили. А зара вже багато років, то вже й не знаю. Я жив у селі Колпитів Горохівського району. Був колхоз імені Леніна. Колхоз був я там, бував часто бував і на тій горі бував, на тому кладбищі циганськім.

Г.М.: То воно в самому Горохові?

М.К.: Нє в Горохові, в Конюхах.

І.М.: То було кладбище, то у війну там побили?

М.К.: Да, у війну.

І.М.: А біля Кульчина, біля Озерця. Тоже німці побили?

К.К.: А Ви думаєте, хто побив. Нємці.

М.К.: Що циган, що єврей, то всіх вбивали. Жидів, циган били німці. Шо жид, шо циган, то німці били.

Г.М.: Ой, нє, ви знаєте, німці циганів били, ніж євреїв.

К.К.: А німці не били тих, що кувати вміють. От вони хтіли мого батька вбити. Так батько розказував. А каже, німець, німець каже: підкуєш коня чи плуга зробиш, значить, будеш живий, то не вб'є. Вони двох із братом робили. А батько великим ковалем був.

І.М.: А звали як батька?

К.К.: Я ж кажу, Микола.

І.М.: А прізвище?

К.К.: Стоянович.

Г.М.: А за Видерту що Ви чули, знаєте?

К.К.: Ми кажемо Видраниця

К.К.: То там було циган повно. Ми чули. Ну що ми зара?

І.М.: То які цигани були українські, білоруські?

К.К.: Колись як їздили, то були всі і білорусі, і українці, багато було циган.

М.К.: Колись було як? Зійшлися, той звідти, той звідти. Чи ти німець, чи японець? Яка разница? Ми друзья. Колись були і білоруські. І українські.

Г.М.: Ну от до того часу, як осіли, де ви, по яких місцях ви їздили?

К.К.: У Ратнівському районі, Камінь-Каширському, у Колках бували були ми де хоч. А як указ вийшов, то в Заболотті, указ прийшов, шоб по хатах сидіти. Дали нам хату, то вже ми там жили.

М.К.: В 56 році.

К.К.: У Колках цигани жили, кажуть, в Ратному теж, а як указ прийшов, то осіли. Кругом цигани були.

І.М.: А де ще циган розстрілювали?

К.К.: Скрізь рострілювали. У мого батька троє побили.

І.М.: Кажуть, що і в Ратному циган били.

К.К.: От візьміть, скільки їх перебили.

М.К.: У Кортелісах циган били, а цигани знаєте, як кочували, сьодня в Колках, завтра в Ратному, а вже зимою по хатах. От прийшов, баба сама живе. Прийміть, кажу. Прийме. Весна прийде, треба помогти, города зорати, дров нарубати. Дров зимою привезти. От люди й приймають. Я вам скажу, що колишні люди не то, шо тепер.

К.К.: О ти шо? То ше я помню!

М.К.: Я вам кажу, були по домах. Це действительно люди були. Нада, то приютить. Не понімали, чи циган, чи єврей, чи казах. А зара кажуть циган. Нада, то й їсти дасть.

К.К.: В мене мати українка, я циганка. Ми на Україні родилися, в мене мати українка, а батько циган. Шо назвали цигани?

Г.М.: Циган в перекладі з індійської означає «людина». То не є образлива назва.

К.К.: Але ж, бачте. Воно шось таке непонятне.

М.К.: Їздили, кочували. Цигани любили коні. Це наш український народ, не сиділи на місці. Український народ.

К.К.: В мене українська мати.

М.К.: А чого не зробити як було, є колхоз, живи в колхозі, работай! Чо тобі їхати, куда тобі їхати?

[Згадують, як жили в колгоспі].

І.М.: Розкажіть нам про війну, бо нас більше цікавить. Може, чули, що батьки розказували.

М.К.: Батько мій воював. Дід мій воював. Яков, Ничипор, батько мій, каліками поставалися. Воювали, в армії були і я в армії служив.

Г.М.: А скажіть, будь ласка, як Ваші діди попали на фронт?

М.К.: А хіба мої діди були такого віку як я? Вони жили по селах. Там є село Комарове і Глазне. Батько мій українець. В не одну війну Сергій Коржевич воював.

К.К.: Вони жили на місці, є село Комарове, Глазне. Помішані з українцями, батько мій не циган, батько українець. За те, що мій батько воював, то за зараз жизні немає.

[Розмова про сучасне життя].

І.М.: А Ваші родичі постраждали у війну?

М.К.: Баба, дід, мати, брати мої.

І.М.: А де вони були?

К.К.: В Ратні, десь у тих лісах.

М.К.: А то, де ми були побиті.

К.К.: У Ратні є такий вигон. Там нема ні кладбища, нічого, тільки, кажуть, там була яма.

Г.М.: А скажіть, як кочували, було краще як кочували, чи краще як осіли?

К.К.: Зара краще, бо я на місці.

Г.М.: Але тоді ніхто не керував, була свобода.

К.К.: І колись керували. Паспорти у нас були, приписані були. А нє, то давали справки, бо на зиму як жили по хатах, то в сільраді записували. Батько мав паспорта. При совєтській власті лучше було. Хоч давила, совєтська власть, знала кого і шо.

Г.М.: А Ви працювали десь, Катерина?

К.К.: Ні, не працювали.

І.М.: А Ви знаєте, кого із ваших німці вбили?

К.К.: Стоянович Катерина. Стоянович Михалко, Ковальчук Марко, Ковальчук Марія, Ковальчук Христя.

І.М.: А по скільки їм років було?

М.К.: Самому старшому братові було 12.

І.М.: А де побили їх?

М.К.: Не знаю. Кругом били. От їдеш, іде німець і вб'є.

К.К.: От ідеш. Іде німець. Раз – і вбили.

[Розмова про сучасні проблеми].

М.К.: А як в [19]56 році вийшов указ, хати нам дали, коні всі позабирали, шатра забрали.

К.К.: Батько робив в кузні. Указ прийшов. Забрали коні, забрали ті шатра, забрали воза.

М.К.: Мій ще батько, дядько мій покійний строїв сахарний завод. Як вони построїли, то так і стоїть. Одні цигани вистроїли цукровий завод.

І.М.: А жили в бараках?

К.К.: Бараки були. Де гаражі зараз, там ще хата з бараків є.

Г.М.: Біля клуба?

К.К.: Нє, не каля клуба.

М.К.: Да, да, біля клуба.

І.М.: А як їсти варили?

К.К.: Каля вогнища. Накладеш вогню, це во яка їжа. От візьміть на газі зваріть чай і зваріть на вогні.

І.М.: Як кочували, було веселіше?

К.К.: Ясно, що так. Шатра поставлять, гармошка грає, ваших дівчат повно, їдуть гадати, хліба, картоплі несуть, деякі ваші дівчата й влюблялися. Хіба Настя не пішла за цигана Сергія, українка? Така красавица була, шо ну.

Г.М.: І приймали цигани?

К.К.: В нас разниці нема, аби була людина.

Г.М.: А танцювала гарно у молодості?

К.К.: Да. Ще й як. Цілий день. Вже нема здоров'я танцювати.

[Розмова про буденне життя].

К.К.: Кругом цигани були. І в Лищі, і в Підгайцях.

М.К.: Спочатку ми на сахарному жили, а потім сюди перебралися.

[Розмова про буденні справи].

Г.М.: А за Польщі як ви жили? Як відносилися до циганів?

К.К.: За поляків ніхто не вбивав циган. От німці і наших, і ваших вбивали. От ніхто не казав, що погані поляки. Циган били, хто не робив. От робили ковалями, то не били. Батько коваль великий був.

Інтерв'ю з Лідією Сергіївною Юзепчук, Надією Сергіївною Коржевич

Інтерв'юери: І.М. Майданець, Т.М. Логвінюк, Г.С. Марчук, Р. Кушнірук, О. Кушнірук.

Респонденти: Лідія Сергіївна Юзепчук (Коржевич), 1959 р.н., Надія Сергіївна Коржевич, 1953 р.н.

Дата і місце: 11 квітня 2013 р., м. Луцьк Волинської області.

Транскрипт інтерв'ю: Іраїда Майданець.

Л. Юзепчук [далі – Л.Ю.]: Медалі батькові не збереглися. А діти крали. А ми брали, [в] капейкі грали. Ми там понімали... багато йому тоже попереводили.

Г.С. Марчук [далі – Г.М.]: А де [батько] воював, не пам'ятаєте?

Л.Ю.: Я тільки знаю, шо він розказував, шо послідні дні воював в Луцьку. Він тут. В Луцьку був... воєнна часть стояла.

Г.М.: Та нічого вже там нема, отут на Володимирській.

Л.Ю.: Він казав, що тами-ка вони останній раз, так де і шо?

Т.М. Логвінюк [далі – Т.Л.]: Ну і за цукровий [завод розкажіть]. Майже всі цигани були тут, і тут будували цей завод.

Л.Ю.: Да, да, цигани, Гученко.

Т.Л.: І скільки їх було?

Л.Ю.: Да, я ж кажу, Гученко.

Н.С. Коржевич [далі – Н.К.]: Олексій.

Л.Ю.: Робив, батько розказував, робив, старший син Коля, а ми ще всі малі були, Гученко тоже робив, ще підростком був. Там робили старші, батько там робив, Анань наш там робив, а так ще всі були малими, то батько так до кінця він там робив, там построїв.

І.М. Майданець [далі – І.М.]: А жили в бараках?

Л.Ю.: Від завода цей барак був, він мався бути на вісім сімей, а там ще один приїхав, начав проситися. Ще одна сімя приїхала, попросилася, і так там жили.

Г.М.: То від завода цей барак?

Л.Ю.: Так, від завода, як батько робив завод, так і дали. А вже построїлися і так перебралися. А там цю хату построїли.

Г.М.: То є в вас від завода.

Л.Ю.: Батько казав [нрзб.]. Мені даже года не було, як вони сюда перебралися. Цій хаті 54 года.

Т.Л.: Батько майже 25 років на заводі робив.

Л.Ю.: Він іще робив би, а в його від роботи руку відняло. Там надо було, як людина грамотна на кнопках, сахар, апарати там були чи шо там, а йому надо було вручну. Тому що він був неграмотний, і йому надо було руками. І йому руку натянуло, як віднімало руку. То йому було вже, то він вже розщитався. Ото батько кинув, вилічився. Отута во кузня стояла і він робив. Він всю жизнь проробив, батько. Ой, ужас був, це був ужас. Він всю жизнь проробив в кузні.

Г.М.: А маєте речі якісь, що батько робив.

Л.Ю.: Ой, хіба ж вони збереглись?

І.М.: А є фотографія у вас батька?

Л.Ю.: Во же ж, батько з орденами.

І.М.: А що то за портрет мальований?

Л.Ю.: Художник рисував.

І.М.: А тут батько з ким?

Л.Ю.: З матерою.

Г.М.: А тут із ким?

Л.Ю.: Тут з братом. Він тоже був фронтовик. Йому до коліни ноги оторвало.

І.М.: А як його звали?

Л.Ю.: Іван.

І.М.: А як його прозивали?

Л.Ю.: Звали Іван.

Г.М.: Тоже він тут жив?

Л.Ю.: Нє, він тут не жив.

І.М.: А який Іван?

Л.Ю.: То вона так питає, як прозивали його. То ми так? Який Іван, ніхто не знав, а Сивенький, то всі знали. То він, я ще помню, він на калясяці був. Йому ногу відірвало. На війні відірвало.

І.М.: А оця фотографія спільна, то ваша якась родина, да?

Л.Ю.: То вся сімя, там мої рідні, двоюрідні, всі.

І.М.: А ота фотографія циганочки?

Л.Ю.: То Індія.

Н.К.: То старі.

Г.М.: То картинка така.

Л.Ю.: Я ще була дівчиною, то таких повно, все собирала такі картинки.

І.М.: А ця фотографія?

Л.Ю.: А тамика я, мама моя, брат мій і я.

І.М.: А брата як звали?

Л.Ю.: Іван.

І.М.: А на цих?

Л.Ю.: То сестра. Неї вже немає, сестри, батько, один чоловік сестри і другий швагро.

І.М.: А як звали сестру?

Л.Ю.: Оксана.

І.М.: А брата?

Л.Ю.: Володя.

І.М.: А того швагра?

Л.Ю.: Вася.

І.М.: А як його прізвище було?

Л.Ю.: Бабай.

Т.Л.: Бабаєв. Альбом ще в неї є.

І.М.: А в тій хаті є ще фотографії.

Л.Ю.: Є старі фотографії отут, скажіть: то Надя в зеленому платті, а всередині Оксана?

І.М.: А отут?

Л.Ю.: А тута батько, брат.

І.М.: А оце?

Л.Ю.: А це брат Коля, Вася і батько.

І.М.: А вас ще альбом є?

Л.Ю.: Дам, а там ще старинних немає фотографій.

Г.М.: Може, такі із весілля є?

Т.Л.: Вот Лідине весілля. Цього відпиляла [сміється].

Л.Ю.: А нащо він мені?

Л.Ю.: Тут нема таких старинних фотографій.

Г.М.: А, може, сімейні є?

[Розмова про інше. Ставиться запитання про долю циган під час війни].

Н.К.: І всіх подряд били, осталися живи, дітей ховали, двоє чи троє дітей було у матері. А були такі, що й повбивали. Того я не помню.

І.М.: А де вони були?

Н.К.: От ми не допитували в батька де, де вони були. От якби хто старший. От Женя якби була, то вона б сказала.

І.М.: А де вони в війну жили, він тоже не казав?

Н.К.: Ну де вони жили? В шалашах, в лісі вони були, по людях були. От у село яке заїде, батько ж кузнец був, то зробить якусь сапочку чи що, до їх піде і живе. І так пробули до нашого времені. Там трошки, там. То на ціх во на кибитках їздили. Зупиниться – в лісі ночували.

Г.М.: А зимою як було?

Н.К.: А зимою по квартирах в селах ходили. Попросяться там і так жили.

Г.М.: І тако приймали, якщо сім’я мала десять дітей, то приймали?

Н.К.: Приймали.

Г.М.: Не заважали один одному?

Н.К.: Хто приймав, хто не приймав. Як і зараз. Хороші є й погані люди є.

[Розмова про інше].

Т.Л.: Це від села Комарове

Н.К.: Да. В Комарові жили.

Т.Л.: Комарово є два села.

Г.М.: Є три села в Маневичівському, Камінь-Каширському і Старовижівському. Да, да.

Л.Ю.: Швидше всього, в Маневичах, бо вони с теї сторони де то…

Т.Л.: Я чула, що там багато циганів поселилося і лишилося, і живуть там, але вони настільки обукраїнилися, що вони не признаються.

Л.Ю.: Вони не признаються. От візьми, десь в таких селах, таких як більш таки Полісся. Вони от цигани, але батькові родичі, де то говорили Хмара, як то його, Серьожа, да, племінник батьків. В ньому ні грама, нічого нема циганського. Він даже не признається. Він даже вот так раньше приходив. Як ще був нежонатий, а зара во жонатий він, живе десь на ГПЗ, от він єслі бачить тебе, іде з жінкою, він даже тобі доброго дня не дасть.

Т.Л.: Так само я чула, що в тих селах, шо там багато ромів залишилося, Колки, вони настільки обукраїнилися, що практично не визнають, що вони роми. Просто що відрубали своє коріння і все.

Л.Ю.: Материні родичі в Колках. В Колках там мама моя похована.

Т.Л.: Може, то пов'язано з осілістю, у повоєнні роки, як кочівництво зупинилося, хтось залишався. Якби окремо відокремлювалися, то це можна було простити, а там цілим сім'ями, навіть групами. Наполовину ті села, як послухати, як вони розмовляють і при сварці. Це жестикуляція руками, емоційність, деякі слова. Відчувається циганське коріння.

Р. К.: А Ви можете щось сказати по-ромськи?

Т.Л.: Запитайте, бо так важко щось придумати.

О. К.: Поздоровайтеся з нами.

Л.Ю.: Вачхо де вес.

Г.М.: В Вас таке цікаве. Українські й ромські слова переплітаються.

Т.Л.: Бачите, по-перше, в ромській мові немає ні пестливих слів, ні порівняльних слів. Немає меншенький, більшенький, а є великий, малий. Навіть не можна сказати: я тебе кохаю чи я тебе люблю.

Г.М.: А як?

Т.Л.: Нема, нема. Про це не говориться, про це ніколи не говорилося, бо вважалося, нащо про це говорити. Про це треба знати на ділі, відчувати, чого про це говорити. Або сказати «дерево маленьке розцвіло», «бруньки» там... Все конкретно і вже змішується, залежно від того, на якій території проживають.

Л.Ю.: Де більше циган живуть вмісті, то вони всі по-циганськи говорять і багато дітей, то всі говорять по-циганськи. Маленький хлопчик, йому півтора роки, а він по-українськи не понімає, а по-циганськи говорить.

Т.Л.: Мій чоловік на два роки старший за неї. Вони ж майже разом тут виховувалися. От він разом виховувався. От каже, мама наліпить таких великих вареників.

Г.М.: Щоб зразу взяв і наївся.

Л.Ю.: Ну на таку сім'ю візьми наліпи маленьку. Це я помню. Такі великі вареники, як чебуреки.

Т.Л.: Настільки дружно. Навіть не відчувалося, що ти того, ти того, не ділив один одного.

Л.Ю.: Я вже як через сон помню. Наварять їсти, така велика миска, насипає, поставить на підлозі. Всі кажний ложки побрали і всі сіли коло теї миски.

Г.М.: Хто встиг, той встиг. Ви в школу ходили, маєте освіту?

Л.Ю.: Я три класи. Стала боліти желудком і перестала ходити в школу.

Т.Л.: В Наді сім класів.

Н.К.: Шо з того толку. Все одно на базар ходжу прошу.

Г.М.: Але хоч прочитати можете?

Л.Ю.: То і я читаю, три класи кінчила, а читаю, як і вона.

Г.М.: То вже за життя навчилися всі.

[Розмова про горіхи].

І.М.: Ше щось нам розкажете, що пам'ятаєте, може, ще щось згадаєте.

Л.Ю.: Надя, то ж ти старша. Де ви їздили?

Н.К.: Ну що, я знаю?

Т.Л.: Ну як маленькі були?

Л.Ю.: В разниї села, де бачили, там і їздили. Електричками, автобусами їздили.

Н.К.: Хочемо їсти, мати костер розпалить, яєчок накидає, сала нажарить, та й поїмо. А зара не ходять, бо вже інтелігентні поставали. Кроме базара, нічого не бачить.

Г.М.: А якби зараз кочове життя?

Л.Ю.: Ми не привикші, а як надо було б, то кочували б.

І.М.: А зараз біля вогнища збираєтесь?

Н.К.: Раньше був садок. Збираємося. Палимо, самовара заваримо, надворі чай п'ємо.

Л.Ю.: Я надворі варю, бо в мене нема газу. А плиту запалю, то в хаті дихати немає чим.

Інтерв'ю з Іваном Корнійовичем Білащенком

Інтерв'юер: Іван Капась.

Респондент: Іван Корнійович Білащенко, 1926 р.н.

Присутній: Володимир Бамбула.

Дата і місце: 18 березня 2013 р., м. Черкаси.

Транскрипт інтерв'ю: Іван Капась.

Іван Капась [І.К.]: Передусім, Іван Корнійович, а як Ваше прізвище?

Іван Білащенко [І.Б.]: Білащенко Іван Корнійович. Я думаю, Вам відомо, де я родився: село Дмитрівка Золотоніський район. У 1941-му году було мені 14-й рік, сім класів якраз кончав. Началася война, но ми уже знали. Коли… [говорить у сусідню кімнату] закрийте, будь ласка, двері. Коли вступав нємєц ми вже знали, що будуть розстрілювати циган і нам уже свєдєнія було, що наступає нємєць значить… Ну куда нам діватися? Тим більше ми сільські були. Ми так і осталися, нікуда ми нє евакуіровались, нічого…

так і жили у селі. Уже як уступили нємци прийшло на сєльсовєт на наш хто у вас є з циганов, євреїв. Староста наш, по заданію робив староста. Він з партизанами зв'язаний був, сільський. І дружив з моїм дядьком, разом у школу ходили. От, дружили. І коли от сообщив, що прийшла бумажка у сєльсов… у старостат тоді назививався. Не сільрада, а старостат при нємцах назививався. От. Він визвав дядька мого і каже: «От прийшло, значить, щоб видали вас на розстрєл. А що ж робить?» Ну дядько, значить… збіглися. А наша сім'я була там, ну чєловєк шесть: це сестри дядькові і він. Собрались там, коєшо було таке, у кого яке й золото битове того шо собрали: «На, поїдь. Може там загодиш чим-небуть». Вот поїхав туда і дав свєдєнія шо нас как такових циган нема: у нас усе колхозники у кажного трудова книжка. Тогда ж села були паспортизіровані, так книжку тоді давали – трудова книжка називалася у колгоспі, що ти робиш у колгоспі, всьо. То в нас циган таких нема. Ну отставили. Через времья хто-то доказали що є – старосту забрали і повісили. От-от за нами должен приїхать «чорний ворон». А тут уже красні почали наступать: їм уже не до нас було. Таким чином Бог нас і спас. Ми осталися в живих. У 43-м году, коли освободили, мене вже на третій день красні забрали: мені було сімнадцять год, а которим пятдесят: чєловєк триста нас забрали і осьо коло Золотоноші Вільхи – там у лісі були польові воєнкомати, так називалися, бо у городі не можна було: самольоти бомбили сильно і нельзя було там. От. І нас прямо сюда под Коробівку на передову старих і малих. І я 14 суток пробув отут на передовій, а тоді нас таких як мій год отобрали і пєшком на Полтаву погнали. І погнали в гонки і обучать нас. Ну ми ж неуки: ми не знали як підготовку, зарядити… Ми ж не понімали. Тільки й того що сиділи у траншеї ото 14 суток і там ми кончали училище. Із училища нас привезли під Вітебськ. От. І пєрве наступлєніє… я пробіг поперед нас: так як оце ми з вами, поперед нас ніхто не був. «Ура», «Впєрьод» – пробігли ми. Ну я не знаю скільки, може метрів п'ятсот-триста і ранили. Я впав, підібрали і госпіталь. З госпіталя я виписався, мене в ягодицю ранило, осколок витягли. Тоді так було: можеш гвинтівку у руках тримати, стрілять, бо нуждалися у солдатах. Я два місяці пробув у госпіталі і обратно на фронт. І другий раз ранили уже перед кінцем війни. Через те у мене головні болі, в мене сонна артерія… От я їхав, схилився й можу заснуть.

[04:53–05:10 – розповідає про здоров'я. Сьогодні він є інвалідом першої групи Великої Вітчизняної війни].

Зятя мого розстріляли – сестриного чоловіка. Колі Саненка батька розстріляли десь під Києвом… Ну воно тоді кого спіймали: обличчя схоже на цигана: «А! Все – давай!» Розстрілювали і все. Нас спас і за те сам постраждав староста. Іван Сакович його звали, а от прізвище чи Ярмоленко чи Орловський. Це в селі Дмитрівка[1]. При німцях він був старостою. Його розстріляли, а тоді вже другого поставили.

[06:27–10:35 – обговорює з В. Бамбулою деталі щодо родичів старости, щоб їх сьогодні нагородити].

Батька Саненка Миколи розстріляли. Його звали Іван Саненко. Він у Нехайках жив і працював ковалем. Його син старший Іван загинув на фронті. Убитий. А залишилося їх… був Мишко – він був убитий. Однолітком був зі мною, теж був на фронті. Петро виїхав у Синельникове звідси. І ось і Коля. У нього було п'ятеро чи шестеро дітей. Їх від колгоспу послали на якусь роботу, десь траншею чи ще щось копати. Тоді ж копали де попало там. І там його викрили, що він циган.

Лазаря розстріляли біля Драбова. Там є село Перервинці[2].

Іван покійний, що вже більше як рік його немає, бачив це все і знав, бо їх староста теж врятував. Був участковий місцевий, поруч з ними проживав. Іван розказував, що участковий зазвав їх до себе. Казав, що він йшов з роботи, а участковий запросив зайти. Той зайшов. Він каже: «Погане діло». Таке і таке. І так трапилося, що він трохи затримав їх: поруч дружно жили. Трохи затримав, а тут красні вступили і так він спас їх.

А родина Лазаря як евакуювалася, то німці… Підводою їхали. Їх дві навіть казав підводи їхали, у їх п'ятеро чи скільки дітей було. А хлопець найстарший у той час на велосипеді їхав попереду. А німці вже були в Полтаві, а вони тільки до Драбова доїхали – і все. Лазар спочатку працював завідуючим кінопрокатом у Золотоноші, а років 10-15 працював директором старого цегельного у Золотоноші. Там гуртожитки були, багато людей проживало і він там був директором. Він партійний був, закінчував тоді який грамфак, то він грамотненький був. І розстріляли німці.

І оце ж і зятя і батька Лазаря розстріляли. Двоє дітей залишилося – жінка спасла їх, а батька і сина, зятя мого, заставили яму викопати і розстріляли біля Яготина. Зять був Гриша – він був більше на єврея схожий, ніж на цигана. Не чорний був. Дітей жінка відвела: отого Ванька, що ходив, що бачив як розстрілювали їх. Так він розказував, цей малий, що недалеко стояв, а жінка чергувала у сільраді при німцях, їх за руку відвела. Ну, він бачив як розстрілювали, то казав, що Гриша як узявся за голову, то руками скільки взяв – стільки і вирвав волосся перед ямою. Застрочили батька і його вбили.

[15:15 – Після прохання В. Бамбули уточнює]:

Вони спочатку жили у нас, а там більше розстрілювали циган, бо там їх було більше. То вони приїхали: і батько, і дітей забрав, щоб їх там не розстріляли, сюди до нас, бо у нас тихіше було. Бо ми жили мов у закутку, ніде не їздили. Тихо. І вони перезимували. Десь весною у кінці березня поїхали навідатися додому, бо покинули хату і все: «Поїдемо додому навідаємося». І щоб сестра моя їхала. Збираються, значить, кладуть на підлогу усе і їдуть. І щоб сестра... А мати моя покійна каже: «Вона не поїде. Хай вона вдома. Ви влаштовуйтесь, все. Їдьте. А тоді заберете якось. Буде час. Вона потрібна буде, то заберете». А батько так мов знав. Я так стою. Що ж мені 14-15 років було, а батько здоровий, кріпкий мужчина був, не бив, а так, помаленьку по щоці хлопав і каже: «Куди муж, туди і дружина, мов, в яму повинна йти». Так наче знав. Вона не поїхала. Плакала, вона його любила. Він красивий такий був. Але не поїхала. А вони ж ото… Ну не смерть людині. Щоб була поїхала, то б і її розстріляли. То вона залишилася у живих, а їх розстріляли. А так, то вже, звичайно, був страх. Я ж говорю, що ті самі слова, що я казав, так же нічого і не придумаєш по іншому – саме страшніше. І на фронті не так страшно було: через убитих переступаєш, перед убитими лежиш – вся бувало. І не так страшно, бо бачиш кожний день це… а при німцях було найстрашніше, бо чекаєш, що ось приїдуть. «Чорний ворон» приїде й забере. Думаю, утечу кудись, може в партизани, може, де мене заберуть… або що. Ну, думаю, що матір же і сестер розстріляють, а куди мені діватися тоді. Я якби дорослий був, щоб щось хоча б міркувати про життя більше. А то що ж? Думаю, хай розстрілюють… Мама каже: «Що ж діти, приїдуть, заберуть, розстріляють, то вже всіх умісті. Так судилося нам…» І так дань за днем ми чекали, що от-от розстріляють. Ну так Бог нам дав, що ми осталися у живих.

І.К.: Іван Корнійович, а Ваші батьки вже осілими були? Так?

І.Б.: Да, да. Ми ніколи не їздили.

І. К.: А чим вони до війни займалися?

І. Б.: Так, наскільки я знаю, батько у 1929 році у Чернігові був влаштувався ветеринаром. В той час документи не треба були. То вже потім про закінчення школи документи… Ну батько там трохи вчився і робив там і нас вивіз туди. Ми там з рік жили, доки тут голодовка почалася. Приїхали додому і десь з рік побули вдома і 33-й рік застали головку. Батько помер і нас залишилося четверо. А батько помер, бо він був поранений ще у ту війну. У нього був туберкульоз кісток. Тоді ж ніхто нікого не лікував. Тим більше, коли війна була при німцях, у селі ні лікаря, ні сестри… Нікого не було, ні ліків. Нічого. І ніхто нікого не рятував. Так само і в 33-му році. Мені ж було 7 років, і я прекрасно пам'ятаю, як це було. Труднощі великі були. Мати моя, може бути, що їй Бог простить: і ікони побила за нас. За руку мене взяла, три кілометри пішли ми з матір'ю. А мати знала, бо там у греблі є як на Шабельники[3] була пробна комуна: невеликий хуторок. Пробували, пробну комуну ввели. Ну і того, що головою вибирали, ну він запасся. Жив розкішно, а мати його знала добре. Ну тоді воно не відбулося, розформувалося і мати здумала: «Піду до нього, може чимось виручить мене». У мішок поскидала тряпки свої, які речі були, на плечі і пішли ми три кілометри. І мене за руку, а решта дітей вдома. Дав він ну може стакан-півтора чи два якихось висівок і таке мов гречане чи якесь таке. Ну мов булочка така. На подобу булочки, тільки розмір. З такого… Ну видно лушпайка там і щось висівки. Печене. Ми ото йшли. Мати відломила мені кусочок, дала. Це ж ще ж і тим дітям нада. І я іду ото, значить, три кілометри, отак лизну – пам'ятаю як зараз. Думаю, якби мені довше вистачило щоб дійти додому із тім [посміхається]. Прийшли додому. Мати побігла там, взяла сироватки, давай варить, а рогач перегорів. З печі витягувати… Тоді ж не було так як тепер плити. Витягувала, рогач перегорів, так упало і все додолу, чавун перекинувся. Мати тоді за кочергу, вибігла на двір і кричить. А ми думаємо: «Здуріла мати». А ми як ото курчатка, воно ж накипіло трошки ота висівка, вона перевернулася, давай його додолу да їсти. Мати вбігає в хату та по іконах, що як казала «Як узявся богувать, так богуй! На кого ж ти!.. Я ж останнє все віддала, щоб погодувати дітей!» Так вона кочергою по іконах, а ми, думаємо, значить мати тронулася. Отаке було у житті: все випробували.

І.К.: А Ви до якої етногрупи циган належите? Серви?

І.Б.: Серви. Так. Ми самі простіші – серви. Є цигани всякі: лавари, котляри, полтавські і інші. Ми на Україні і у нас одна релігія і в нас все однаково.

І.К.: Не пригадуєте, коли вперше почули що війна почалася? Які настрої тоді були?

І.Б.: Коли нам почали оголошувати? З перших днів війни ми відразу почули. Я прийшов якраз у ці Шабельники, це де Вася жив, що музикант хороший був і ми пішли до нього у Шабельники. Батько його там робив. І ми в неділю… А війна почалася вночі на 22-ге, то ми не чули, бо у нас радіо не було. Приходимо туди до нього, до батьків, то це вже обідній час. Тітка витягує з печі їсти, ставляє на стіл, а вона до батька мого, до брата свого, каже: «Петю, що ж… війна ж… що ж… Це ж тебе заберуть на фронт?» А я очі витріщив: що за війна? Як війна? Коли баба йде. Їхня баба приходить в хату. Каже: «Мати переказала, щоб ти негайно йшов додому (а це ж там кілометрів вісім), бо брата старшого не сьогодні-завтра заберуть. Щоб ти не оставався там». Ну я бігом,

ото кілометрів вісім і не зупинявся, все бігом, бігом додому. Оце я вперше у неділю я відразу й почув. У неділю десь годин у 12 дня я почув, що війна. Звичайно, в перші дні, нас (таких як я) пару коней мені і я їздовим у воєнкомат у Золотоношу вожу кожний день чоловік по 20-30 і беру ж я людей. Не будеш же йти із Дмитрівку у Золотоношу: на підводу і возимо. Отак виконували всю роботу у колгоспі ми. Мішок на грузити, сам не підніму, то вдвох. Ти – підвода у тебе і у мене: «Ми тобі на грузимо мішок, тоді мені на грузимо і робили». І при німцях. Тоді називався громдвір, не колгосп, громдвір і так при німцях робили безвідмовно. А тоді один час приходить із сільради розсильна і говорить: «Вам дзвонили – ніхто не той… Корову повинні відвести», – сказала. Треба віддати корову. Мати в сльози: «Ще якби на цьому закінчилося, що корову заберуть… Значить, напевно, до нас черга підходить». Ну ми, це вона сьогодні заявила, ми не одвели. Коли вранці на другий день приходить і каже: «Я чула, що там поганої думки у вас, що ви корову не одвели». Мати мені каже: «Синок, веди. Забирай, веди». Я одвів до колгоспу, а там ще чоловік десять таких, що із коровами. І там призначили когось старшого. Забрали і все корову. А німці як відступали, то тоді вже наші в село. То нас німці, можна сказати, і не бачили. Вони Піщаною більше йшли. А як відступали, як відступали, то через наше село і оті села глухі підводами й машинами йшли, то в тих забрали: то самовар, то три пухові подушки здоровенні були, що їм сподобалося, те й забрали. Бо у дворі стояла підвода: фургон такий здоровий, пара коней. Вночі вони вступили, то що таке сподобалося. У нас нічого такого не було. Була машина швейна ручна – не забрали. А ото самовар, подушки і корову забрали.

І.К.: Іван Корнійович, я читав, що одна циганка людям говорила, що війна почалася як кара божа на Радянський Союз, якби безбожний. Чи доводилось Вам щось таке чути? Чи було передчуття війни, що вона почнеться?

І.Б.: Ми не чули. До нас не доходило, що війна буде з німцями, тому що ми віддалені були. Це так, де міські люди, може бути, а ми як у селі жили у той час, це перед війною, наше село було мільйонером і ми жили радісно з кожним днем. Музика духова у селі. Як вечір, музика грає, піонервожаті над нами. Я не мав права до клубу: до 9-ти годин вечора і все, вже старші ходять. Як я ходжу в 5-й клас, а той у 7-й: він вже старший, він слідкує, щоб ми не гуляли. Не так як тепер: такого тоді не булою Дев'ять годин – і ти повинен бути вдома. У нас дисципліна була. Щоб війна була, то ми не чули такого. А вже як почали у неділю, а вже у понеділок почали бомбить літаки Супій, де Золотоноша. А вже через днів п'ять, я якраз носив воду косарям, наші люди косять: хліб же прибирати треба на полі. А я привожу підводою. Бочка з пожарні, коняка запряжена і я приїжджаю додому, набираю з колодязя. У нас колодязь у дворі, набираю повну бочку води і везу косарям. Вони косять, жінки в'яжуть, а я кружками, не відром ношу воду попити. Жара. Літо. А поїзди, недалеко залізна дорога ця що на Ліпляве, тоді на Київ поїзд ходив, що оце із Жашкова. Ходив через Миронівку, через Канів поїзд на Київ. Поїзда, ешелони йшли один за одним відкриті: пушки, солдати йдуть. І вже перед вечором летять літаків штук 12 бомбовозів і штук 8 істрєбков летять над ними прямо на Золотоношу. Якраз над нами, але височенько. Долетіли до Золотоноші і давай бомбить. Попадають у нафтобазу, тому що оце де Шевченкове, курило аж де ми оце жили і дим стовпом стояв. Там все загорілося було. І дивимося: «Месершміти» їхні так кружляють, а ті налетіли: побомбили, построчили і назад. А тут дивимось, із боку Драбова

летить наш літак невеликий, істрєбок. А один розвертається німецький і давай друг проти друга. Строчать проти друга. Якраз над нами. А літаки ці, які летіли, які осталися, давай строчить. Ми поховалися. А наш літак, ми ж відразу не знали, таки ж збиває німецького і розвернувся, полетів і ми вже запрягли коні додому їхать надвечір. Їдемо, коли «москвич» – в той час оці «москвичі» були. Ми звідси їдемо у село, а він звідти, із Золотоноші і зупиняється. А дядько мій, тітки чоловік, я як уже старший, коняка у мене, кажу: «Одведете, а я побіжу узнаю, де літак упав». Дитина ж ще. Коли цей став машиною і виявляється льотчик цей щось збив. Каже: «Де тут літак упав?» А ми кажемо: «Отамо. Дето отудаво. Де Левище називається урочище». І я побіг уперед. Біжу, а повно у селі ж воєнних, біжу: інтересно ж кого збили. Коли везуть військові на підводі німця: похилий мужчина з вусиками, манжет, біла сорочка з галстуком. Позаду сидить і хтось його видно там тото. А ми пацанами ще дивимося, які ж воно – німці. Штовхнув, а він ніби каже: «Не треба мене бити». Він похилий чоловік і, виявляється, він фотографом був, з літака фотографував, де бомбардування проходить, а де впав льотчик, то я туди. Добігаю, а там вже прибігли і я добіг, то він лежав, звиніть, у трусах. Вже його розділи наші, часи витягли й віддали тому, курточка кожана була коротенька – зняли, брюки темно-сині на ньому були – зняли, пістолет так лежав, десь метра два від нього і висок у нього весь розбитий, в крові. Я так постояв, набігло ж нас багатенько і страшно було. Виявляється він сам себе дострелив. Його ранило, і він із парашута падав, і він як уже впав, не здатний був. Цей поранений був, то він заховався у коноплі, тікав й зубами порвав всі документи, алей його спіймали і везли військові, а цей льотчик молодий, років 23-25, не більше. Молодий рудий хлопчина. Проходить час і вже льодок був. Дивимось: літак невеликий німецький закружляв над будинками. Дивимось. Ми бігом з пацанами туди. Добігли метрів п'ятдесят. Страшно. А воно там сосонки такі і де його якраз убили. І нікого мов нема, і мов німці, страшно йти. І ми стали. І вони мов: «Сюди йдіть». Ми дивимось, корівник недалеко, від корівника три жінки йдуть і ми туди підійшли. Виявляється, його батько якийсь генерал. Він прилетів, три їх у літаку були, бо в батька така шинель аж сюди, значить, з кантами такими білими і запитує, як похорони тут. Але ми не розуміємо. Він витяг коробку із сірниками. Бере і кладе, ми мов чи отак. Ми махаємо, що да, його голого вкинули туди в землю. І десь через якийсь час послав наших людей із колгоспу. Відкопали його труп. Він дав вказівки щоб у Германію забрали. І відвезли наші у Золотоношу, а там літак прилетів, забрав його.

І.К.: Скажіть, будь ласка, які чутки ходили серед населення, як ще німці не прийшли, але ще очікувалося, що вони прийдуть чи навіть коли вже вступили. Чи хтось очікував, що вони будуть розстріли проводить?

І.Б.: Да, це було дуже страшно. Я цього ще не розумів, але так вже жінки молоді дуже боялися, що йдуть і насильнічають, і дітей укидають у колодязя – це такі розмови йшли, то народ боявся. Не було нічого хорошого, тільки був страх, бо вони дуже розправлялися жорстоко. Можливо, хтось і думав, що буде вікувати. Приїжджали розкуркулені люди додому назад при німцях, то були хороші люди, не влазили ніяк у владу. А були ж такі, що здавали і бувало як, я особисто свого товариша, я вам таку бувальщину розкажу: його батька у 1937 р. забрали, як розкуркулили. Як там забрали, матір і двоє дітей, дали хатинку розвалину, а їхню хату забрали. У їх хата здорова була. Отак вона зі своїми дітьми: ходять до школи, вона у колгоспі робить, живе

бідненько так. Прийшов час. Ми потрапили на фронт: він і я. Батька не стало, вже помер. І він після війни, так як я, офіцером став, потім у Германії служив. Приїхав додому він у відпустку. Ми так з ним сиділи й конкретно говорили й він розказував: «Я ж усе пам'ятаю, батько мене брав за руку, коли визивали, де у тебе є закопаний хліб. Шукали». Ну в кожного, може він і заховав, бо й дітям щось треба. «То були такі, – каже, – що приходили і шукали скрізь. І один із наших сільських, там його жив двійник: два пуда гиря і на груди давив тією гирею і кажи де. І я ж, – каже, – знаю хто». Це йому було тоді років 5–6. «Бо батько, – каже, – мене брав із собою як дитину, мовляв, щоб відпустили його». То були ж і такі люди, що приїхав. То він уже мовчав, а були ж такі, що йшли у гестапо і заявляли: оцей так робив, оцей так робив і були такі випадки, що приїжджає «чорний ворон», забирає. Забрали у Золотоношу у гестапо. Там сидить за ширмою перекладач і з нашого села сидить, який здає, то його не видно, він там сидить щоб його не знали. Він там сидить і каже: «Оцей такий, такий, такий». Одна жінка з розуму зійшла на ґрунті цього, її не розстріляли, а так налякалася, що вона була комуністкою. Цих наліво, а цих на машину у яр. Таке було страшне. Так він грубо себе повів був. Може й були такі люди, що думали пожиттєво залишитися, але з такими я не спілкувався.

І.К: Скажіть, будь ласка, а чим Ви займалися у роки окупації? Яку роботу робили?

І.Б.: Я, по можливості, пробував скрізь робити. Спочатку у нас у селі був кирпичний завод і при німцях його розвалили. Залишилася піч, з якої випалювали кирпич. Мене від колгоспу направили вчитися у Полтаву. Я вчився на цю справу у керамічних виробах. Я півроку там був на навчанні і я тоді відновив цей завод. Це після війни. Під час війни мене брали на Германію і я втік раз. Я прийшов. На третій день мене вже приїхали забрали, різок дали і відправили на залізницю працювати. І я на залізниці: з Жашкова і до Ліплявого мости були підірвані і ми робили одну лінію, де був зірваний міст, робимо в одну лінію, щоб поїзд таки ходив і мости ці справляли. Це при німцях. І ото тоді Маню на Германію брали, а я познайомився з поляком-прорабом. Він безпосередній прораб у нас був. Я з ним познайомився добре. Якщо його немає у живих, то царство йому небесне, він спасав нас. То я цю Маню забрав, щоб у Германію не потрапила, бо її туди брали. А він її завів у список, перечитує по списку і так вона теж врятувалася. А тоді він каже мені: «Своїм близьким кажи – тікайте хто куди, бо ввечері вас всіх…» А ми вантажили вже сейфи, все. Таке, що цінне, то вантажили у вагони. Нас заставили. Нас було чоловік сорок молоді. І він говорив, що «Вас чоловік сорок закриють у вагони і повезуть у Германію». Хто куди. А там дерево навезене було копицями, ліс. І ми ото мостиком, де я казав, оцей мостик і у Вільхи. Отуди в ліс. Я тому, той тому і майже всі знали й розбіглися хто куди повтікали. От так було. А воно швидко сталося. Так що ми розбіглися, ці тільки німці відступили. Дні три минуло, доки ми дібралися й вже красні почали обстрілювати. Ось тут же вишка була, де пожежна. Отут. Коло моста там вишка була пожежна, то там і кулеметники німецькі сиділи. Дітвора усе робила. Заставляли нас робить, бо не було кому. Жінки косили, всю чоловічу роботу робили. Дітвора і жінки. А щоб де що сказали, да не послухав… і так ми жили. А не послухати… тут на оборот йдеш, думаєш… Було возив я на піщанську дорогу людей сніг одкидати. Німці ж йшли і з усіх сіл виганяли. І там вісім кілометрів до траси, а сорок один градус морозу був. То я в конюшні. Там тепло, бо коні надихали, то я там. Мені поможуть мужики, коні

запряжу. І вісім кілометрів. А в чому я вдітий? Ботиночки якісь там, тряпками обкутані, то я за штиль візьмусь і вісім кілометрів біжу щоб не замерзнути. Привожу людей туди, думаю зігріюся: візьму лопату і кину. Еге! Не викину, бо вище хати снігу. Як яр! А я їду додому, пообідаю, обігріюся, бо коні не витримають щоб стоять там. Коні мерзнуть, це десь на дворі сорок один градус морозу. Я їду додому, коні поставлю й ото часа три дома, а тоді знову їду людей забирати. А люди тим спасалися, що робили-вешталися. І воно затишно було бо яр, прямо яр! Снігу було! От Піщани до Золотоноші відкидали сніг і возили. А куди ти дінешся?

І.К.: А у Дмитрівці до війни багато циган проживало?

І.Б.: Ні, не багато. Мого діда сім'я.

І.К.: Велика сім'я була?

І.Б.: Семеро дітей було: чотири дочки і три сина.

Володимир Бамбула [далі – В.Б.]: А як діда звать було?

І.Б.: Іван Дейнега. Мати моя Дейнега, а батько – Білащенко. По батькові прізвище.

І.К.: В евакуацію на схід ніхто не їхав?

І.Б.: Ми чекали, тому що нам не було куди тікати. У нас не було такої можливості. Хто тікав, були такі. Депутатка була у нас у селі. Слива Санька, то дали їй їздового, зробили будку на підводі. Вони від'їхали на підводі за Золотоношу і їх теж розстріляли. А ми ж не депутати. Що такі видні були люди, то таким давали можливість втікати. А нам колгоспникам… Якби ми жили з людьми у напружених відносинах, то розстріляли б з першого дня. Наша сім'я авторитетно жила у селі. Людям нічого погано, поганим не займалися. Робили, з людьми спілкувалися, дружили з ними. Бо нам не було куди ходити. Нас тільки одна сім'я була. Тітки були за українцями заміжні у селі. Через те урятувалися.

І.К.: Ви розповідали, що зятя розстріляли? Так?

І.Б.: Так.

І.К.: Це у якому році? Сорок першому?

І.Б.: У сорок другому. Весною. Десь в той час. Бо я знаю, що ще трохи снігу було і вода була як вони від'їжджали.

І.К.: Староста Іван Сакович багато врятував людей?

І.Б.: Він дає справку і каже: «Дітки, ви яку-небуть бумажку принесіть до сільради. Ти, ти, і ти». Ми три підводи стоїмо з кіньми. І я особисто один раз відвозив до вокзалу. Пара коней хороших і 12 чоловік, таких як я, мені дали везти в Золотоношу на Германію брати. Привіз в Золотоношу, а ще треба було состав чекати. То я ввечері, це ми ночували, де міськвиконком був. Синя споруда за садом була у Золотоноші. А я в парку із кіньми зостався. Вночі побоявся їхати, бо це робота така була – їхать степом: хтось візьме, зніме, сяде на коня й поїде. Безладдя було.

В.Б.: Дядь Ваня, скажіть таке: це вас було рідних дядьків і тіток шість чоловік чи сім?

І.Б.: Сім.

В.Б.: І всі ви жили там у Дмитрівці?

І.Б: Ні, не всі. У Глем'язеві жила тітка за Ципіляром Степаном. Що син Антон був, що Ольку держав. Це тітка моя була, материна сестра рідна.

В.Б.: А під час війни скільки чоловік там жило циган? Маня, Галя жили… хто там іще жили?

І.Б.: Дядько Антон, два сини його. У кожного своє. Троє-четверо.

В.Б.: Ну чоловік двадцять жило тоді?

І.Б.: Да, якщо всіх порахувати, то так. Бо у кожного по троє-четверо дітей було. Оце тільки у Забари, де Маня і Галя, то їх тільки двоє було. А так більшість… У нас четверо було.

І.К.: Червона армія сюди осінню 1943 р. прийшла?

І.Б.: Золотоношу звільнили перед октябрськими в 43-му році.

І.К.: Мене ще цікавлять польові воєнкомати. Це вам восени 43-го було 18?

І.Б.: З 1926-го року. Рахуйте. Сімнадцять.

І.К.: А як це проходило? Вам сказали з'явитися туди?

І.Б.: Привезли в воєнкомат і я отак двері на вильот. А нас сотні стоять, кому п'ятдесять, кому сімнадцять років: народу повно. Отак двері відтіль і туди двері. Лікар один сидить. Я приходжу. Він: «На что жалуешся?» – так на мене. А що мені казать на що я жаліюся? «Нінащо». – «Так. Выходи строиться – вторая команда». Я виходжу й кажу: «Вторая». – «Сюда». У вас там перша – сюди. Отака комісія була. У кого був очевидна ознака: грижа, або що – то жалували. Такої не було явної. Воно тоді час який був, дочекалися солдата.

І.К.: А де він знаходився цей воєнкомат польовий?

І.Б.: У Вільхах під Золотоношою у лісі. Потім організувався там санбат, бо приїжджали до мене сюди на зустріч, ми зустрічалися у Золотоноші ветерани, то був момент, що ми зустрічалися. Я зустрічався у Новополоцьк, Вітебськ, із Москви… Ми зустрічалися. То вони розповідали. Були медсестрами, що були сестрами і тут обстежували.

І.К.: А не пригадуєте, хто Вам сказав з'явитися у воєнкомат?

І.Б.: Нас відразу сільська рада, де наші документи. У кого не згоріли при німцях документи. Списки є, їм відомо хто з якого року. А приносять увечері: завтра у воєнкомат. І це не тільки мені, а й вам, і вам, і вам. І ми приходимо до сільради, а тут вже підвода подібна до тої, що я возив. Кіньми везуть у воєнкомат.

І.К.: Багатьох із села забрали?

І.Б.: Десь до трьохсот.

І.К.: А з рідні у Вас когось забирали?

І.Б.: На фронт не забирали. Брат у сорок першому забратий був. Як війна почалася, а він з 1922-го року, то якраз у перші дні він забратий був, а я вже у 1943-му. Дядьків забрали у 1941-му році. То вони ще у Червоній, тільки війна розпочалася і вони йшли пішки у своїх куфайках до Яреськів під Полтавою, а німець був уже в Полтаві. І вони, не тільки вони, а всі потрапили в оточення і додому прийшли. Три роки побули вдома і вже їм вік не йти на фронт.

Записано за сприяння
Черкаської обласної громадської організації «Романі рота».

[1] Нині с. Дмитрівка, Золотоніський район, Черкаська область.
[2] Нині с. Перервинці, Драбівський район, Черкаська область.
[3] Нині с. Шабельники, Золотоніський район, Черкаська область.

Інтерв'ю з Володимиром Павловичем Набаранчуком

Інтерв'юер: Іван Капась.
Респондент: Володимир Набаранчук, 1926 р.н.
Присутній: Володимир Бамбула.
Дата і місце: 21 березня 2013 р., м. Київ.
Транскрипт інтерв'ю: Іван Капась.

Іван Капась [далі – І.К.]: Володимир Павлович, де саме Ви народилися?

Володимир Набаранчук [далі – В.Н.]: Народився я в Яготині Київської області. Це було тоді коли будували в Яготині (я це не пам'ятаю, це як батько і мама розказували) будували там… знаєш, є цукровий завод?

І.К.: Так, знаю.

В.Н.: А там озеро, вода.

І.К.: Знаю.

В.Н.: Там збирали всіх грабарів і возили глину, різне таке ось. І батько мій туди попав. Жили ми в Києві. Мама в положенні мною ходила. Поїхала до батька і там родила мене. І я там зареєстрований був. Весь час ми жили у Києві. Але жили як? Ми циганська сім'я – жили так. [Зітхає]. Жили як жили. А потім у сорок першому році, я пам'ятаю тридцять дев'ятий рік навіть. Тридцять дев'ятий рік, коли фінська війна була. Батька на фронт брали. Тоді ми жили… У бабушки нашої дача була у Боярці. Були у бабушки на дачі у Боярці, а звідти ми батька, царство небесне, я проводжав його на фронт чи може на збірний пункт. Але получилось так, що він поїхав на збірний пункт і тут війна закінчилася із Фінляндією. Його відпустили. Всіх відпустили. Він уже по віку не особливо підходив. Він з 1892-го року народження був. Але потім у 41-му році мама моя, вона з польських циган. Батьки її жили у Житомирі. Раніше у Польщі, а потім у Житомирі жили. Мама навесні… Ваня знайшовся у червні – це менший брат. Вона поїхала до батьків у Житомир. Це, якщо знаєте, район Богунія. Там, де загинули і цигани, і росіяни, і українці. Майже так само, як оце Бабин Яр. Там дуже багато людей на Богунії загинуло. Це львівська траса, там Іванівка і поруч Богунія. Зараз там забудували, таке зробили… Але мама у 41-му році була там. Потім мама зібралася їхати додому у 41-му році. А тоді знаєте як, треба було до траси дійти, а там грузовою машиною чи якось добиратися до Києва. Коли люди їдуть і кажуть: «Оля! Там уже всю сім'ю розстріляли німці!» Із заходу йшли німці і вже розстріляли. Вона туди рвалася та її не пустили люди-українці: «Оля, їдь додому. У тебе дитятко мале». Вона приїхала у Київ і розказує, що вже німці… Це вона десь під вечір приїхала, а на ранок ми вже бачимо, що німці вже у Києві. Ну і все, почалася «робота». Якщо розказати всі справи, які я пам'ятаю, а пам'ятаю я багато, то тут і українців треба зачіпати.

І.К.: Та все як є.

В.Н.: Українців. Ми жили на бульвар Шевченка, 63, а в 65-му номері був Будинок колгоспника. Зараз називають Гостиниця, Гостинці чи що там таке. А це Будинок колгоспника називався. Ну люди приїжджали на базар возами, кіньми.

Ставили там, кімнати були де переспати. Там був директор. Через пару днів ми його побачили, він уже ходить в блискучому плащі жандармському. Вже все – служить в жандармерії. Ну, так нікого не чіпають. Нікого не чіпають. Почалися облави. От де площа Перемоги – це був базар, Євбаз – тобто Єврейський базар. Так називали. Євбаз. Оце базар, а отак вулиця бульвар Шевченка, а отут ми жили. Ну, тут Воровського, тут Володарського, тут Дмитріївська. Прямо біля самого базару. То ми все бачили. Почалися облави. Це базар… Поліцаїв набрали. Багато пішло в поліцаї. Ну, це така справа. Пішли, то пішли. З німцями і поліцаї, жандармерія. Пішли поліцаї, оточували цей базар і повели партизанів там. Ловили. Ми вже бачили, що це таке, і чутка дійшла до нас, що в Польщі циган постріляли багато і вже в Житомирі постріляли родичів же ж, маминих родичів всіх постріляли. Таке прізвище: Марковські. Петро Августинович, Олександра Олексіївна – це бабуся наша. Там дядьки, діти маленькі – дуже їх багато. Це там. А в Києві почали вже до циган чіплятися. Ми взагалі зовні… мама у нас польська циганка, вона біла і папа в нас не чорний, папа у нас з російських циган. У нас різниця є: українські, російські цигани. Ми не чорні такі на обличчя. Смугляві такі, а то білі. А ось Ваня, братик мій маленький: обличчя біле-біле, а волосся чорне-чорне і такі очі. Перших почали євреїв гнати. У нас будинок був кутовий, по Жилянській. Кутовий будинок був: з вокзалу по Жилянській, по Брест-Литовському гнали на Сирець у Бабин Яр людей.

[10:33 – 11:14 обговорення книги «Бабин Яр», прізвище автора не згадує].

Перших євреїв, ми побачили, ганяють прямо колоною, із собаками. Десь зі сходу почалося. Євреям пропонувалося збирати всі речі і загрузили з обманом, ніби на їх Землю Обітовану вивозити. Дурили. І колоною гнали на Бабин Яр. Ми це все бачили. Кутовий будинок. До речі, ще залишився той кут будинку, де ми жили. Нам радянська влада тоді дала ту квартиру. І чутки дійшли, що євреїв і циган стріляють. В Польщі постріляли багато і вже почали тут у Західній [Україні]. У Західній ми дізналися тому що родичів маминих усіх розстріляли. Причина яка? Німцям говорили, що цигани, а у циган переховуються партизани, цигани переховують партизанів. Тому що бо на місці не жили, їздили туди-сюди… Тому, начебто у них… І тому всіх розстріляли. Я сумбурно так розповідаю, але ви всю «сіль» розумієте. До нас дійшли чутки, що стріляють циган. Євреїв перших почали. І ось у папи у Києві були родичі. Жили на Фабричній вулиці, повз Брест-Литовську на Фабричну. Троюрідний брат Волошин Василь, безрукий. У нього дружина була циганка. Вона померла, а він одружився на єврейці. Якось папа каже: «Пішли, сину, провідаємо». Прийшли, а нам кажуть: «Нема». Знали що її вже як єврейку розстріляли. Ми прийшли провідати його. Кажуть: «І його вже немає». Теж розстріляли. Волошин. Ось так. Коли почалося особисто з нашою родиною. У нас був такий двірник – Щербаков, його прізвище. Двірникам дали тоді такі бляхи і всі вони були працівниками жандармерії. Чому? Він двірник, він всіх людей у своєму дворі знав і якщо з'являвся новий, то він мав доносити. Ми не знаємо, чи він доніс, чи не він, але папу забрали у жандармерію як цигана: він смуглявий, високий, красивий чоловік був такий, вусики носив він. Тоді було модно носити бланже: ось так [показує]. Забрали на Короленка, 33. Там жандармерія була. Що робити? Куди рятуватися? Куди?..

Всіх працювати на тютюнову фабрику: возити з вокзалу тютюн. Грузили на площадку… І він там дружив теж з одним «площадником», ну як візником, вірменин він. Теж бланже носив, високий. Ось цей вірменин його врятував. Пішов і сказав: «Навіщо? Це брат мій! Який він циган? Ми ось там працюємо, возимо тюки». Такі великі тюки, тютюн. Я закурю, нічого?

І.К.: Нічого.

В.Н. [запалює сигарету]**:** Значить, його відпустили ввечері. І ми дізналися: у Святошину у п'ятій просіці стояв табір циганський під лісом біля озера. Взагалі, цигани завжди зупинялися, де річечка чи озеро. Табір стояв. У цей табір приїхали і всіх знищили. Там в основному були польські цигани. Вони жили на Україні, але вони розділяються.

І.К.: А Ви до яких відноситесь?

В.Н.: Батько у мене сибірських циган, а мама польських. Я володію польською мовою, російською, українську знаю. У нас, в принципі, одна і та ж мова, тільки деякі зміни є.

І.К.: А от є серви, влахи…

В.Н.: Ну ось серви, влахи... Так, так. Я їх всіх знаю. Серви – це російські, українські. Я їх всіх знаю. А ось я приналежу до так званих гімпенів – це польські цигани. До гімпенських циган я приналежу. Значить, тоді… Вже папа працював на тютюновій фабриці, заарештували і його врятував вірменин. Я не пам'ятаю його прізвище, ім'я, а то що вірменин і він його врятував. Випустили папу і він став далі працювати. У нього був аусвайс: хто працював, тому видавали аусвайси. Це перепустка. Якщо б був оголошений комендантський час, то після комендантського часу йде, його зупиняє патруль, він показує аусвайс і все. Ну там, нам поруч через дорогу. Бульвар Шевченка, а тютюнова фабрика через дорогу, але все рівно. І ось я… вулиця Польова, де зараз метро Політехнічний, там на другому поверсі жили мами родичі. Вони мені доводилися: мамина невістка по дяді, а мені вони як племінники доводилися і сестри. А трамвай тоді вже не ходив, бо рейси знімали і робили протитанкові «павуки». Я з площі Перемоги, з Євбаза до Політехнічного пішки пішов і був у гостях. І ось я сиджу там, гуляю… дружив я там з Кольою. Виходжу звідти, з другого поверху по сходах спускаюся… стоїть «чорний ворон» – ну всі знали, чорна машина з будкою. Я вийшов, а туди побігли жандарми. Я так у сторону відійшов. Ні до кого вони туди не могли побігти, бо там жила тільки одна сім'я – мамині родичі. Я поглянув, їх виводять. Душогубка. Туди їх повкидали і поїхали. Я швиденько… Мене вони пропустили. Я прибіг додому і кажу по нашому, по циганському: «Мама, всіх у "чорний ворон" захопили». Але ми вже знали, папиного брата розстріляли. Потім ми вже знали: моїй тьоті Марії Миколаївни дочок розстріляли: Любку, Нінку – прямо з дому взяли. Я не пам'ятаю їх прізвище. Кракови, Кракови… Ні, не Кракови, це Ольга Кракова… Забув прізвище.

І.К.: А коли це було? Це восени 41-го року?

В.Н.: Сорок першого року. Значить, їх заарештували. Ольга жила окремо, це сестрою мені доводилася за папою. Заміжня за поляком була. То вони окремо жили і залишилися живі, а Любка і Нінка жили поруч з нами там. Їх теж забрали і розстріляли. І ось цих що я побачив. Це Марковські, це мамині родичі. Ми спілкувалися з ними

дуже добре. Заарештували і ми дізналися, що стріляють циган. Навіть таке, хтось сказав, що це циганська сім'я, але оскільки папу випустили, як вірмени начебто. Так. Зайшов есесівець, а мама з Ванькою маленьким сиділа на кроваті. А він: «Юда!» Бо тоді єврейських дітей люди рятували. А він: «Юда!» А двірник, Колька, був у нас, царство небесне йому. У нього ж був орден ось цей, бляха, давали відмінність: «Пан, це не юда. Цігойне». Так і казав, «цігойне». А той зі злоби вистрілив. Тут завдання, напевно було дітей євреїв убити, а тут «цігойне», цигани. Ну і все вже. Циган виловлюють, стріляють. У Києві не так багато циган жило, а по околицях… Ну, що далі? А далі ось що. Значить, ми… Папу тоді випустили. Ми вже знали: там розстріляли, там розстріляли. Маминих родичів, папи родича розстріляли. Люди почали ховатися. Коли папу випустила, папа каже: «Так, Петрівна, німці із заходу на схід йдуть, а ми туди будемо іти». Ні коняки, нічого не взяли. Тому що їхати на коняці, видно ж! І ми успіли до десятої години вечора, до комендантського часу. Здається до десяти було і ми встигли дійти до Святошино, до другої просіки. Там була у нас дача: город і все таке. Поруч жив фольксдойч – обрусілий німець. Це на Поволжі, коли ще Катерина висилала… Фольксдойч. Він дуже поважав маму, папу. Знав, що ми нормально жили. А там була німецька воїнська частина з мадярами. А у мене була, царство небесне, сестричка, царство небесне, сестричка старша, і от мадяр побачив у неї платочок і хотів забрати, приставав до неї. От я плутаю: Фріц і Ганс. Чи папу звали Ганс, чи сина. Я дружив з їх сестрою Людою. Цей хлопець прийшов, накричав на цього мадяра. Мадяр не взяв цю косинку, не став до Жені приставати. Пішов. Пізно ввечері, пізно так ми встигли піти у села. Прийшов цей батько і каже папі і мамі, каже: «Йдіть, бо за вами повинні приїхати». Ми зібралися, що могли і пішли пішки. Це село було. І ми в сторону заходу все селами і селами пішли. Куди йдемо, заходимо у село: ні радянської влади, ні німців немає – це вже добре для нас було. Але говорити, що ми цигани – боялися. Але люди здогадувалися, що ми цигани. «Ой, тут циган постріляли! Циган постріляли», – люди розповідають. Ми заходили у квартири, щось же треба дітям їсти. Ну, мама там міняла, купувала щоб щось поїсти. І так ми дісталися до села Турбівка. Я можу… ось зараз у мене у пам'яті це село Турбівка і Корнин. Я закриваю очі і бачу вишневий сад, бачу цю річку, місток, коли ми пройшли з мамою. Туди ми зайшли і жили на квартирі у однієї хазяйки. Вона одинокою була. Це вже у сорок третьому році. Оголосили евакуацію тоді. Німці дозволили з Києва. Але ми раніше пішли. Пішли, бо родичів постріляли, а чутки: ми цигани, швидко дізнаємося, що де і як. До речі, багато у Переяславі також постріляли людей. Ну, чутки доходили. І ось сорок третій рік, осінь. Ми з мамою пішли у селище міняти тряпки на хліб. Мама швеєю хорошою була. І коли ми підходили до річки, до кладки. Ми побачили трасуючі вистріли. Що таке? Ми поспішили додому, перейшли цю кладку. Папа тут, сестра старша, брат... «Ой, совєти, совєти прийшли!» А що за совєти? Комсомольська бригада, комсомольці. Ну, запитує папа: «Що? Де»? – «Та Київ вже звільнили!» – «Ой Боже! Давай збиратися додому!» Це було годин у 6–7 ранку. Папа у солдат виміняв коняку – вона підбилася, а вже солдатам не треба ця коняка, бо вона кульгає. Ну папа спеціаліст по цій справі. Виміняв. Треба було оглоблю, щоб коняка туди стала. Ну ми з братом допомагаємо йому. Коли налетіла хмара німців на літаках на бриючому йдуть. Скотина, коти, собаки і люди у одній купі бігли. Там село, а через поле ліс. Ну це паніка, а люди біжать і все бігло он туди. А у нас хата

була там, а під хатою скирта стояла. Коли почали осколки відлітати, то папа став під цю скирту і нас до себе. А поруч вхід до будинку. Так брат, Микола Павлович, царство небесне, поруч стояв, а я з цієї сторони стояв. Осколок пролітає повз нас. Папа перехрестився і каже: «Слава Богу». А снаряд влучив прямо у кут будинку. Хазяйка, а у неї вишневий сад, вибігла і схопила, а у мене сестричка була Рая. Раю на руки і в сад, під вишню стала. А брата хвилею закинуло у коридор. Як воно так вийшло… Ця хазяйка стоїть під вишнею і їй обриває по плече руку осколком. І вона у шоковому стані і не розуміє у чому справа. Женя сестра підбігла і Рая сестру взяла. А до кого? До лікаря побігти? Ну які лікарі? Яке? Що? І вона у шоковому стані теж побігла з людьми. Ми коли зібралися всі вже, снаряд цей потрапив у кут будинку. А у кутку були наші документи. Ну які там документи? Ну були. Треба бігти. І ось це село, ось так поле, а ось так ліс. І ось ми побігли, а тут воїнські траншеї. В одній із траншей два брати. Один кричить: «Ой допоможіть! Допоможіть!» – брата розірвало, а він… Ну що там будеш робити? А ми пішли далі: бігти не бігли, а йшли. І люди всі ось так побігли, а папа каже: «А ми, Петрівно, давай ось так підемо. Якщо що, то нехай усією сім’єю відразу» А ми в сторону пішли і ось німець летить, «та-та-та-та». Він не один. Один відвертається, надлітає над нами. Він підлетів, рудий такий у шоломі, ось так виглянув і зараз бачу його і все. А ми стали, папа обійняв усіх, він так розвернувся і полетів. Ну зачепив нас. Що було те було. Папа каже: «Мабуть, у нього дітки маленькі є, – чисто по-людськи, – напевно, діти. Що їх стрілять?» Німець! Полетів, там собі стріляв. І ми пішли у сторону, самі, наша сім’я. Це скільки сіл треба пройти. Ми йшли до траси. До Брест-Литовської траси, щоб в напрямку Житомир-Київ. Вона Львівською називається, Брест-Литовською. До траси, щоб потім там якось. Коли коник ходить, сільський маленький коник ходить. Блукає собі. «Кось-кось-кось-кось», – він підійшов, зняв ременя, на шию йому. А мама була в положенні, то мама за хвоста тримається, сестра. Я взагалі не сідав, бо старший був. Женя, Рая на коняку на цю. Папа веде, а ми йдемо. І ось… Вже ж легше, щоб маму, її ж треба підтримувати. Йдемо, коли в стороні скирти стоять. І бачимо двоколки стоять там. Ну двоколка? Бочка, у якій воду возили. Написано, стоять таблички: міни, міни, міни. Заміновано. Мама каже: «Павло Миколайович, я піду». Ну у нас же прийнято по імені і по батькові звертатися. Він: «Петрівно, де ж ти підеш?» – «Ну піду, – каже, – може візьму тачку, да щось зробимо. Може знайдемо якусь збрую, щось таке». Ну збрую, коня запрягти, як звичайно. Я кажу: «Мамо, і я з тобою». І ось ми з нею пішли. І Бог провів нас. Табличка міни, а ми собі йдемо далі, далі, далі… Дійшли до тієї скрити: стоїть бочка, що воду підвозили. Збили вдвох ці бочки, знайшли щити які ставили, коли віють. Щити поклали на тачку, знайшли шлейку, яку на коняку одягати, мотузки якісь. Прийшли, а папа сидить і плаче і Бога просить. Все! Запріг! Сіли, приїхали! Скільки ми сіл проїхали… «А звідкіля ви? Ой скільки циган постріляли!» – люди, самі українці розказують. А що ми ще бачили? Да не дай Боже! Колодязь… В колодязі люди, а зверху вбита коняка і придавлена. Не хочу багато розповідати. Це цигани не робили і німці цього не робили, але Бог з ним. Отож ми приїхали в Київ. Доїхали ми до Брест-Литовського. Виїхали ми сто кілометрів від Києва, зараз там районний центр, до траси виїхали, коли йдуть танки. Зупиняється танк. А на цьому танку їхав Василь Данилович Кузьменко – циган. Папа каже: «Ну як там? Де ти?». «У вас там все таке порозкидане все». Пройшов танк. А папа каже: «Вася, а куда ж ти?» –

«Та, – каже, – на Захід. Ми йдемо на Захід». Побалакали – все. І ми приїхали до Києва. У Києві, звичайно, все розбито… Що стосується Бабиного Яру. Що я бачив, що я знаю. У мене був брат. Рідної тьоті син, двоюрідний брат. Мітя Григориченко. Згадав! Григориченко. І дівчата Ніна і Люба були Григориченко [запалює сигарету]. Григориченко Дмитро Іванович. Дмитро – Мітя. Його заарештували теж були у сорок першому, він взагалі білий, але сказали, що циган він. І ось я на сам їхній обряд не потрапляв, але брата ж заарештувати і я туди пройшов. Недалеко від нас було, площа Перемоги, багато ходили туди. І росіяни, товариші-хлопці були, теж ходили. Так ось його розстрілювали. Есесівець. Він стояв блакитноокий, красавець. Його розстріляли. Він стоїть. Його стріляють – есесівець ледь з розуму не зійшов, пуля уходить. Його поліцай взяв і застрелив. Богунія… Ще. Те, що Марковська, вона була під прізвищем Марковська, за нашим дядею одружена була. Це ж мамина невістка була. Розстріляли брата – я це бачив. Там де зараз метро, там був яр. Де зараз стоїть пам'ятник, то він у стороні стоїть на рівнині, підрівняли. А ось сюди все було. Там у шістдесят третьому році[1], теж писалося про це, пішла лавина. Була грязь, дамбу прорвало, запрудили. І коли метро рили, то кістки викидали. Ну, це як би політика, чи що воно таке, чорт його знає! Але зробили. Але там Хрущов хотів зробити стадіон і люди повстали. Відставили. Побудували стадіон Хрущова у нас на Червоноармійській. А там же не побудували на кістках. Там же загинув Набаранчук Іван – папи брат і його сім'я. Дружина його Бутенко. Загинули там же. Тому що вони тут, у Дарниці, був збірний пункт. Вони заарештовують і збирають у Дарниці. Вона Бутенко, він Набаранчук – папи брат, там розстріляні. Один брат у мене втік звідти теж, царство небесне, Набаранчук Іван Григорович. Потім Гриша Набаранчук – Івана Івановича брат, теж там розстріляли у Бабиному Яру. Це що циган стосується. Харків'янин Іван тут жив у нас, його теж там розстріляли. Прізвище я його не пам'ятаю, тут у нас жив в роки війни. І ось такий прекрасний момент. Ми ж жили на бульварі Шевченка, 63 номер. Через дорогу тютюнова фабрика. І ось ми дізнаємося, що із жандармерії привезли на виступ циган. Це через робочих ми дізналися. Прізвище Сандуленко, а Манька, прізвище її не пам'ятаю. Вона старшою була. Він двадцять третього року були. Тобто вони попросилися в есесівців останній концерт дати, а потім на розстріл. Погодилися. Одні артисти були. І їм дозволили у клубі тютюнової фабрики. Це двісті метрів від нас. А він же братом мені доводиться Сандуленко. Двоюрідний брат, мого дяді рідний син. І Льонька там. Ну якщо Льонька там, я пройшов туди. З вулиці був вхід у клуб. Пройшов. Танцювали, співали вони. А я ж чую все. І по циганські каже ця жінка: «Льоня! Наш». Тобто, що вона буде співати, а співала вона дуже добре. Він відтанцював, а вона співала. І він раз і йде, через роздягальню. Коли кинулися, я теж швидко втік. Прийшов до папи: «Папа, ти знаєш, Льонька втік». От забув її прізвище! Співачка, артистка була.

І.К.: Циганка, так?

В.Н.: Циганка. Але не пам'ятаю її прізвище. А як же її звали… Вона дуже поважала брата мого. Свідомо казала: «Наш! Йди!» І почала співати, всі відволіклися і він в той час пішов. І я пішов і папі кажу. А папа: «Ой, синку! Що ж ти пішов туди!» Вік який у мене? Пішли. Це ми ще були. Подільських не розстріляли нікого. Уже потім дізналися, що постріляли. Це мій брат Льонька утік, потім… з братом… по мамі вони брати, а по батьку різні батьки у них були. Потрапили до Румунії. Втекли. І таким чином ми всі

ці гоніння… Ми чітко знали, що колишній директор колгоспного двору став відразу… Напевно, блискучі плащі німці рядовим солдатам не давали. Директор був, освіта і все таке. І що ви думаєте? У сорок третьому році ми приїхали. В сорок третьому чи в сорок четвертому я його побачив. Я папі сказав: «Папа, ти знаєш?» – «Син, мовчи. Бог його знає». Ну що? Може, так треба було. Може, не треба так було. Ми взагалі цигани такі: ми не влазимо ось у ці розбірки. Потім він з'явився вже у цивільному. Може його залишили із завданням? Не знаю. По цей день не знаю. Все це що ми бачили. А ось ці цигани, що у Богунії постраждали. Мій дядя Марковський Микола Петрович, коли їх у Богунії, там теж яр. Я не бачив, але люди розповідали. Циган зігнали туди, ставили на край у яру і стріляли. Він на руках тримав маленьку дитину. Ранили його. Він з розуму зійшов. Він загриз свою дитину. Це дядя мій. Царство небесне! Це дядя мій. Там дуже багато циган загинуло з Іванівки, з Житомира. Прізвище мого дяді Марковський. Микола Петрович. Це мами рідний брат старший.

[56:55 – 58:53 – розмовляє про важливість прізвищ, про можливість виїхати за кордон, роки народження, освіту].

В.Н.: У мене зараз у пам'яті всі дороги, всі будинки, все, все. Я міг показати де що. Особливо ті Корнин, річка, кладка. Вгору піднімаєшся, вишневий сад у тієї хазяйки, у якої ми жили, хатка її і все це у мене перед очима стоїть. Мені завжди хотілося поїхати туди. Дізнатися. Її, звичайно, вже, мабуть, і по віку не має. Тоді було їй сорок років може. Вона Раю, мою сестричку, взяла на ліву руку, а праву їй по плече осколком відірвало. І цигани постраждали, і українці постраждали.

[59:58 – 67:47 – за бажанням респондента не було записано: про злочини українських поліцаїв, про «псевдопартизанів», про сучасну політику, про свій вік, про фронт, про марне намагання здобути освіту в київському університеті ім. Шевченка через приналежність до циган, про суперечку з ректором П. Недбайлом щодо циган як нації, про впливи на циганську мову інших мов, про свою роботу, про своє здоров'я, про інший приклад приховання справжнього року народження].

І.К.: Скажіть, а Ви з Києва коли з родиною пішли? Це в сорок першому році?

І.Н.: В сорок першому.

І.К.: А прийшли Ви куди? Це Ви називали село Турбівка.

І.Н.: Турбівка, Корнин.

І.К.: Це Київська область?

І.Н.: Житомирська область.

І.К.: І Ви там окупацію жили, так?

І.Н.: Так, не було влади. А потім ми з мамою прийшли із села. Вже темно було. Трасуючі кулі стріляли. Що таке? Коли через кладку перейшли: вози стоять, коні. Папа каже: «Петрівна, гляньте! Комсомольці прийшли» [сміється]. Комсомольці прийшли. Ну, дітвора, молоді люди. А потім вранці німець як налетів… Боже! Що натворив… Боже, ти мій, Боже… А ми з мамою пішли по мінному полю. Папа плаче, ми самі пішли… Він хотів, але мама моя дуже папу поважала. У нас взагалі, відданість на вищому рівні. На вищому! Ми цим пишаємось! Вона каже: «Ти залишайся з дітьми, а я піду». «І я піду!» Мама не проти. Я володію мовою гімпенською, як мама. Папа – циганська російська мова, а я польський гімпенський. Я і тим і тим володію, але з мамою я ось так розмовляю. І я пішов з мамою. Бог провів нас туди, назад. Це слова, це розмова!

А по дорозі чого ми набачилися! Що ми нажилися! А потім… Я не всіх циган згадав у Києві. Васька Волошин розстріляли, Григориченко Мітя, Григориченко Ніна, Люба, Марковська Манька – мамина невістка. Ще був такий варіант. Один есесівець запропонував цій Маньці Марковській, Вірка тоді була в Білорусі, а Шура з нею. Він сказав, есесівець, через перекладача: «Ви цигани?» – «Ну і що? Цигани». – «Давай відро золота і я відпущу вас». Може він і не сказав, відро, а перекладач сказав відро золота і відпущу. А Праська Манька, царство небесне, яка жінка була: «Шура [циганською мовою, незрозум.]» А у неї тоді була дочечка Рая. Свідома жінка, хоч дочку спасала. Сама зосталася. Пообіцяла, що вона принесе відро золота. Я думаю, там поліцаї ще. Може, той сказав, просто кусок золота. У циган ніби золота багато. Ну, її розстріляли у Бабиному Яру. З Козацьких нікого не розстріляли. Грищенки, Григориченки. Є Грищенки в Житомирі, загинуло багато, розстріляли у Богунії. Це по лінії моєї бабусі, моєї мами: папа був польський циган, а вона бабуся Олександра Олексіївна. Прізвище її Грищенко, бабусі моєї по мамі. Там я не був, а тут все своїми очима бачив. А там не бачив, але знаю, що загинули. У Святошино табір знищили весь. Ось через дорогу березняк є. У цьому березняку стояв табір. Тут навіть місцеві жителі знають, що там стоять. Ми знали чому, ми з кіньми пов'язані. У них коні, вони приїжджали у Київ на ярмарку. Тут табір стояв у березняку, а тут озеро поруч: озеро, вода, їсти. Повність знищили табір. Набаранчук Григорій, Іван Набаранчук.

[75:08 – 80:28 – про післявоєнне облаштування проживання у Києві, про дітей старости, про співчуття до німецьких і радянських людей, про засудження режиму].

І.К.: Володимир Павлович, а Вам відома доля циган після виступу у клубі?

І.Н.: Ну, ось мій брат: живий і здоровий.

І.К.: Так, він врятувався.

І.Н.: Врятувався. Він з Румунії повернувся, а її розстріляли у Бабиному Яру. Я знав її і прізвище і ім'я. Ой, Боже! Вона взагалі харків'янка, але вона на концерті виступала. У Львові, здається, один брат, здається, залишився з цієї компанії. Вони танцюристи були. Ось крутиться на умі. Вона дуже добре співала. Льонька Сандуленко залишився живий, утік.

І.К.: Ця жінка вона і до війни співала?

І.Н.: Так, у циганському ансамблі.

І.К.: А ансамбль великий був?

І.Н.: Ну як… Нормальний ансамбль. У нас зараз теж є.

І.К.: Десять, п'ятнадцять?

І.Н.: Десять, п'ятнадцять може там було, але арештували їх двох. Вони зовні виглядали так солідно. І ніколи я не запитував: «Льоня, а де їх арештували?» Саме головне, сам факт, що вони були арештовані до розстрілу. До речі, коли їх заарештували, вони знали, що вони є артисти. Що Льоня танцює і співає, а вона співачка. Так ось. Він відтанцював від душі, а вона йому каже: «Льоня, йди!» – і почала співати. А він в цей час, відволіклися усі, і він утік. Його діти, внуки є зараз Льоні. От. А життєві перипетії і після і сьогодні всіх стосуються.

І.К.: Ви кажете, що там влади, виходить, не було в окупації у Турбівці, де ви жили?

І.Н.: Ні радянських… Воєнних не було. І німців не було. Представників там не було. Село як село. Ні совєтів, ні німців немає.

І.К.: А як Ви виживали, на що жили?

І.Н.: Що вам сказати? Було на що жити: мама міняла дещо на хліб, на сало, на таке… То мама ж вона полька. Вона швея хороша була. Вона пошила, а ми ходили міняли на хліб. А що робити? Тоді гадать нікому не треба було [сміється]. Тоді треба було щось таке… Моя мама з такої сім'ї, де у нас не прийнято гадати. Ми справжній чистокровний циганський рід. Як німець казав, арійці, а сам він не чистокровний був арієць. Арійська раса. Наш образ життя став так, що ми не займаємось ніяким… Робота, господарство, комерція… Раніше називалося спекуляція [сміється], а зараз бізнес. Ось такий у нас образ життя.

[85:16 – 88:50 – про радянських партизанів].

Де зараз масив Березняки, там теж стояв циганський табір. Там ось це озеро Тельбін. Навколо озера стояв циганський табір. Особисто я їх не знав, спілкувалися на базарі, на ярмарках. Ми жили в таких будинках, а вони табором їздили собі. Теж там загинув табір. Ось тут, Тельбін, Святошино – повністю табір знищили, ніхто не вискочив. Один був застався циган Шатровий – так їх прозвали. Шатровий Павло Іванович, втік звідти. Його родину всю розстріляли, а він втік. Жив у нас. Один. Це із Святошинського табору. Що стосується Чернігівщини – не скажу.

І.К.: Скажіть, чи не чули про розстріляний табір під Березанню.

І.Н.: Ні. Я знаю, я чув. Ну як же? Але не знаю. По розмовах, то кажуть. А те що я особисто знаю. Під Березанню там були… як їх називають… вони й зараз у Яготині живуть, в Золотоноші є. Влахи. Це теж цигани.

[91:00 – 93:41 – про вихід циган із Індії і Єгипту, лихварів],

[93:42 – 98:00 – про голодомори 1932–33, 1946–47 р., пиріжки з людей],

[98:00 – про цигана з 1923 р.н., який проживає у м. Коростень, родина якого загинула у Богунії],

[98:00 – 106:27 – про можливість запису інтерв'ю із циганами у Пилипівці, де є табір (хатки із дошок), 60–70 км. від Києва, родичі яких постраждали].

І.Н.: Ми подорослішали тоді. Ми на все тоді більш серйозно дивилися. Чому? Смерті в очі дивитися. Як же ж? Це страх. Особливо запам'яталося, коли вскочили у траншею, де брат брата складає. Кричить: «Допоможіть!» Що ж його складати? Він з розуму вже зійшов. Це ж на все життя! А Раєчку поранило, нашу сестру, осколком у ніжку в ікру. Аж у Києві у госпіталі їй вилучили осколок. Не дай Боже! Як мовиться, як не важко, а так не хочеться війни! Не потрібна війна, не потрібна ось ця гидота. Починається братовбивство. Ось зараз є братовбивство: два брати-бандита убивають один одного. А під час війни це взагалі трагедія. Не потрібно цього. Якось треба по іншому.

[108:00 – 137:35 – розмірковує про політику і сучасність, циганські організації, сучасне життя циган].

На Полтавщині теж загинуло багато людей.

І.К.: Можливо, Ви чули за Полтавщину. Там є таке урочище Біла Гора.

І.Н.: Так. Це у стороні.

І.К.: Я зустрічав відомості, що там циган розстрілювали. А от Ви..?

І.Н.: Я чув. Я знаю хто загинув там, кого розстріляли. Але як, де, що… Ну розстріляли, розстріляли.

І.К.: А кого там розстріляли?

І.Н.: От Дураченко Петро – це Василя батько. Прізвище таке цікаве. Я і в українців чув таке прізвище. По прізвищах, по кличках я всіх знаю. Там був з бородою ще. Той не з двадцять шостого, той навіть старше був.

[139:07-140:02 – знову розповідає про розстріли, але те ж саме, що наводив вище].

У Києві багато циган не було і я всіх знав. Загинули. В Житомирі було більше циган. В західній далі, у Вінниці, Жмеринці, Шепетівці – колишньому кордоні з Польщею. В Шепетівці дуже багато циган… Бо дуже швидко німець підійшов і там похватав. У Бердичеві багато циган було і євреїв. Там таке понатворив, що Бог його знає… Взагалі, про це треба було фільм поставити, не тільки написати. Але це гроші треба!

[141:06 – 149:45 – розмірковує про сучасні політичні події].

Записано за сприяння
Черкаської обласної громадської організації «Романі рота».

[1] Ідеться про т. зв. «Куренівську трагедію» 1961 року.

Інтерв'ю з Олександрою Андріївною Юрченко

Інтерв'юер: Іван Капась.

Респондент: Олександра Андріївна Юрченко, 1922 р.н.

Присутній: Володимир Бамбула.

Дата і місце: 18 березня 2013 р., м. Сміла Черкаська область.

Транскрипт інтерв'ю: Іван Капась.

Іван Капась [далі – І.К.]: Як можна до Вас звертатися мені?

Олександра Юрченко [далі – О.Ю.]: Я не знаю, як звертатися. Олександра Андріївна Юрченко.

І.К.: А Ви якого року народження?

О.Ю.: Двадцять другого року, 8-го квітня – дев'яносто один рік буде.

І.К.: А родом звідки Ви? Де Ваші батьки жили?

О.Ю.: Я родилася село Бабайківка Царичанського району Дніпропетровської області.

І.К.: А батьки ваші були осілими?

О.Ю.: Так. Хлібороби були. У колгоспі робили і взагалі. Хлібороби були.

І.К.: То Ви війну застали у Бабайківці?

О.Ю.: Ні. Війну я застала у селі Миколаївці Дніпропетровської області. Ми переїхали звідти. Родилася я сказала вам де. Але там виросла, поїхали у другу сторону.

І.К.: Мене, у першу чергу, цікавить, що Ви пам'ятаєте про переслідування німцями циган, гоніння під час війни. Ось це.

О.Ю.: Так, що це під час війни? То Ви ж самі повинні знати, що було.

І.К.: Тут цікавить Ваш особистий досвід, що Ви пам'ятаєте як очевидець, що бачили і, можливо, що чули.

О.Ю.: Бачила, що циган збирали, копали траншеї у тих траншеях циган розстрілювали, кидали туди і заривали. Не заривали, а самі себе закидували і не знаю, що там було далі. А я втекла від цього і мене туди над ямою поставили. Якось… Господь мені поміг, що я втікла. А ти міркуй тепер як писати.

І.К.: Що ж міркувать? А де це було?

О.Ю.: Дніпродзержинськ.

І.К.: А коли Ви дізналися про війну? Давайте так почнемо.

О.Ю.: У місті Дніпродзержинськ я дізналася про війну, я тільки вийшла заміж. Пожила. І чоловіка мого на війну відразу забрали через місяць.

І.К.: Тобто, Ви сама залишилися?

О.Ю.: Я залишилася сама. Під бомбами, під пулями була.

І.К.: А чим Ви займалися, коли німці прийшли?

О.Ю.: Нічим. Дома була. Тікала. Чим же можна займатися під час війни? Скажіть, будь ласка. До війни я в колгоспі робила. Ще маленькою, мені було дев'ятнадцять, але я в колгоспі.

Володимир Бамбула [далі – В.Б.]: Як почалася війна, вона Вас застала у Дніпродзержинську?

О.Ю.: У Миколаївці.

В.Б.: Хто там проживав у Миколаївці?

О.Ю.: Батько і мачуха і менша сестра.

В.Б.: Ще цигани там були?

О.Ю.: Ні.

В.Б.: Батько і мачуха де робили?

О.Ю.: У колгоспі. Батько робив конюхом, мати робила на полі. Я теж там ходила. Міркуйте що.

І.К.: Тут треба ваші слова!

[Голос із сусідньої кімнати родички про необхідність розповіді, подібної до тієї, що вона розповідала вдома].

О.Ю.: Це ж мої слова, я вам розказую. Із Дніпродзержинська я у Миколаївку переїхала до батька, де він жив. А у Дніпродзержинськ я переїхала, бо пішла заміж. У Дніпродзержинську почалася війна і чоловіка забрали, а я поїхала до батька. Сама ж була. А потім як забрали чоловіка я поїхала до батька і під час війни я була у батька. Мене німці ледь не вбили там. Тому що у нас була корова. Прийшли забирати теля, а я не дала. І вони теля женуть і мене за ним услід. І вони розстрілювати. А потім, перекладач, побачив мене і він мене врятував. Не допустив. Сказав, що: «Вона робоча». А вони кажуть: «Цігойне. Цігойка», – хотіли вбити, коротше кажучи. Погнали мене додому і я пішла і три дні лежала доходила.

В.Б.: Ви не пам'ятаєте цього перекладача прізвище?

О.Ю.: Знаю, що Джигарь прізвище.

І.К.: Українець, так?

О.Ю.: Українець цей перекладач.

[05:05-05:35 – В.Б. пояснює вище сказане].

О.Ю.: Хотіли вбити мене. Перекладач сказав, що робоча дівчина, робоча сім'я – всі працюють і він мене вирвав від них. Після цього пройшов час, почали брати у Германію. Погнали і мене у Германію.

В.Б.: Багато пройшло часу? Ви довго були?

О.Ю.: Ну як тобі сказати? Я ж не можу точно. Чорт його знає… Ну скільки можна сказати, як…

В.Б: Ну, як війна почалася. Рік, чи вже більше була війна?

О.Ю.: Та менше. На початку війни це все таке починалося. Розумієш?

І.К.: А батька не переслідували?

О.Ю.: Ні, він старий чоловік. Їх не чіпали. Взагалі не переслідували.

І.К.: А Вас схопили, коли Ви теля хотіли відбити?

О.Ю.: Да, оце схопили і хотіли розстріляти, бо я не віддавала теля. А то я в Дніпродзержинську спочатку втікла від розстрілу і була у батька у Миколаївці. І ото мені таке було. Забрали мене у Германію і я була у Германії. Робила за станком. Скажи як називається? Робила токарем. Робила деталі для снарядів.

І.К.: У Дніпродзержинську Ви пішли до батька, бо переслідували?

О.Ю.: Я боялася німців і поїхала у Миколаївку. У Дніпродзержинську мене хотіли розстріляти разом із циганами. Циган зібрали і заставили ями копати. І над ямами поставили і розстрілювали. Це в Дніпродзержинську було, таке діло. Ну я… Я не знаю, як мені Господь дав, що я втекла: мене не вбили.

[07:53 – 08:02 – В.Б. переповідає вищесказане].

О.Ю.: Стріляли на мене, не получилось [сміється]. Вижила.

В.Б.: Вас забрали у Миколаївці, куди Вас далі повезли? На Дніпродзержинськ? Чи як Вас везли?

О.Ю.: Ні, мене прямо повезли. Так, там у Дніпродзержинському були вагони поїзда. В товарний вагон і на Германію.

В.Б.: У Германію Вас відвезли. Ви розповідали раніше, що Ви в Польщу спочатку приїхали, тоді з Польщі у Германію. Чи як Вас там?

О.Ю.: Так. Нас повезли до Польщі. Довезли, а там санобробка і на Германію пересадка. У Польщі на нас уже покупці були. Брали. Кожний фермер брав до себе цих. Але мене взяли на фабрику. Там фабрика написана у документах.

І.К.: Коли Вас брали у Німеччину чи не було питань, що Ви циганка?

О.Ю.: Ні. Вони не рахували чи циганка, чи єврейка. Кинути да везти. Не питали.

І.К.: А у Німеччині з Вами…

О.Ю.: …як відносилися як із руською? Да. Але вони не знали, що я циганка.

І.К.: А інші цигани були разом з Вами?

О.Ю.: Не були. Нікого не було. Я одна.

В.Б.: Вас не багато взяли тоді? Не на завод, а з України?

О.Ю.: Да багато! Чоловік… Як багато… чоловік сорок дівчат. Ми там жили на території фабрики. Там зробили нам барак. В бараках двоповерхові кроваті, солом'яний матрац, солом'яна подушечка і одіяло. І спіть і працюйте. Кормили брюквою. Ви беріть у голову, що я кажу. Кормили дуже погано. Як ми звернемося, до свого Ганса, попросимо, тоді нам дають краще трошки: день, два, три. Як тільки забули трошки, дають брюкву. Виживали, коротше кажучи. На роботі німці до нас відносили добре і майстри, не всі, добре відносилися. Але один майстер, він мені й зараз у печінці сидить. І як прийшли нас звільнили, ми сказали і його під фабрикою і розстріляли. А як? Він же нас бив, знущався над нами. Отримуй!

О.Ю.: Так, що ще?

В.Б.: Ваш чоловік де воював?

О.Ю.: А я знаю, де. Знаю, що вже як він демобілізувався, то при демобілізації в Краснодоні… ні чи в Красноярську. Забула вже…

І.К.: Він повернувся з фронту?

О.Ю.: Повернувся.

В.Б.: Де він служив? У яких військах?

О.Ю.: Він був начальником кінної розвідки. Я не знаю, що це за війська. Він у розвідці служив.

В.Б.: І прийшов тут був ковалем?

О.Ю.: Так, спеціальність його коваль. От бери у голову, міркуй.

І.К.: Мене цікавить переслідування циган під час війни. Якби Ви…

О.Ю.: Оце переслідування. А що це не переслідування?

В.Б.: Батько Вам що розповідав? Він у селі весь час і жив у Миколаївці?

О.Ю.: Жив у Миколаївці, але його не чіпали. Він, чи старий, що його не чіпали.

І.К.: А мачуха у Вас циганкою була?

О.Ю.: Циганка. І батько циган. Але ми українські цигани, осілі. Не кочові. На роботі робили, хлібороби. Батько ще як до війни, то у нас була своя хата, де я народилася. Займався хліборобством і мати і батько. Ще як мати жива була. Поїхали до Запоріжжя. У Запоріжжі мати моя померла. Потім я була у приюті. Потім з того приїхали у Дніпродзержинськ і потім з того… почалася війна. І це така тяганина – таке моє життя.

В.Б.: Під час війни, як чоловіка забрали в Дніпродзержинську на війну, Вас тут не розстріляли у Дніпродзержинську. Ви поїхали у Миколаївку. Це не багато часу пройшло. І Вас відразу забрали і в Германію відправили. Ви не дуже були тут під час війни.

О.Ю.: Я дуже злякалася за те теля! Я вже злякалася. І рада була б куди тікати, але не маєш поняття куди тікати. А тут забирають всю молодь у Германію. Тікати? Завтра все рівно спіймають і разом повезуть. Тому, сіли і поїхали.

В.Б.: А після війни, чи Ви чули, щоб хтось розповідав із родичів, що циган десь розстрілювали, як вони ховалися…

О.Ю.: Оце розказували, що вони ховалися кругом. Як ховалися? Де хто попав ховалися. Де міг там і ховалися щоб їх не вбивали. Їх рахували як євреїв. Євреїв і циганів убивали тоді ці німці. Понятно? Чуєте як я розказую. Ось тепер міркуйте цю статтю як хочте, так і пишіть.

[14:17 – вказівка на читання документів, про роботу у Німеччині].

Фабрикант у нас хороший був. Він нас жалів. Ну як жалів? Я вміла балакати німецькою. Я вчилася у школі дуже добре. Я не хвалю себе, а кажу як є. На відмінно, на п’ятірки тоді вчилася. І я німецьку мову тоді знала, краще бути не може. І потрапила у Німеччину і мені не важко було з ними балакати. Розумієте? Це ми вийдемо на обід, сідають усі і їдять бутерброди. А в них бутерброди, отак поставиш і світяться: вони такий бутерброд їдять. А вони бачать: здоровкаюся, балакаю з німцем. Вони тоді яка німка дасть тій, або другій кусочок, а це нам дасть сюди. Тому що ми голодні. Ми не доїдали. Ми голодні. Робила, голодні були. Ну бувало так,

що в Германії хазяйки брали на роботу. Оце прийдуть на прохідну і питають, яку можна взяти там чи постірать, чи погладить, чи поприбирать, чи дрова порубать, чи полоть. Брали наших дівчат і я була. У мене була одна, штатна, можна сказати, хазяйка, Емма її звати було. Дуже хороша. Вона мене брала через суботу. Оце прийде в суботу, забере мене. Вони ж не дають, щоб сама йшла. Бо самій не довіряли. Хоча були й у Германії. Куди нам тікати? Але нам не довіряли, щоб ми по місту ходили. Ну забере, я поприбираю. Порядок. Вона мене накормить, напоїть, дасть ще додому харчів. А дівчата чекали як Бога, що принесу щось смачне. Зрозуміло?

В.Б.: Взуватися, Ви казали, Вам давали колодки якісь?

О.Ю.: Нас як привезли туди, загнали у великий зал. Дали нам обувачку, сині халати робочі, сюди понашивали «OST» – остарбайтери. Ботинки: зверху кожа, а отакі товсті колодки-підошви. Оце ведуть нас по шосе, а ми торохтимо своїми ногами, а люди тільки дивляться із вікон, що руських ведуть. А потім як ми стали на території жити: ми там були доки барак побудували нам. А тоді у барак перевели. І ото ми там були, то теж на колодках ходили. Де ж ми будемо купувати? Я, правда сказати чесно, не ходила на колодках. Я робила у фабриканта, а він шеф фабрики взуття. Він мене постачав, я не ходила у колодках, а дівчата ж ходили, хто не може дістати.

І.К.: Це дерев'яне взуття, так?

О.Ю.: Так. Дерев'яне. Така колодка товста, що хай Бог милує! Йдеш, так страшне! Та воно, мабуть, у музеях ці колодки показують.

В.Б.: Скажіть, а багато на цій фабриці людей робило? Взагалі всіх?

О.Ю.: Багато. Велика фабрика була. Там робили по змінам. Нас із ранку і до вечора ми робили.

І.К.: А радянська армія як прийшла на фабрику? Пам'ятаєте?

О.Ю.: Нас звільнили поляки. Таке як поляки, наче: і на польській, і на українській, і на російській говорили. Наче поляки. Зразу прийшли: ми полякалися і усі поховалися під кроваті. Ну, страшно! Бог його знає хто там прийшов. Вони прийшли, почали балакати до нас, почали постачати нам продукти, щоб ми не голодні були. Тоді нас ото відправили… Ліміти кожному написали. Безкоштовний проїзд. І ми доїхали… супроводжували нас до Львова. Дивлячись хто де. Ми ж не одного міста були. І не всі потрапили в одне місто із села. А так: до тебе Іван, до мене Грицько, до того Галька. Чорт його знає. Ну я, наприклад, ті, що зі мною по одній дорозі, то нас було троє. Я була з Дніпродзержинська, а дві були чи з Запоріжжя, отуди, в цю сторону. В один поїзд нам було треба їхати. Нас направили до Львова, у Львові ми побули там поки на виписали ще один «лідєр» від Львова щоб поїхали. Повезли нас до Києва і з Києва вже по…

І.К.: …хто куди.

О.Ю.: Хто куди.

І.К.: А перевірку Ви якусь проходили? Там СМЕРШ відділи були на предмет перебування на окупованій території, роботи у німців… Після визволення радянською армією ви проходили таку перевірку?

О.Ю.: Ні.

В.Б.: КГБ Вас викликало чи хто там?

О.Ю.: Ні.

В.Б.: Ви ж приховали, що Ви були в Германії?

О.Ю.: Так, у німців ніхто не викликав.

В.Б.: Ні, тут. Вже як Ви приїхали.

О.Ю.: Тут я приховала. Я сказали, що я не була в Германії. Я боялася. Не викликали, а приходило просто додому і запитували: «Ви були в Германії?» Кажу: «Ні, я не була». Я боялася. Тоді ж зневажали, хто був у Германії. Карали. А хто це знає, що буде далі. Скажу, що була у Германії, попаде знову. Я не сказала, я приховала, що була у Германії. А взагалі, можна було б сказати й нічого страшного не було б. Зрозумів, Ваня?

І.К.: Так, зрозумів.

О.Ю.: Оце така «пісня солов'я».

І.К.: Дякую.

О.Ю.: Прошу.

Записано за сприяння
Черкаської обласної громадської організації «Романі рота».

III
РОЗДІЛ

РОБОТИ ПЕРЕМОЖЦІВ СЕКЦІЇ «ПРИМУСОВА ПРАЦЯ, ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ТА ЗНИЩЕННЯ РОМІВ (ЦИГАН) НА ТЕРЕНАХ ОКУПОВАНОЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ» В РАМКАХ XIII ЩОРІЧНОГО КОНКУРСУ УЧНІВСЬКИХ РОБІТ «ІСТОРІЯ І УРОКИ ГОЛОКОСТУ»

(Київ, травень 2013 р.)

ВСТУП ДО III РОЗДІЛУ

Як згадувалося у передмові до видання, у рамках проекту «Підготовка та видання збірки документів та матеріалів про геноцид ромів (циган) за добу німецької окупації України (1941–1944)» однією зі складових проекту за партнерської участі Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» (м. Львів) була робота з викладачами різних регіонів України з метою підготовки на конкурс учнівських робіт на тему «Примусова праця, переслідування та знищення ромів (циган) на теренах окупованої України під час Другої світової війни».

Позаяк проект мав обидві складові: дослідницьку та просвітницьку, на його початку заплановано провести два установчих семінари з метою детального ознайомлення як істориків-дослідників, так і викладачів з різних регіонів України про специфіку нацистської антиромскої політики на теренах окупованої України. В одноденних семінарах, які відбулись у Києві 2 липня та 25 серпня 2012 р., взяли участь відповідно п’ять молодих дослідників та двадцять викладачів історії та суспільних дисциплін з різних регіонів країни. На заняттях та практикумах обговорювалися питання історії ромської громади, расистської ідеології та еволюції нацистських антиромських заходів у Третьому райху на окупованих радянських землях, методики пошуку історичних свідчень та джерел з цього питання в архівах, бібліотеках та інших ресурсах.

У лекціях керівника УЦВІГ к.і.н. А. Подольського феномен антиромської політики розглядався в контексті переслідування різних груп за часи нацизму, а також теоретичного визначення терміна «геноцид». Заняття старшого наукового співробітника Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Фото 1. Тренінг для викладачів проводить к.і.н. Тетяна Пастушенко

к.і.н. Н. Зіневич на тему «Роми в Україні: історія формування ромської громади, взаємовідносини з державою та оточуючим населенням, базові культурні концепти» дало можливість учасникам проекту ознайомитись з особливостями життя, культури та традиціями ромської громади в Україні. Оскільки однією зі складових проекту є збір свідчень про переслідування ромів у роки Другої світової війни та безпосереднє спілкування з очевидцями – дуже важливим для вчителів став практикум про основні правила та навички використання «усної історії», який проводила науковий співробітник Інституту історії України НАН України к.і.н. Т. Пастушенко.

Лекції співробітника УЦВІГ М. Тяглого стосувалися історії геноциду ромів, а також класифікації та методики пошуку архівних джерел на цю тематику в різних архівах України. В основу програми семінару для викладачів було покладено поєднання теоретичної та практичної частин, а також використано досвід усноісторичного дослідження та пошук і виявлення відповідної літератури, свідчень очевидців, документів та інших матеріалів.

Основна увага семінару була спрямована на формування вмінь і навичок щодо збору та адаптації свідчень очевидців антиромської політики та масових знищень ромів на окупованих територіях. Учасники семінару вперше отримали інформацію щодо особливостей існування та співіснування ромських громад, взаємовідносин з тими, хто їх оточує, з державою, про що свідчили усні відгуки:

– Відкрив для себе ромську культуру.
– Навіть не знала, що роми такі різні.
– Вперше почула про специфіку їхнього внутрішнього життя тощо.

Семінар носив глибокий мотиваційний характер і був скерований на формування усвідомленого підходу щодо вивчення історії ромських громад та антиромської політики на окупованих територіях у роки Другої світової війни. Практична частина семінару була присвячена методикам пошуково-дослідницької роботи з учнями та методикам організації роботи з учнями в рамках проекту, а саме: збору джерел, пошуку відповідної інформації та написанню дослідницьких робіт.

Учасники семінару були ознайомлені з механізмом отримання практичних рекомендацій щодо організації роботи з учнями в рамках проекту. На думку організаторів проекту, семінари мали сприяти успішному виконанню проекту, а саме активному та ефективному збору свідчень про трагічну долю ромської громади в окупованій Україні під час Другої світової війни.

Протягом декількох місяців тривала робота «на місцях» з пошуку джерел та інформантів, свідчень та літератури, підготовки з учнями та написання останніми їхніх науково-дослідних робіт з теми нацистської політики щодо ромів. Науковий та освітній координатори проекту – М. Тяглий та Н. Голосова – здійснювали консультаційні заходи та надавали методичну допомогу викладачам в їхній діяльності. Наприкінці квітня, як було обумовлено правилами конкурсу, до УЦВІГ почали надходити підготовлені роботи.

Загалом під час проекту було надіслано 24 учнівських роботи. Кожну було відрецензовано, в результаті 16 були допущені до захисту в фінальній частині конкурсу. Тим самим було сформовано окрему секцію на тему історії геноциду ромів у рамках загального конкурсу «Історія та уроки Голокосту», що його щорічно навесні проводить УЦВІГ.

Активну участь у роботі цієї секції взяли 18 учнів та їхні наукові керівники. До журі увійшли науковий співробітник УЦВІГ Михайло Тяглий, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України Наталія Зіневич та представник Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» Наталія Голосова.

Переможцями цієї частини конкурсу були визначені:

– Павлова Тетяна (с. Гвардійське Хмельницького району Хмельницької області), тема роботи: «Доля ромів (циган) на Поділлі в роки окупації краю (1941–1944 рр.)» (I місце);

– Троян Софія, Грибовська Діана (с. Дубечне Старовижівського району Волинської області), тема роботи: «Трагедія винищення ромів у с. Видерта на Волині у вересні 1943 року» (II місце);

– Бондаренко Владислав, Бондаренко Станіслав (смт Сімейкине Краснодонського району Луганської області), тема роботи: «Динаміка толерантності стосовно циган на території Луганської області» (III місце).

Варто зазначити, що тема геноциду ромів висвітлювалася і на попередніх конкурсах «Історія та уроки Голокосту», однак цього року їй уперше було присвячено таку кількість шкільних робіт, що, безумовно, надавало учасникам конкурсу можливість глибше порівняти долі різних груп жертв німецького націонал-соціалізму та сприятиме у майбутньому більшій зацікавленості у суспільстві темою геноциду ромів – темою, яку на сьогодні небезпідставно вважають «забутою».

Робота секції з історії геноциду ромів та надіслані на шкільний конкурс роботи продемонстрували неабияку щиру зацікавленість школярів та їхніх вчителів – наукових консультантів – в опануванні темою геноциду ромів України та прагненні повернути цю невідому трагічну сторінку нацистської окупації України до більш ширшого наукового та суспільного дискурсу історії Другої світової війни. Ця перша в освітній історії України подія надає змогу підбити певні попередні підсумки. Багато чинників – такі як недостатність наукової літератури з предмета, дуже слабкий рівень задокументованості цієї трагічної події, нечисленність тих, хто пережив переслідування та знищення, або свідків, особливості колективної історичної пам'яті ромів або репрезентації ними подій минулого, або їхнє здебільшого маргінальне становище у сьогоденному суспільстві, – все це об'єктивно не сприяло винятково високій якості підготовлених до конкурсу робіт. Але першопрохідцям завжди важко. Попри всі складнощі, частина з презентованих робіт містили оригінальні напрацювання, знахідки, що були здійснені на локальному та краєзнавчому рівнях, власноруч записані виконавцями досліджень інтерв'ю з очевидцями подій, спроби авторського аналізу та узагальнення. Виходячи з розуміння важливості подальшого руху у цьому напрямку, упорядники даної збірки документів та матеріалів вирішили за необхідне з дозволу авторів опублікувати з незначним редагуванням роботи тих конкурсантів, які посіли призові місця на конкурсі. За усіх переваг, які притаманні цим дослідженням, тут не ідеться про те, аби вважати їх «взірцевими». Ці тексти є передусім важливими для розуміння сучасного рівня присутності теми історії геноциду ромів в освітньому дискурсі та демонструють творчі підходи, що були запропоновані їхніми авторами, так само як і можливі напрями досліджень для тих, хто зацікавиться цим предметом у майбутньому.

Нижче пропонуєтся відгук про конкурс одного з членів журі:

Сучасні «війни пам’ятей», у тому числі й навколо створення шкільних підручників, засвідчують процеси трансформації культури пам’яті в Україні, її складні взаємини з пам’яттю найближчих сусідів й реакцію на загальноєвропейські і світові процеси щодо осмислення і представлення минулого. Гостроти цьому надають різноманітні соціокультурні і політичні фактори:

1) політичне і юридичне визначення певних подій минулого;
2) критика офіційних версій історії і повернення витіснених спогадів; зміна ідеології «забуття» ідеологією «пам’ятання»;
3) активний розвиток меморіальних практик і генеалогічних пошуків серед груп населення, які раніше не мали права «голосу»;
4) підвищена увага до збору архівів і локалізації «пам’ятних місць». Усі ці чинники спрацьовують щодо історичної долі циган/ромів на окупованих нацистами в роки Другої світової війни українських землях.

Друга світова війна закарбувалася у пам’яті людства нечуваними за своєю жорстокістю експериментами тоталітарних режимів. У багатьох регіонах Європи переслідуванню і знищенню підлягала ромська етнічна меншина, однак вивчати й увічнювати цю трагедію почали лише останніми роками.

Саме тому появу окремої секції на такому поважному конкурсі можна вважати знаковою подією. Важливо, що в загальній концепції конкурсу означена тема не розчинилась, а набула ціннісно підваженого звучання. Бо чимало дітей і їхніх педагогів вже брали участь у вивченні історії Голокосту, а отже, набули базових знань і про історію окупації, і про геноцидні практики років Другої світової війни.

Фото 2. Захист роботи Юлії Татарцевої (Сімферополь) на тему «Трагічні місця ромської громади Криму в період нацистської окупації»

Хотілося б подякувати усім школярам, які зголосилися обрати для своїх практичних робіт ще малознану в українському гуманітарному просторі тему переслідувань ромів у роки Другої світової війни. Звісно, багатьом шлях видався доволі складним. Далися взнаки і брак достатньої джерельної бази, і співіснування в Інтернет-просторі поряд із фаховими історичними розвідками відвертих спекуляцій, міфологем та перекручень фактів. Тому найчастіше учні «блукали» у нетрях статистики, «сліпо» довіряючи даним «Вікіпедії», а потім, упевнившись у їхній невідповідності, змушені були шукати цьому пояснення. Важливу роль, як завжди, відігравала підтримка вчителів – наукових керівників, які, своєю чергою, отримували від Центру методичну та бібліографічну допомогу. Ще однією нелегкою темою, якої не оминули більшість конкурсантів, стало питання «ромської» термінології в означенні геноциду циган. На сторінках газет, довідкової літератури, в інтернет-публікаціях поширюються «авторські» означення геноциду ромів: «Самударіпен» (М. Куртіаде), «Пораймос» (Я. Генкок), «Калітраш» (С. Єрмошкін). Створені в останні десятиріччя за аналогією з єврейським Шоа, вони вже потрапили в риторику європейських політиків та на сторінки навчальних посібників. Те, що їх не знає абсолютна більшість циган, а ті, хто чує, – не сприймають, стало для конкурсантів несподіванкою. Тому, на мою думку, для них цінним було спілкування з ромською поетесою Раїсою Борисівною Набаранчук, яка не лише в поетичному слові намагається осмислити трагічні сторінки історії свого народу, а й брала участь у ініціативах 1990-х років, пов’язаних з увічненням пам’яті ромів, загиблих у Бабиному Яру.

Фото 3. Робота секції «Примусова праця, переслідування та знищення ромів (циган) на теренах окупованої України під час Другої світової війни»

Шлях, який обрала більшість юних дослідників, був зорієнтований на мікроісторичне дослідження подій на окупованих теренах їхнього рідного краю. З одного боку, це дало змогу використати контакти з краєзнавцями, співробітниками місцевих музеїв, ознайомитися з малодоступною регіональною окупаційною пресою, а з іншого – виявило проблему в роботі з інформантами-ромами, більшість з яких оселилась у цих місцевостях уже в повоєнні роки. Тому вже в процесі жвавого обговорення виступів виявлялися цікаві для конкурсантів факти, зібрані в інших регіонах (спогади циган про дідусів і бабусь, які зазнали переслідувань під час окупації в інших областях). У конкурсі взяли участь діти з багатьох регіонів України, що дало змогу вже під час захисту ознайомитися з мозаїчністю регіональних відмінностей долі різних циганських етногруп, стратегіями виживання, особливостями взаємин з місцевим населенням. Хочу відзначити цікаві проекти з інтерактивними презентаціями з вивчення пам'ятних місць на Волині, Миколаївщині і в Криму. Хоча брак дослідницьких навичок відчувався. Діти щиро шкодували, що не сфотографували побачене, не записали на диктофон свої інтерв'ю, а здебільшого відтворювали їхній зміст з пам'яті. Адже виявилось, що інформація, яку вони вважали несуттєвою і другорядною, є надзвичайно важливою. Варто згадати і проект братів Бондаренків з Луганської області. Досліджуючи рідний Краснодонський район, в якому мешкає більшість циган області, вони побачили не лише феномен українізації циган, а й відверто антициганські настрої органів місцевої влади. Це спонукало до осмислення почутого і побаченого в контексті декларативного виховання толерантності, яка часто-густо зникає за межами освітніх закладів.

Загалом історичне минуле національних меншин, зокрема ромської, майже не зафіксовано у національній пам'яті українців. Наукові здобутки в дослідженні історії трагедії ромів у роки Другої світової війни нині маловідомі в українському соціумі. Наостанок, слід із сумом зауважити, що в Україні досі немає якісного сайту про історію і культуру циган. Учні широко користувалися загальними відомостями про цей народ з порталу знаного російського циганознавця Ніколая Бєссонова. Його доступний виклад багатьох тем імпонував школярам, як і його аргументи, що цигани вважають себе не лише пасивними жертвами тієї війни, а й героями-визволителями, які брали участь у війні в складі партизанських загонів і регулярних радянських військ.

Загалом роботу секції можна охарактеризувати за формулою т. зв. «подолання історії», що породжує феномен солідарності, позитивного досвіду, не означає переписування чи замовчування минулого, а спрямоване на впровадження нового способу міркування про історію. Споглядаючи усе, що відбувалося протягом роботи секції на тему історії геноциду ромів, мимоволі промайнула думка, що було б чудово зняти документальний репортаж про роботу секції і показати його ромам – і літнім людям, і школярам, адже дуже щирим було зацікавлення конкурсантів темою.

Наталія Зіневич, к.і.н., старший науковий співробітник
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України (Київ), член Європейської
академічної мережі ромських досліджень.

Доля ромів (циган) на Поділлі в роки окупації краю (1941–1944 рр.)

Роботу виконала:
Павлова Тетяна Юріївна,
учениця 10-Б класу
Гвардійського навчально-виховного комплексу
«Загальноосвітня школа I–III ступенів, гімназія»
Хмельницька область, Хмельницький район, с. Гвардійське

Науковий керівник:
Письменний Олег Володимирович,
вчитель історії Гвардійського НВК

с. Гвардійське, 2013

ПЛАН

ВСТУП

Історія України багатовікова та цікава і нараховує тисячі років. Багата вона і трагічними сторінками – кожне століття приносило нашій землі страждання і випробовування. Проте можна визначити періоди, коли спільно, як одна сім'я, проживали люди різних національностей, а саме: українці, євреї, цигани та інші. Вони мали можливість вільно розвиватися без страху за своє життя та майбутнє своїх дітей. Але підійшов період, коли надії та сподівання ромів розбивалися через політику влади, яка будь-якою ціною намагалася показати перевагу одних націй над іншими. Як приклад можна назвати національну політику Російської імперії та Радянського Союзу в XIX–XX століттях щодо українців. Особливо перша половина XX століття асоціюється зі смертю, голодом, стражданням, гонінням влади над іншими національностями, які проживали на теренах імперії. В Європі встановилися влади тоталітарних режимів – нацизм,

фашизм та комунізм. У державах, де були ці режими, переслідувалися національні ідеї їх населення: українців, поляків, євреїв, циган та ін. Однаковою мірою постраждали українці колишнього СРСР від штучного голоду 1932–1933 рр. та єврейське населення Німеччини у листопаді 1938 р. під час так званої «Кришталевої ночі».

Щодо ромів (циган), то протягом ХХ століття і це явище спостерігається в ХХІ столітті. У людей виникають стереотипи та упередження щодо них. Вони вважають їх злочинцями, шахраями, які обдурюють, виманюють кошти.

«Циганське питання» в українській історичній науці недостатньо висвітлено, мало збереглося і писемних джерел та свідчень. Заглиблюючись у свої пошуки, при написанні роботи ми дізналися багато нового, досі невідомого і недослідженого.

Актуальність теми полягає в тому, що наше дослідження допоможе краще зрозуміти ідеологію нацизму у вирішенні «єврейського» та «циганського питань» у Європі, на території України та Поділлі. Це питання, яке ми висвітлюємо у роботі, в достатній мірі раніше не вивчалося, є лише згадки у підручниках та посібниках.

На порозі формування демократичного українського суспільства ми повинні усвідомити причини дій нацистської влади щодо окремих націй. Чому вони систематично знищувались?

Об'єкт дослідження – діяльність нацистів на Поділлі, у тому числі й на Хмельниччині щодо ромів (циган) в роки Другої світової війни.

Предмет дослідження – вивчення масштабів геноциду циган на території Подільського краю.

Мета нашої роботи полягає у дослідженні розмаху репресій проти ромів окупаційною владою у 1941–1944 рр. на Поділлі.

Завдання дослідження:

- охарактеризувати особливості геноциду нацистського режиму в Україні та на Поділлі;
- визначити наслідки політики нацистів щодо ромів (циган).

Наукова значущість полягає в тому, що повного дослідження з даної теми немає. Є лише поодинокі статті та згадки про репресивну політику німецької окупаційної влади щодо окремих національностей, не кажучи вже про дослідження, які побудовані на місцевому подільському матеріалі.

Наукова робота побудована здебільшого на аналізі статей в історичній літературі та місцевих газетних публікаціях, архівних документах Хмельницького обласного архіву з даної проблематики. Визначення причин, суті, руйнівної глибини таких тоталітарних режимів допоможе нам об'єктивніше оцінювати історичні явища, аналізувати та порівнювати їх. А краєзнавчий напрямок роботи допоможе зрозуміти, що історія України починається з малого – історії родини, села, краю.

Роботу можна використовувати в навчально-виховному процесі, під час уроків історії України у 10 та 11 класах, а також під час проведення позакласних та позашкільних заходів. І головне, дана робота стане першим кроком для дослідження жертв геноциду циган на території нашого краю. Тому найкращим меморіалом незаконно знищених за національною ознакою може бути лише пам'ять про них.

На власному досвіді ми перевірили, що така пошуково-дослідницька робота дуже захоплює. Надзвичайно цікаво відкривати щось нове і доносити його до інших людей.

І ще те, що сьогодення ґрунтується на розумінні та об’єктивній оцінці минулого, що допомагає зрозуміти теперішні проблеми, зробити правильні висновки в майбутньому.

1. Геноцид як явище в світовій історії XX століття

Друга світова війна призвела до появи нового слова «геноцид». Багато десятиліть потому Міжнародний трибунал, що давав оцінку діям уряду африканської Руанди, називав геноцид «злочином злочинів». Іншу думку має наукова асоціація дослідників геноциду, яка проголосила все XX ст. «століттям геноциду» одних народів проти інших.

Вживаючи цей термін, варто розібратись з його змістом в історичній науці та міжнародних проявах. Словник історичних термінів та понять розкриває значення цього слова «геноцид» (від грецького *γενος* – рід, плем’я, і лат. *caedo* – вбиваю) – повне або часткове знищення окремих груп населення за расовими, національними чи релігійними ознаками; один із найтяжчих злочинів проти людства [1, с. 252].

Першим у загальний вжиток це слово ввів письменник Р. Лемкін. В 1945 році цей термін було застосовано в юридичній практиці на Нюрнберзькому процесі над нацистськими злочинцями. В 1946 році зафіксовано перший випадок застосування цього терміна в Польщі під час суду над колишнім офіцером Вермахту, винним у масовому вбивстві мирних громадян.

Під геноцидом розуміють дії з метою знищити повністю або частково будь-яку етнічну, національну, релігійну, расову групу через вбивство, нанесення тяжких тілесних ушкоджень, зумисне створення негативних умов життя. Конвенція ООН вказує, що карається не тільки геноцид, а й співучасть в ньому, а також прямі і публічні заклики до здійснення геноциду. Ця Конвенція була прийнята у 1948 році. Однак міжнародне співтовариство розпочало здійснювати реальні дії лише трохи більше десятиліття тому. У міжнародній практиці цей термін застосовується, коли розповідають про події, які відбувалися в окупованій нацистами Європі (геноцид євреїв і циган), колишній Югославії (геноцид хорватів і мусульман) і Руанді (геноцид народу тутсі) [2, с. 418]. Історія знає ще декілька випадків, що визнані геноцидом. Одним із перших є знищення Османською імперією майже мільйона вірмен 1915–1916 рр. Наймасштабнішим прикладом геноциду є винищення єврейського населення. Багато дослідників вважають геноцидом і політику Німеччини стосовно ромів. Визнання геноцидом нацистської політики по відношенню до ромів відбувається сьогодні на рівні 10 європейських держав, вони щорічно відзначають 2 серпня День пам’яті. З 2004 року Україна також приєдналася до відзначення скорботного дня пам’яті винищених циган.

У січні 2005 року Європейський парламент у своїй резолюції, що стосувалася Голокосту як світового явища, відмовився включити у цей термін явище геноциду нацистів проти ромів. Президенти Ізраїлю та Польщі продемонстрували виняткове ставлення до подій Голокосту щодо циган під час церемонії вшанування пам’яті знищених в Аушвіці [3, с. 476].

Відмова частини учених визнати антиромську політику геноцидом обумовлюється тим, що певні дії нацистів мали лише деякі риси геноциду, швидше за своїми наслідками, ніж за намірами. На їхню думку, не було свідомої планомірної політики, заснованої на нацистській расовій теорії, знищення цілого ромського етносу у Європі, зокрема, не існувало расового підґрунтя загального плану остаточного розв’язання «циганського

питання». Вони вважають, що нацисти розділили всю націю ромів на дві частини. Переслідувалися та знищувалися осілі та кочові цигани на Сході, до циган Німеччини відношення було кращим і ця група уникла знищення.

Геноцид – злочин, що визначається не лише кількістю невинних жертв, але зухвальством його виконавців, цинізмом катів і приреченістю жертв, бо гине мирне населення, яке неспроможне захистити себе від злочинців. Існує потреба відслідковування фахівцями проблематики геноциду в роки Другої світової війни під час підготовки навчальної літератури, оскільки окреслена тема – не тільки проблема наукової істини, а й історичної справедливості, суспільної моралі, що торкається таких фундаментальних загальнолюдських понять, як «добро» і «зло».

2. Роми (цигани) на Поділлі між світовими війнами (1918–1939 рр.)

Цигани з'явилися на Поділлі, в тому числі на Хмельниччині, всередині XVII століття. На початку XX століття більша частина їх, як зазначав дослідник подільських циган Л. Трофимов, займалися кустарними промислами. Він виділяє компактні проживання ромів у таких селах: Стасів-Майдан Літинського району Вінничини, Приворотський або Циганський Яр біля Вінниці, Малий Жванчик Ушицького району Хмельниччини, Лука Мовчанська Ямпільського району Хмельниччини, Слобідка Цанівська Брацлавського району на Вінниччині, Правдівка Ярмолинецького району Хмельниччини. Найбільш чисельним було проживання циган в с. Немиринці Фельштинського (сьогодні Городоцького району) Хмельницької області, поблизу нашого селища Фельштин (Гвардійське). У цьому селі більшість населення становили цигани. На даний час там повністю відсутнє ромське населення через різні причини: одні виїхали, інших, можливо, було знищено в роки Другої світової війни. Зазначимо, що у нашому селі у міжвоєнний період компактних поселень ромів не було, лише кочові циганські сім'ї прибували на щорічні ярмарки і залишались на теплу пору року.

Проживання та заняття осілих ромів дослідник показав на прикладі села Майдан-Стасів. Історія цього села, населення якого виключно було циганами-селянами, була досить цікавою. У середині XIX століття біля села Майдан знаходився маєток графа Кошелева-Безбородька. Біля цього маєтку поселилась сім'я цигана Стася. За спогадами старожилів, сім'я переселилася з Бессарабської губернії через погроми. Граф Кошелев-Безбородько поспівчував цій сім'ї і виділив їм у вічне користування три десятини землі, а також дозволяв використовувати дрова для опалення будинку з власного лісу [4, с. 3]. З часом збільшилась чисельність села завдяки новоприбулим сім'ям циган, мабуть, дякуючи так званій «циганській пошті» про доброго місцевого графа. Таким чином утворилося село Майдан-Стасів. Також автор досліджує заняття ромів (циган) на Поділлі. Поодинокі відомості є про те, що лише деякі цигани займалися сільським господарством, а більшість – кустарним промислом, випасанням та продажем коней.

Л. Трофимов описує їхні помешкання: «Живуть у тісних, брудних та вологих землянках, напівголі та босі. Усе населення (за винятком дітей та старих людей) займається кустарним промислом, в основному виготовляють вироби із дерева, більш багатші займаються ковальством». Зазначає, що найбільш прибутковою справою для бідних є виготовлення ложок та різних виробів з дерева. Мають лише невеликі наділи землі, на якій працюють чоловіки, жінки та діти від 8 років. Для заняття промислом необхідні знання та вміння діти з 8–10 років одержують від своїх батьків або родичів. Достатньо одного-двох років,

щоб учень самостійно виготовляв до 50 ложок за день [5, с. 4]. Через важкі економічні та побутові умови більшість ромів були неписьменними. Для виготовлення своєї продукції використовували прості знаряддя праці, які виготовляли самі. Середня циганська сім'я могла виготовити за рік продукції на суму до 75 карбованців, однак не вся вона мала збут. Використовували для виготовлення продукції деревину явора, осики і клена. Для опалення будинків використовувались обрізки та стружки. Для початку кустареві необхідно було мати стартовий капітал. Кредиторами та посередниками по збуту були євреї, що брали по 30–40% річних. За таких умов цигани ледве зводили кінці з кінцями [6, с. 20].

3. Розв'язання «циганського питання» у Європі та на Україні в роки Другої світової війни

За переписом населення в 1926 році в Радянській Україні налічувалося 13 578 циган [7, с. 203–204]. Після окупації України нацистами, їхня репресивна політика щодо ромів мала численні регіональні відмінності, інколи базовані на місцевих ініціативах.

Як відомо, окупована Україна була розчленована. На більшій частині українських земель було створено Райхскомісаріат «Україна». Землі Західної України увійшли в дистрикт «Галичина». Регіони південно-східної України приєднані до т. зв. Трансністрії. Найінтенсивніше «циганське питання» розв'язувалося на територіях, які перебували під владою військової адміністрації. До таких територій належала Київщина.

Лояльнішими до циган, в порівнянні з німецьким, були угорський та румунський окупаційні режими. Хоча арешти тривали мало не щодня, але мова не йшла про тотальне винищення євреїв та циган. Їх виселяли з Буковини та Бессарабії у Трансністрію. Концентрація циган в трудових таборах з жахливими умовами призвела до значної загибелі їх від голоду та хвороб [8, с. 14]. Дещо про ці події повідомляють у своїх дослідженнях сучасні румунські та молдовські науковці. Численні документи цього періоду знаходяться в обласних архівах Миколаївської та Одеської областей. Однак у своїй роботі ми більше зупинимося на становищі ромів на Поділлі.

Недостатньо висвітленим залишається питання щодо долі циган, які поселилися в Україні з Польщі після початку Другої світової війни (1939 р.) і осіли на Волині та частково на Поділлі. На окупованій території України не існували гетто спеціально для ромів. Затриманих циган розміщували разом із євреями, українцями в одних таборах.

16 грудня 2012 року виповнилося 70 років з часу підписання Гітлером наказу про відправлення циган до концентраційного табору Аушвіц. Нацисти знали про ромів майже усе. У спеціальних наукових нацистських центрах вивчали відмінність між осілими і кочовими циганами, різновиди діалектів їх мови. Ще в 1922 році роми отримали в Німеччині «посвідчення кочівників», а в 1927 році – дві тисячі циган примусово виселили з Пруссії та Баварії. Після приходу до влади нацистів було прийнято закон, який забороняв циганам володіти будь-якою зброєю. Закон 1935 року «Про захист німецької крові» класифікував циган як «расову групу другої категорії». Представники цієї групи не мали права брати шлюб із особами арійського походження та не могли найматися на роботу. Починаючи з 1938 року ромів направляли у трудові табори, відтоді вони сплачували 15% податку на прибуток.

У 1942 році за наказом Гіммлера циган починають групувати за певними критеріями: «полукровки» і «чистокровні роми». За цим наказом існувало три групи:

- чисельно невелика група (близько 300 чоловік) – «чистокровні роми». Їх зараховували до «спадщини арійських предків» і залишали живими для наукових досліджень;
- «соціально адаптовані». Їх стерилізували починаючи з 11-річного віку;
- представників цієї групи відправляли в Аушвіц [9, с. 15–16].

Дарма, що деякі роми намагалися продемонструвати свою лояльність до уряду, показуючи, наприклад, свастику в одній із своїх газет, посилаючись на свою християнську віру й антикомуністичні переконання [10, с. 12–14].

Другого серпня 1944 року в Європі за одну ніч було знищено 4 тисячі ромів, і тому у ця дата вважається Днем пам'яті геноциду ромів. Геноцид проти цього не надто численного народу зветься по-різному: Пораймос, Самударіпен, Калітраш [11, с. 71–82].

Відповідно до представлених Брендою Д. Лутц та Джеймсом М. Лутц досліджень показники смертності серед циган України та Білорусії під час Другої світової війни склали 71,1%, це становило 30 тисяч осіб померлих, а чисельність циган на цій території до війни – 42 тисячі осіб.

Є свідчення, що нацистські злочини в Бабиному Яру розпочалися саме з розстрілу чотирьох ромських таборів, але ця тема не вивчалася, тому що бракувало документів та свідчень. Під час підрахунку кількості знищених неможливо вирахувати кількість представників циганського народу. У західноукраїнських селах цигани, які втекли з Польщі, були одружені з українками, були охрещені та ходили в церкву. Зазначимо, що найбільше знищень ромського населення відбулося у Центральній та Східній Україні.

В архіві візуальної історії в Лос-Анджелесі з понад 300 відеосвідчень ромів про геноцид, понад 50 записано в Україні. Утім, роми рідко погоджуються давати інтерв'ю, вони не хочуть згадувати про цю трагедію, хоча потребують гідного пам'ятника в Україні.

Є численні усні свідчення, які вказують, що цигани не були покірною жертвою нацистів. Форми опору виявлялись у пасивній та активній, хоча неорганізованій формах. Невиконання розпоряджень окупантів та втечі були характерною реакцією циган. Вони не мали політичної основи, лише спрямовувалися на порятунок, збереження людської гідності. Навіть були випадки, коли цигани їхали на розстріл у золотих прикрасах з піснями. Місцеве населення інколи допомагало циганам, переховувало їх. Частина циган брала участь у радянському русі Опору та регулярних військах [12, с. 15–16].

Ускладнює дослідження нашої теми і те, що в архівних документах немає точної статистики, оскільки німці стосовно ромів її не вели. Практикувалися в Україні розстріли поодиноких сімей ромів в лісах, ярах, за місцями поселення. Сьогодні в Україні офіційно 3,5 тисячі ромів вважаються жертвами геноциду. У Бабиному Яру планували встановити пам'ятник розстріляним циганам у вигляді циганської кибитки, але його встановили у Кам'янці-Подільському, де на даний час вже навіть немає циганської громади.

На мою думку, в Україні неможливо встановити пам'ятні знаки біля кожного місця, де відбувалися розстріли. Найкращим шляхом щодо відновлення пам'яті жертвам нацистів було б створити документальну книгу спогадів, вивчати трагедію, вшановувати жертв геноциду, досліджувати ксенофобію та причини її виникнення. А задля увічнення пам'яті про знищених ромів на території України потрібно інтегрувати знання про них в історію України.

4. Трагедія циган в роки окупації на території Поділля

Тема геноциду циган в Україні, зокрема на Поділлі, в роки Другої світової війни є актуальною і малодосліджуваною. Ця проблематика нерозривно пов'язана із загальними науковими дослідженнями наслідків німецько-фашистської окупації України. В історіографії радянського народу тема недостатньо висвітлювалась, відсутні фундаментальні наукові праці. Тому, на сучасному етапі, є важливою робота по встановленню повної та об'єктивної картини історичних подій, висвітлення злодіянь нацизму проти циганського населення на окупованій Подільській землі. У 2003 році розпочато видання «Книги скорботи України. Хмельницька область», де поіменно згадуються всі жертви фашизму періоду окупації краю, хоча зазначимо, у ній вказано невелику кількість осіб ромської національності, які постраждали від рук нацистів.

Поділля (Хмельниччина входить у цей етнографічний край) відносилася до двох окупаційних зон: Райхскомісаріат «Україна» та зона між річками Південним Бугом і Дністром «Трансністрія». На цих територіях усі роми повинні були зареєструватися. Після реєстрації їм заборонялося виїжджати за межі своєї місцевості, користуватися громадським транспортом. Нова влада, разом із відділами поліції, сконцентровувала усіх ромів з однієї місцевості у спеціальні табори [13, с. 86-91].

Однією із ланок нацистської окупаційної політики було економічне пограбування. Найефективнішою формою пограбування населення було обкладання його різними видами податків. Податки були двох видів: натуральні та грошові. Серед грошових податків, які сплачували осілі цигани, був подушний та податок із домашніх тварин. На роботу нова влада ромів не приймала, вважаючи їх ненадійними робітниками або робітниками «другого сорту». Вже у вересні 1941 року, відповідно до постанови райхскомісара Е. Коха, починають діяти деякі обмеження для циган, ці обмеження більше стосувалися тих груп населення які проживали в містах. Це відсутність спеціального знаку, комендантські години, заборона виходити із певної відведеної території, а з жовтня – змінювати місце проживання. Хоча контролювати за пересуванням циганського табору не так було легко німецькій адміністрації, тому до них почали жорсткіше застосовувати каральні санкції. Закривалися та конфісковувалися їхні ремісничі майстерні. Знаючи, що основним заняттям ромів є ковальська справа, їм наказано здавати кольорові метали (зокрема, вироби із міді і цинку). Масове пограбування, як українців, так і циган, зафіксовано в населених пунктах Оринського, Чемеровецького, Миньковецького, Дунаєвецького та Новоушицького районів Хмельниччини. На циган накладалися контрибуції, їх працю масово використовували на примусових роботах. В окремих місцевостях циганам заборонялося торгувати своєю продукцією, хоча на той важкий час це був їхній єдиний засіб для існування.

У березні 1942 року вийшов ще один указ про заборону та відміну вже укладених шлюбів між циганами, тими особами, хто народився від змішаних шлюбів, з однієї сторони, та представниками інших націй: росіян, українців, поляків, – з іншої. Восени 1941 – влітку 1942 років територія генерального округу «Волинь-Поділля» вкрилася щільною мережею гетто. Найчисельніші гетто були в Шепетівці, Летичеві, Проскурові, Кам'янці-Подільському, Дунаєвцях. Таке гетто існувало біля нашого селища у селі Павликівці, хоча не було зафіксовано перебування циган у цьому гетто. Повна ізоляція в гетто забезпечувалась поліцією та німецькими солдатами.

Праця затриманих використовувалася на важких роботах, обмежувалося проживання за межами гетто.

Досліджуючи архівні джерела, ми виявили місця, де відбувалися масові вбивства ромів, однак точну кількість розстріляних, як, скажімо, чисельність розстріляних євреїв, неможливо було встановити.

Напередодні війни у Полонському районі Хмельниччини проживало, за різними даними, до 2 тисяч циган. Майже всі вони були знищені. Зафіксовані розстріли біля залізничного вокзалу, а восени 1941 року біля містечка Понінки, того ж району, розстріляно 12 циган. Місцеве населення села Новолабунь поховронило в двох могилах розстріляних поселенців гетто, серед них були цигани.

Жахливі розстріли відбулися і в Дунаєвецькому районі, тут поряд із євреями ішли на розстріл роми. Протягом серпня – вересня розстріли відбулися біля сіл Маниківці, Смотрич, Балин, Маків. На залізничній станції Дунаївці зафіксовано розстріл 10 циган. Під Чаньківським лісом більш як 600 чоловік заживо засипано землею в льосі, серед них 17 сімей змішаної крові. Найбільше розстрілів ромів зафіксовано в Кам'янці-Подільському, особливо дітей до 10 років, всі вони похоронені у спільній могилі розстріляних українців, євреїв та циган. Така ж спільна могила є у Староконстянтинові. В загальному, за підрахунками дослідників, під час окупаційного періоду знищено понад 20 тисяч жителів міста та навколишніх сіл. Вбивства ромів були і на Вінниччині, румуни розстріляли велику кількість ромів у П'ятничанському лісі.

З наближенням фронту у 1944 році гостро постала, особливо в містах, продовольча проблема. Робітники та службовці отримували картки на купівлю продуктів харчування, а що стосується циган, яких було заборонено приймати на роботу, то вони змушені виживати як могли: втікали у села, в містах на власний страх і ризик просили милостиню [14].

Гортаючи окупаційну пресу за 1942–1943 рр. (газета «Український голос», орган окружної управи та управи міста Проскурова) в Державному архіві Хмельницької області, ми натрапили на два оголошення, які стосувалися нашої дослідницької теми. Перше оголошення, що було датоване 26 лютого 1942 року, повідомило про попередження для всіх жителів округи, щоб не давали жодної підтримки блукаючим особам. Генеральний комісар попереджав, щоб не ставилися місцеві жителі легковажно до цих осіб, бо від них може «занестися в село хвороба і може наробити великого лиха… Кожен, хто дасть невідомим стороннім особам притулок або якусь підтримку буде суворо покараний…». З цього можна зробити висновок, що навіть у селах, де намагалися врятуватися від голодної смерті роми, не було їм захисту. Ця постанова не була винятком, схожі видавалися у більшості округів України під час окупації [15, с. 4]. Друге – надруковане 4 лютого 1943 року, це відозва Проскурівського гебітскомісара до старост у селах. Усі старости Проскурівського округу мають здавати кожного місяця звіт та довідки про кожного жителя села, особливо це стосувалося «неблагонадійних» елементів, до яких, очевидно, відносили і циган. Усі прибулі в село особи повинні з'явитися до старост, записати дані про свою сім'ю та вид заняття. Також доповідати про зміну місця роботи та бажання змінити місце проживання. Тобто вівся контроль за перебуванням та пересуванням населення у селах, де можливо було прихиститися і вижити [14, с. 34].

ВИСНОВКИ

Україна серед усіх республік колишнього СРСР зазнала найбільше втрат в Другій світовій війні. Небаченими були людські жертви та матеріальні збитки. Як неоцінена трагедія українства – Голодомор, так само належно неоцінена і катастрофа українських ромів, які за вироком німецького нацизму мали бути повністю знищені, а після цього мало б «остаточно» вирішитися і слов'янське питання. Знищення цілого народу не можна виправдати рішенням однієї чи декількох диктаторських систем. Винищення окремих націй стало основою політики гітлерівської Німеччини, яка поставила його в центр усього державно-політичного механізму. Це була найстрашніша катастрофа з усіх цивілізованих епох існування цієї циганської нації. У своїй людиноненависницькій політиці щодо окремих народів Гітлер не знав меж жорстокості. Поряд з єврейськими могилами, а часто в одній могилі, були циганські поховання. Нами визначені найбільші місця розстрілів та поховань ромів на Хмельниччині. Це – Ізяслав, Меджибіж, Сатанів, Деражня, Кам'янець-Подільський, Хмельницький, а також, як часто траплялося, на околицях багатьох сіл Хмельницької області.

Форми і методи «остаточного розв'язання єврейського та циганського питання» в окупованій Україні залежали від часу та особливостей входження регіонів до окупаційних адміністративних утворень, територіальної близькості до лінії фронту, а тому потребує подальших досліджень. Наголошуємо на потребі дослідження питання схожості та відмінності антиромської та антиєврейської політики нацистського режиму. Маємо надію на звернення до цієї тематики фахових істориків Другої світової війни, що дозволить глибше пізнати цю тему в контексті усієї історії ромів на Україні в часи війн та повоєнних років.

Під час написання роботи ми зіткнулися з багатьма труднощами, однією з таких є швидкий відхід живих свідків геноциду – як циган, так і місцевих жителів, які могли б глибше розкрити нам це питання. Цигани рідко фігурують в документах періоду окупації та в післявоєнні роки. Їхню етнічну приналежність дуже складно визначити за прізвищами. Тема винищення ромів на Україні в останні роки набуває актуальності, в той час як на заході осмислення цих подій активно здійснюється вже впродовж тридцяти років. Єврейські історики висували тезу про жертву за «національною ознакою», а цигани, в силу традиційної замкненості, самі переносили біль втрат і ніколи не ділились ним із світом. Потребують конкретизації і загальні питання щодо нацистських заходів, позиції різних підрозділів окупаційної адміністрації з цього питання, ступеню переростання масових акцій знищення в тотальні.

Разом з тим маємо усвідомити, що тогочасні події вже стали певною історико-політологічною категорією непростого процесу сучасного етнічного відродження ромів в Україні, їх самоствердження на базових принципах ціннісної культури європейського та світового співтовариства.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Мартинова І.С. Словник історичних термінів і понять. – Харків: Прапор, 2011 – С. 251–252.
2. Зіневич Н. Проблеми дослідження геноциду ромів (циган) на українських землях в роки Другої світової війни // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 2 (6). – С. 418–420.
3. Там само. – С. 476.
4. Трофимов Л. Подільські цигани кустарі // Подільські вісті. – 2004. – 11 травня.
5. Там само.
6. Місінкевич Л.Л. Національні меншини Поділля в 20–30-х рр. ХХ ст.: Автореферат. Інститут історії України. – К., 2000 – С. 20.
7. Етнічна палітра сучасного українського соціуму. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2001. – С. 203–204.
8. Справжнє гетто на українській території // Україна молода. – 2008. – 9 серпня. – С. 14.
9. Джурич Р. Уничтожение цыган в Центральной и Восточной Европе // ТумБа – 2000. – № 15/16.
10. Кенрик Д., Паксон Г. Цыгане под свастикой // Дружба народов. – 2001. – С. 12–14.
11. Бессонов Н. Об использовании терминов «Порраймос» и «Холокост» в значении «геноцид цыган» // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2007. – № 1 (2). – С. 71–82.
12. Деметер Н.Г., Кутенков В.К. Судьба цыган в период нацистского терора // ТумБа. – 2000. – № 15–16.
13. Гончаренко О. Голокост в Україні: регіональний аспект // Часопис української історії. Збірник наукових статей. – К., 2004. – Вип. 1. – С. 86–91.
14. Акти про розслідування злодіянь фашистів в період Великої Вітчизняної війни // Державний архів Хмельницької області, ф. Р-863, оп. 2, арк. 1–99.
15. Пересторога // Український голос (орган окружної управи м. Проскурова). – 1942. – 26 лютого.
16. Відозва // Український голос (орган окружної управи м. Проскурова). – 1943. – 4 лютого.

РЕЦЕНЗІЯ
на учнівську творчу роботу Павлової Тетяни Юріївни «Доля ромів (циган) на Поділлі в роки окупації краю (1941–1944 рр.)»

Рецензована робота відповідає темі конкурсу. Робота має логічну структуру, яка дозволяє розкрити тему. Вдало визначено об'єкт, предмет, завдання дослідження. Важливо, що дослідження Т.Ю. Павлової побудовано на місцевому подільському матеріалі (літературі та місцевих газетних публікаціях, архівних документах Хмельницького обласного архіву з даної проблематики). Подібні учнівські роботи мають науковий компонент і відкривають для молодого покоління нові сторони малодослідженої теми. Як зазначила авторка, «на власному досвіді ми перевірили, що така пошуково-дослідницька робота дуже захоплює. Надзвичайно цікаво відкривати щось нове і доносити його до інших людей» (с. 5).

Цінним є зауваження юної дослідниці: «недостатньо висвітленим залишається питання щодо долі циган, які поселилися в Україні з Польщі після початку Другої світової війни (1939 р.) і осіли на Волині та частково на Поділлі» (с. 12).

Досліджуючи архівні джерела, Т.Ю. Павлова віднайшла відомості про місця, де відбувалися масові вбивства ромів (с. 17), сумлінно зазначивши, що точну кількість розстріляних, як скажімо, чисельність розстріляних євреїв, неможливо було встановити. Автор констатує, що найбільше розстрілів ромів зафіксовано в Кам'янці-Подільському, «особливо дітей до 10 років, всі вони поховані у спільній могилі розстріляних українців, євреїв та циган. Така ж спільна могила є у Староконстянтинові».

Важливі джерела дослідниці вдалося віднайти в ході опрацювання місцевої окупаційної преси за 1942–1943 рр. (газета «Український голос» – орган окружної управи та управи міста Проскурова) в Державному архіві Хмельницької області.

Влучним вважаємо авторський висновок на с. 18: «Як неоцінена трагедія українства – Голодомор, так само належно неоцінена і катастрофа українських ромів, які за вироком німецького нацизму мали бути повністю знищені, а після цього мало б "остаточно" вирішитися і слов'янське питання».

Цікавими є і рефлексії Т.Ю. Павлової щодо дослідницького процесу на с. 20. «Під час написання роботи, ми зіткнулися з багатьма труднощами, однією з таких є швидкий відхід живих свідків геноциду – як циган, так і місцевих жителів, які могли б глибше розкрити нам це питання. Цигани рідко фігурують в документах періоду окупації та в післявоєнні роки. Їхню етнічну приналежність дуже складно визначити за прізвищами».

Перелік джерел та літератури треба правильно оформити. Це зауваження не знижує високої оцінки роботи.

Індивідуальна робота Т.Ю. Павлової на тему «Доля ромів (циган) на Поділлі в роки окупації краю (1941–1944 рр.)» відповідає вимогам для такого різновиду наукових робіт. Із доопрацюванням вона може бути рекомендована до друку.

Кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського
НАН України Н.О. Зіневич

Трагедія винищення ромів у с. Видерта на Волині у вересні 1943 року

Роботу виконали:
Троян Софія, учениця 10 класу
Грибовська Діана, учениця 8 класу
загальноосвітньої школи І-ІІІ ст. с. Дубечне
Старовижівського району Волинської області

Науковий керівник
Капущак Людмила Петрівна,
вчитель історії ЗОШ І-ІІІ ст. с Дубечне
Старовижівського району
Волинської області

Дубечне, 2013

ПЛАН

ВСТУП

Геноцид ромів на території України, зокрема і на Волині, є питанням, що тривалий час не лише не вивчалось, але й замовчувалось. Незацікавленість влади у вивченні особливостей історії національностей, що проживали на території держави, розрізненість самих ромських громад, недостатня джерельна база, наявність головним чином усних переказів про факти терору щодо ромів у Другій світовій війні, спричинили відсутність достатньої доказової бази для визнання переслідування ромів явищем цілеспрямованого геноциду. Розбудова громадянського суспільства, формування полікультурного сприйняття історичного процесу формування українського народу, дали можливість торкнутися тих явищ та подій, котрі ще донедавна залишалися «білими плямами» історії. Серед суспільно-значущих для висвітлення злочинів окупаційного періоду на Волині є і трагедія ромів, розстріляних у вересні 1943 року в с. Видерта Камінь-Каширського району Волинської області.

Актуальність роботи: дослідження винищення ромів на території Волині для збереження та увічнення історичної пам'яті про геноцид ромів в роки Другої світової війни.

Мета роботи полягає у спробі дослідити місця масового розстрілу ромських родин у с. Видерта під час нацистської окупації в роки Другої світової війни.

Мета зумовлює розв'язання таких завдань:

– розкриття ідеологічних причин переслідування ромів нацистами;
– висвітлення сусідських взаємин ромів з місцевим населенням;
– дослідження каральної операції проти ромів у вересні 1943 року в с. Видерта;
– вшанування пам'яті загиблих ромських родин.

Практичне значення даного дослідження: можливість його використання на уроках, позакласних заходах для роз'яснення сутності геноциду ромів під час Другої світової війни. Виховання толерантного ставлення до національних меншин України, нетерпимості до проявів дискримінації за національною ознакою.

Джерельна база:

- спогади очевидців розстрілів та дослідження краєзнавців, що дозволило засобом порівняльного аналізу узагальнити матеріал та виявити особливості перебігу даної історичної події.
- Документальний фільм «Танець пам'яті» Волинської ОДТРК (автор сценарію М. Генсецький, режисер С. Хижук, оператор В. Герасимлюк).
- Акти-списки убитих та вивезених громадян, які було складено Волинською обласною комісією по обліку збитків, що вчинили німецько-фашистські загарбники народному господарству та населенню (фонди Державного архіву Волинської області).

Теоретична основа дослідження: монографії провідних дослідників історії ромів, де подано науково обґрунтовані причини та прояви геноциду ромів. А саме:

- Бессонов Н. Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания;
- Бессонов Н. Цыганская трагедия, 1941-1945. Факты, документы, воспоминания;
- Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941–1944 гг.: Статистико-региональный аспект;

- Тарнавський І.С. Антициганська політика нацистської Німеччини та її союзників на окупованій території України (1941–1944 рр.);
- Тяглий М. Окупаційна політика та доля ромів України. 1941–1944 рр.

Також використано Інтернет ресурси, де висвітлено події, пов'язані з вшануванням пам'яті жертв геноциду ромів: http://www.volyn.com.ua; http://provolyn.com/news; http://narodna.lutsk.ua та ін.

РОЗДІЛ І
Переслідування ромів на окупованих територіях України як складова дискримінаційної расової політики нацистської Німеччини

Жорстокий терор проти мирного населення України під час німецької окупації мав на меті не тільки «швидке умиротворення», тобто придушення будь-якого опору окупаційними військами. Він став кривавим інструментом виконання «Генерального плану "Ост" на Україні в роки Другої світової війни (1939–1945) [2].

Нацистський «новий порядок» однією з своїх складових передбачав винищення «нижчих» народів. Переслідування циган у Третьому райху було расово-вмотивованим і являло собою невід'ємну частину загальної расової політики нацистської держави. Ці переслідування потім були перенесені на окуповані території, зокрема, на територію України [5].

Цигани сприймалися з точки зору нацистської расової теорії як загроза расової чистоти німців. Для «виправдання» цієї псевдонаукової тези нацисти трактували, що цигани, які живуть в Європі, являють собою плід змішання арійського племені з самими нижчими расами всього світу – це нібито пояснює їх «бродяжництво» і доводить їх асоціальність. Цигани, навіть осілі, зізнавалися потенційно асоціальними в силу своєї національності. Спеціальна комісія рекомендувала відділення «циганства» від німецького народу.

Наскільки відомо, першим законом, прямо і безпосередньо спрямованим проти циган, був циркуляр Гіммлера від 8 грудня 1938 р. «Про боротьбу з циганською загрозою». У ньому говорилося про «врегулювання циганського питання виходячи з расових принципів» [8].

Після 1 вересня 1939 року, часу початку Другої світової війни, значна частина ромів, що хотіли врятуватись від німецьких військ, відкочувала на територію України і зупинилася у Волинській та Рівненській областях. У зв'язку зі швидким просуванням фронту ворожих військ, багато місцевих і прибулих таборів ромів не встигли відійти на схід [9]. Під час окупації у 1941 році вони масово піддалися екзекуції: плановому фізичному винищенню, депортації до концентраційних таборів, переведенню на примусові роботи. З осені 1941 р. на окупованих територіях СРСР поряд з масовими вбивствами євреїв почалися масові вбивства циган. Карателі керувалися «принципом крові». Досить було циганської національності, щоб поповнити ряди жертв. Трохи пізніше геноцид за національною ознакою доповнився акціями «антипартизанської війни». У 1943–1944 роках цигани гинули заодно зі слов'янами при спаленні «партизанських сіл», при очищенні міст від підпільників [10]. Та не завжди ромські жертви були ідентифіковані за національністю. Навіть досліджувані нами матеріали фондів Державного архіву України у Волинській області не дають повної інформації

про втрати серед ромів під час німецької окупації. Зокрема, проаналізовано Акти-списки громадян убитих та вивезених, складених Волинською обласною комісією по обліку збитків, що вчинили німецько-фашистські загарбники народному господарству та населенню [1].

У своєму дослідженні ми розкриваємо конкретний історичний факт масового розстрілу ромів у с. Видерта Камінь-Каширського району на Волині німецькими угрупованнями [додаток В1]. Про цілеспрямоване знищення людей саме ромської національності свідчать очевидці: *«Женуть під конвоєм людей не наших. Придивилася – цигани. І старі, і малі діти»* (інтерв'ю № 4). Місцевих жителів-українців розстріли оминули. Хоча при найменших підозрах, що перед ними цигани, карателі були готові знищити людину. Свідок згадує, як військовий в німецькій шинелі, очевидно, поліцай, побачивши сусіда, що ховався від облави в рові, хотів його забрати.

«*Прийшов той Гриць зарослий, неголений.*

– *То циган?*

– *Ні, – батько заступається, – то наш сусід.*

– *Ну, то йди до хати*» (інтерв'ю № 2).

Жителька с. Видерта Тарасюк Ліксандра [додаток А4] свідчила, що конвой, котрий зганяв циган, мало не забрав її дітей. «*А мої синочки геть були схожі на циганчат. Я бігом. Впала в ноги, заломала руки, прошу:* "*Пусти, синочку, то ж мої діти". Кличе у свідки той конвой Ганну Григорову – невеличку дівчинку сусідку, а сам дуло на дітей наставив. Якось обійшлось*» (інтерв'ю № 4).

Тому, аналізуючи винищення циганського народонаселення на окупованих територіях як складову дискримінаційної расової нацистської політики, можна стверджувати про цілеспрямовану стратегію геноциду ромів. Геноцид циган – геноцид, організований і здійснений націонал-соціалістами в 1935–1945 роках на території Німеччині, країн-союзників Третього райху і окупованих країн. Знищення циган було частиною загальної політики націонал-соціалістів по знищенню політичних опонентів, гомосексуалістів, невиліковно хворих, душевнохворих, наркоманів і євреїв [8].

РОЗДІЛ II
Масове винищення ромів у вересні 1943 року в с. Видерта

2.1. Взаємодія ромів з місцевим населенням

Здавна український та ромський народи жили в добросусідстві. Дослідниця Голокосту Жанна Ковба на основі архівних даних, спогадів про долі депортованих циган польською і словацькою мовами, статистики, робить висновок, що в західноукраїнських селах було багато осілих циган. Частина з них – ковалі, одружені з українками. Циганки ж приставали до підстаркуватих парубків. У неділю і свята цигани ходили до церкви, переважно Греко-католицької [10].

Російський циганознавець Ніколай Бєссонов дослідив причини, чому окупацію цигани пережили краще, ніж євреї. Місцеві люди до циган ставилися більш прихильно, переважно через подібну релігійну приналежність. Цигани до того ж вважалися аполі-

тичними, на відміну від євреїв, які в гітлерівській пропаганді змальовувалися як «особливі помічники комуністів» (хоча такі евакуювалися в перші дні війни) [2]. Селяни допомагали осілим ромам, взаємодіючи у різних господарських сферах.

Циганські табори в той час кочували з села до села. Здебільшого, вони займалися ковальською справою, ремонтуванням возів та, загалом, без проблем уживалися з місцевим населенням [7]. Щодо ромського табору біля с. Видерта свідчить Тарасюк Ліксандра, місцева мешканка: *«Цигани жили коло хуторів, нікому вреда не приносили. Хто плуга зробить, то ножа кому принесуть. А за те люди харчі давали: хто бульбу, хто сала»* (інтерв'ю № 4) .

В скрутних обставинах народи по-сусідськи допомагали один одному. *«Наша баба пупи в'язала. Прийшли зимою (1942–43 рр.) цигани, щоб до шатра до роділі їхала. Баба не схотіла. – Ще дещо зробиться, щоб забили. Не піду і не везіть сюда. А вони привезли до хати. Та й мусила роди приймати в хати. Прийняла. А баба каже: "Привезли, от уже і вмирає". Як зроблять крик ті цигани, як стануть плакати. Аж дитина випала. "Ой, – кажуть, – бабушка, щоб ти сто літ жила, як ти нас налякала". Кликали бабу на хрестини. Не пішла, то зробив ножиці овечки стригти той циган»,* – розповідає Катерина Лісковська (інтерв'ю № 2).

2.2. Виконавці розстрілів

У видертській трагедії вересня 1943 року складним для дослідження є питання про те, хто ж був організатором і виконавцем каральної акції. Селяни згадують, що під час окупації в селі Видерта німецький загін не був розквартирований. Німці залишили управителем свого ставленика – старосту, а самі зрідка навідувались (інтерв'ю № 1). Очевидно, це пов'язано з досить активними діями партизанських загонів, котрих селяни іноді навіть не могли ідентифікувати за приналежністю. Відомо, що тут діяли угруповання «бульбівців», загони червоних партизан і невизначеного складу банди (інтерв'ю № 1).

Очевидці відтворюють події того дня очима дітей, яким найбільше запам'яталась загроза власному життю та існуванню своєї родини. Спогади Галини Василівни Лісковської [додаток А2], якій на день трагедії було лише вісім років, надзвичайно детальні в тій частині, що стосуються подій, котрі переживала її сім'я. *«Як зробилася стрільба, лихо. Ми під другий стіжок пішли лягли. Приходить якийсь партизан до нас. Батько просить: "Змилуйтеся, ідіть далі тако в корчі, то, може сховаєтесь і не заб'ють. А то найдуть заб'ють і вас, і мою сім'ю". А мої сестри корови погнали пасти в березину, а вони ж туди і стріляють в березину, бо весь той обоз, що в селі був, побігли в березину ховатися. Послухав той воєнний, та й поліз в кущі рокити. Лежу, а пуля над лобом бзьомкнула. Та й кажу батькові, а батько: "Суньмося в рови". Сидимо в рові, а земля аж ходит від кулеметів. Кулемети поставили на Бойчишині і Гаптикарові. Вже й притихає стрільба. Вже посідали. Аж біжить такий хороший солдат в синій шинелі як то німці ходили.*

– *Ей, друзья, давайте сюда. Цигани!*

Батько просить:

– *Ми не цигани, ми тутейши люди.*

– *А де хата? Чого ж сидите тут, ховаєтесь?*

– *Ховаємось, бо нам сказали, що село буде горіти.*

Побачив Гриця, сусіда, що з рова виліз, та й кличе. Прийшов той Гриць зарослий, неголений.

– *То циган?*

– *Ні, – батько заступається, – то наш сусід.*

– *Ну, то йди до хати.*

І на нас: "Йдіть до хати, чого ховаєтесь" (інтерв'ю № 2).

Однак, такий детальний опис допомагає виявити важливі обставини дня розстрілу через аналіз дрібних деталей розповіді. *«Ми йдемо вже до хати, аж коло Бойчишиного колодязя набирає воду якийсь котьолком. У сукманові чорному, на поясі патрони. Побачив нас: "Ану сюда!" Ідем до його. Він нас під рушницю і повів до хатини. Під стінку ставить. Я коло баби стою і скубу бабу: "Вже нас заб'ють". А баба: "Що ж я, дитиночко зроблю". Але за що? А він вже закладає патрони і в рушниці замком клацає. А тиї в рові сидять, понаставляли голови як вужі і сміються. Нарешті той, що нас у рові зловив, вискочив.*

– *Ану, брось! Найшов кого бити. Чого не бив того, кого треба було. Брось, сказав!*

Той опустив: "Ану в хату ідіть". Прийшли ми в хату, посідали, раді» (інтерв'ю № 2).

Так ми маємо уявлення про зовнішній вигляд карателів, що були разом з німцями. «*У сукманові чорному, на поясі патрони. Аж біжить такий хороший солдат в синій шинелі як то німці ходили»* (інтерв'ю № 2). Та підтвердження того, що саме ці військові були виконавцями розстрілів. «*Найшов кого бити. Чого не бив того, кого треба було*» (інтерв'ю № 2).

При подальшому аналізі стає зрозуміло, що на той час в селі вже знаходились озброєні загони. «*В селі вже стояла та партизанка. Так як облава, чи що. Я не знаю. Партизани червоні стояли. Та й все в той окоп біжать, сідають і рушниці наставляють – тренуються – як будуть стріляти, як хто наступатиме на їх. Один сів верхи і поїхав як на Камінь (м. Камінь-Каширськ). Стріляє. Раз, другий, як почули вистріл уже третій, всі, хто в селі був із воєнних біжать туди на край села. Вже хтось наступає*» (інтерв'ю № 2). Можна припустити, що цей загін червоних партизан вступив у бій з карателями: *«сидимо в рові, а земля аж ходит від кулеметів. Кулемети поставили на Бойчишині і Гаптикарові»* (інтерв'ю № 2), та невдовзі відступив. *«А мої сестри корови погнали пасти в березину, а вони ж туди і стріляють в березину, бо весь той обоз, що в селі був, побігли в березину ховатися*» (інтерв'ю № 2). Частину партизан, які відступали пізніше, німці наздогнали і вбили, згадує Катерина Савівна Нестерук [додаток А3]: «*Пішли в ліс. І звідти йдуть ті в німецькій одежі. Один під стіжок до Євдокима, а другий до мене йде на поле. Ну, вже мене заб'ють. Кричать: "Вертайся!" Він біля мене пройшов і на поле, а там ще стара Бобчиха бульбу копала, і до неї пішов. Вони все кричать: "Вертайся назад!" Вже той молодший під стіжок сховався, то того забили. А той іде на мене, вже завернувся. Я й голови не звожу. Він біля мене пройшов і пішов до них. Ото його в Липниках і забили*» (інтерв'ю № 3).

Значення присутності червоних партизан можна розцінювати по-різному. Вони могли бути захистом для селян, але, очевидно, були і додатковою небезпекою, адже могли накликати на село небезпеку каральних операцій німців. «*Висунули кухерчика, бо вже він у клуні був, бо вже давно казали, німці приїдуть палити село*» (інтерв'ю № 2).

Водночас сумнівним є ототожнення з людьми в німецькій формі бульбівців. «*З Каменя не йдуть, а вони з ліса йшли, ті бульбаші. Тиї вже десь німецького склада обікрали, то й наряжані були в німецькій одежі всі геть*» (інтерв'ю № 3). Можливо, згадка про акцію з пограбуванням німецького складу наклалась в свідомості очевидця на пояснення того, чому люди, котрі розмовляють «нашою» мовою, були в німецькій формі. Красномовним є факт наявності російськомовного військового, незвична для поліської глибинки мова якого запам'яталась восьмирічній Галині Лісковській.

«Аж біжить такий хороший солдат в синій шинелі як то німці ходили.

– Ей, друзья, давайте сюда. Цигани!..

Нарешті той, що нас у рові зловив, вискочив.

– Ану, брось! Найшов кого бити. Чого не бив того кого треба було. Брось, сказав!» (інтерв'ю № 2).

Важко припустити, що за наявності загонів червоних партизан російський солдат пішов до угруповань «бульбівців». Можливо, це були бандитські угруповання «різношерстого» плану, що тероризували місцеве населення, грабуючи. За свідченнями Г.П. Євчук, їй доводилось чути таку версію причини видертської бійні: цигани виказали німцям місце розташування одної з банд і каральна операція – акт помсти.

Найбільш очевидною є версія про розстріл ромів за наказом німецької адміністрації. До самого ж виконання, окрім німців, очевидно була залучена місцева поліція, обмундирована в німецький одяг [14].

2.3. Каральна операція

Фашисти, втихомирюючи українські та польські села і містечка вдавалися до різних по формі та однаково жахливих за суттю засобів нищення людей. Дуже часто з метою помсти за вбитих німців чи поліцаїв (українців, поляків чи інших) карателі оточували село на світанку, людей без розбору статі, віку заганяли у великі приміщення – церкву, школу, клуню, там зачиняли, а будівлю підпалювали. Тих, хто намагався вирватися з полум'я, розстрілювали. Частими були випадки, коли оточене село ще до вступу в нього карателів піддавалося нещадному бомбардуванню з літаків, а після цього уцілілих мешканців розстрілювали, спалювали, кидали у криниці та ін [2].

В селі Видерта каральна операція 1943 року розпочалась зранку (інтерв'ю № 2). Німці йшли з лісу дібровою в зелених шинелях. Про це свідчили пастухи, що пасли корови. Люди кинули табуни і побігли в село. Один одному почали переказувати, що німці йдуть, хочуть оточити село. Всі злякались, що будуть палити село і почали тікати подалі від хат, надіючись заховатись в ровах за селом. Про ці події згадують старші очевидці події, свідчення яких вдалось зафіксувати авторам фільму «Танець пам'яті». «*Втікали всі і цигани разом. Я бігла, дівчинка в мене на руках маленька була. Цигани вчотирьох тікали і хлопчик біг маленький за ними. Жінка остається з дитиною, а той циган кричить на жінку: "Ти втікай, а дитина хай остається. Спасай себе"*» [14]. Слово «матір» не знає національності. І українка, і циганка рятували своє дитя. І матір, що врятувалась, з жалем і повагою говорить про ту, котра загинула, та не залишила дитини. «*А вона не покинула. Побігла в густі корчі, болото… А ми побігли*

в другу сторону. Якби вони побігли за нами, то осталися б живі, а вони побігли до села. Їх під клунею побили» [14].

Вражаючою історією того трагічного дня є доля ще одної молодої циганки з немовлям. Враження були настільки сильними, що цей випадок згадують всі очевидці.

Катерина Лісковська, внучка баби-повитухи, що прийняла взимку роди в ромської породіллі, згадує: *«В той день стоїмо на мосту, аж ведуть ту циганку. "Дивна" циганка звалася, як і моя баба. Женуть перед собою, а в неї за плечима кошичок як за неньку, а дитину несе. Циганочка каже: "Ой, бабочка, бабочка, порятуй мене, бо вже ж мене не буде". Баба каже: "Що ж я, дитиночко, зроблю? Рятувала як могла, а вже тепер не порятую". Догнали до дороги, та й забили. І дитючка, і її забили. Неньку повісили на вербу порожню. А дитина й вона лежать»* (інтерв'ю № 2).

Ця моторошна картина відбилася у пам'яті усіх свідків. *«Як усе стихло, пішли до Цапкової хати дивитися. Казали, там ненька колишиться на вербі. Порожня. Піврічну дитину і матир забили»,* – розповідає Тарасюк Ліксандра (інтерв'ю № 4). До вечора розстріляних забрали, та порожню неньку німим докором нелюдського звірства колихали старі верби (інтерв'ю № 2).

Тим часом, облава все стискала кільце. Свідки бачили, що тих ромів, котрі втікали – з автоматів стріляли, хто ні – кілками добивали [14].

Циган погнали по Мартигоновій вулиці і в закутку порозстрілювали (інтерв'ю № 1). Багатьох зігнали до клуні. Тут постала жахлива картина нелюдської жорстокості, про яку з свідчень очевидців розповідає перший дослідник Видертської трагедії, на жаль, нині покійний Олександр Сінкевич у фільмі «Танець пам'яті».

– *В клуні почали стріляти. Чи це просто було брак набоїв, чи у військовий час був вибух якихось інстинктів – вони перестали стріляти, вони почали різати. Різати ножами, різати багнетами. Різали довго, тому що коли ті, що залишилися живі, прокинулися, було по гульки крові в тій клуні* [14].

Винищення проводилось з особливою люттю: кого уздечкою затягували і душили, а вагітну жінку насадили на кілок (інтерв'ю № 1).

«Тоді як їх постріляли, ніхто не міг вийти з хати до самої ночі... Лежали вони до ночі, а потім їх по наказу на могилки позвозили. Там у ямці й закопали», – згадує про завершення кривавого дня Тарасюк Ліксандра.

Скільки в той день було всього розстріляно ромів – встановити важко. Сергій Григориченко розмірковує: «Якщо, з свідчень, було біля 60 сімей, а ромська сім'я в ті часи нараховувала 8–10 людей, то уявляєте скільки?» [14]. Про значну кількість загиблих свідчать і спогади про велику кількість крові в клуні від вбитих. На пам'ятному хресті також викарбовано «Вересень 1943 року. У с. Видерта та в окрузі нацистами закатовано і вбито близько 60 сімей ромської національності». Г.П. Євчук з раніш записаних свідчень Данила Гладуна, котрий звозив вбитих, називає 22 жертви. Можливо, саме стільки і було захоронено саме ним.

Один з дослідників долі ромів під час окупації О. Круглов у своїй праці «Геноцид циганів в Україні в 1941–1944 рр.» зазначає, що в с. Видерта (Камінь-Каширський район) в 1943 р. було розстріляно 50–60 циган [3].

2.4. Врятовані

І все ж навіть у цій кривавій трагедії були ті, кому пощастило врятуватися та судилося стати живим свідком та вічним докором нелюдам. Існує чимало версій, як і хто врятував тих дітей, які вижили. Голова Волинської обласної організації циган «Терне рома» С. Григориченко розказав, що йому повідомляли свідки трагедії. *«Три дівчинки побігли. Одну догнали і багнетом вбили, а інша, шестирічна, впала на ріллю, і мама на неї впала. Маму багнетом вбили, а їй пальчики відрізало. На ту кучу побігло багато ромів, і всі біля дівчини. Всіх стріляли, добивали»*, – каже він [13].

У фільмі «Танець пам'яті» є згадка про спілкування з однією з не багатьох врятованих ромів – Ольгою Бузною. Вона згадувала, що була повна клуня побитих людей. Залишилося кілька хлопців, які виповзли на город до картоплі, в борозни. В тій канаві лежала в крові і Ольга, якій на той час було 7–8 років. Ходили добивали, але не дострелили і, щоб перевірити, на лівій руці відсікли кілька пальців [14].

Потому ввечері, ризикуючи своїм життям, до розстріляних підійшла польська жінка та розшукувала живих. «Її прізвища не знаю. Вона просто хороша людина, бо знайшла ту дівчинку в калюжі крові і витягнула. Виявилося, що дівчинка жива. Жінка до себе в хату принесла і вилікувала. В 2005 році вціліла була на відкритті пам'ятника і ходила на могилу тієї пані», – розповів С. Григориченко [13].

Очевидець Лісковська Галина пригадує ще одну врятовану дівчинку і називає рятівницею Федору Гречковську.

«Циганів били на Мартигоновій вулиці. Казали, що багато циган побили, а одна осталася. Малесенька ще була – 3 роки було. Та й Федорка там була. Казали, що вилізло з-під забитих живе дитя, та й Федорка каже: "Я собі її заберу, в мене дітей нема". Тримала з тиждень. Та дочулися десь здалеку цигани, то приїхали і забрали дівчинку» (інтерв'ю № 2).

С. Григориченко також підтверджує цей факт: «Моя хресна мама, що проживала в Ківерцівському районі – серед ромів пані Митка. Її спасла українська жінка Федора» [14].

Вчителька місцевої школи Галина Євчук [додаток А1] записала спогади очевидиці тих подій Тарасюк Ліксандри, яка називала Федору рятівницею двох ромських дітей.

«Федора, сусідка, прикрила двох циганчат у ровці, то той циганчук годувався, бо в неї своїх дітей не було. Час важкий. Вона трошки потримала тих дітей. Цигани почули – одне забрали. А те друге нікому не показувала, цілий рік хлопця годувала. А вже після війни вона зізналася голові сільради Наумику Василеві. Знала, що і він єврея врятував.

Було те циганча в Федори років чотири і втекло з циганами. Було сяде коло брами, щось мугикає, співало, свистало. І виждало, як цигани проходили коло нас. І ніхто не знав яких літ 20–30, яка його доля. Уже потім говорили, що той циганський хлопчик – циганський барон, що часто приїжджає» (інтерв'ю № 4).

Приїжджаючи у Видерту, роми завжди приносили квіти на могилу Федори Гречковської – рятівниці ромських дітей (інтерв'ю № 1).

РОЗДІЛ ІІІ
Вшанування пам'яті загиблих

Тривалий час Видертська трагедія замовчувалась. Лише через шістдесят один рік, у 2004 році, на кладовищі с. Видерта було відкрито пам'ятник розстріляним ромам [додаток А5]. З цієї нагоди відбувся мітинг, на який зібралось близько тисячі людей. Приїхали сюди також понад півсотні циган. На мітингу виступили віце-консул Генерального консульства Республіки Польща в Луцьку Анджей Дрозд, начальник відділу у справах національностей, міграції і релігій облдержадміністрації Олександр Кравчук, голова Волинської обласної організації циган «Терни Рома» Сергій Григориченко, очевидці трагедії Ольга Бузна і Анастасій Гученко та інші [11].

На пам'ятному мармуровому хресті викарбувано: «ПАМ'ЯТЬ СКОРБОТА ПРИМИРЕННЯ». Сюди, до місця вічного спокою загиблих, щорічно приходить на панахиду все село, приїжджають роми, всією громадою поминають невинно убієнних. «Що їм ті цигани робили? Нащо їх було бити?» – вічним докором лунають болючі спогади Галини Лісковської. Єднає всіх спільний людський біль, що не має національностей і сильніший за час.

Пережитий геноцид знайшов своє відображення в казках, піснях, віршах і літературних творах циган. Трагедія с. Видерта спонукала і місцевого краєзнавця Галину Пилипівну Євчук до написання поетичної поеми пам'яті полеглих [додаток В1] та вірша «Цвіте ромен» [додаток В2].

На Третьому телевізійному фестивалі «Відкрий Україну», який відбувся 21–23 жовтня 2008 р. у Києві, у головному телеконкурсі «Багато націй – один народ» перше місце Почесний знак і Диплом здобула робота «Танець пам'яті» Волинської ОДТРК (автор сценарію М. Генсецький, режисер С. Хижук, оператор В. Герасимлюк, монтаж О. Радчук). Фільм, що був знятий на основі реальних подій, і є унікальним історичним джерелом, що назавжди зберегло свідчення про Видертську трагедію.

Разом із загиблими в небуття відійшли їхні пісні, майстерність ремісників і життєрадісність свободи. Не можна повернути втраченого, та не слід дозволити втратити це вдруге. Пам'ять про трагедію винищення ромів має стати засторогою для майбутніх поколінь, закликом до толерантності та поваги в стосунках між народами та державами.

ВИСНОВКИ

Отже, в роки Другої світової війни доля циган України склалася трагічно. Вони підлягали винищуванню тільки за свою етнічну приналежність. Знищення проводилося повсюдно з використанням всіх наявних ресурсів і адміністративних ланок різних рівнів. Геноцид циган здійснювався у двох формах: організованій та спонтанній. Загальними тенденціями політики геноциду слід вважати масові акції знищення, перебування циган на особливому правовому становищі, яке передбачало їх дискримінацію, використання каральних органів, намагання знищити свідчення

проведеного геноциду і пам'яті про жертви. Крім того, слід зазначити, що в Україні вбивали як кочових, так і осілих циган. Ніякого розходження між ними не робилося, і їхнє поголовне винищування було тільки питанням часу. Мотивувалося тотальне винищення циган нацистами тим, що вони є «асоціальними елементами», переносниками заразних хвороб, злодіями й грабіжниками, жебраками й закоренілими ледарями [5]. Хоча чисельні факти взаємодії ромів та місцевого населення свідчать про налагоджені господарські зв'язки між народами і відсутність ворожості у спілкуванні.

У роки Другої світової війни, за різними даними, було знищено від 50 до 70 відсотків європейських циган. Серед них – понад десять тисяч циган українських. Здавалося б, не так і багато, проти семи мільйонів загиблих у час Голодомору і півтора мільйона українських євреїв – жертв Голокосту. Однак на середину ХХ ст. ромів в Україні налічувалося всього 20 тисяч [10].

Внаслідок проведених з особливою жорстокістю масових розстрілів, у вересні 1943 року в селі Видерта Камінь-Каширського району Волинської області було знищено біля шістдесяти сімей, що, за різними оцінками становить до п'ятисот людей. Каральна операція проводилась за розпорядженням німецького командування з залученням загонів поліції.

Після розстрілів залишилися вцілілими декілька ромських дітей, котрим допомогли врятуватися місцеві жителі, що ще раз підтверджує відсутність національної ворожнечі між народами і згуртування в роки воєнних лихоліть. Знищені у селі Видерта ромські сім'ї стали жертвами тотального винищення циган німецькою окупаційною владою, що засвідчує цілеспрямований геноцид проти ромського народу.

Через вивчення трагедій і вшанування жертв геноциду потрібно інтегрувати знання про них в історію України.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Державний архів Волинської області, ф. Р-164, оп. 3, спр. 18.
2. Бессонов Н. Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания // Голокост і сучасність. – 2009. – № 2 (6).
3. Круглов А. Геноцид цыган в Украине в 1941 – 1944 гг.: Статистико-региональный аспект // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 2 (6).
4. Макарчук С. Втрати населення на Волині в 1941–1947 рр. / Україна – Польща: важкі питання. Т. 5. – Варшава, 1999.
5. Тарнавський І.С. Антициганська політика нацистської Німеччини та її союзників на окупованій території України (1941 – 1944 рр.) / Матеріали наукової конференції. – Донецьк, 2011.
6. Тяглий М. Окупаційна політика та доля ромів України. 1941-1944 рр. / Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. – К.: НВП «Видавництво "Наукова думка, НАН України"», 2011.
7. Бессонов Н. Цыганская трагедия, 1941-1945. Факты, документы, воспоминания. – Т. 2: Вооруженный отпор. – СПб.: Шатра, 2010.

8. Електронний ресурс. Режим доступу: http://gypsy-life.net/history-main4.htm.
9. Геноцид циган. Електронний ресурс. Режим доступу: http://znaimo.com.ua/Геноцид_циган.
10. 2 серпня – Міжнародний день голокосту ромів. Електронний ресурс. Режим доступу: http://narodna.lutsk.ua/index.php/2011-03-03-15-41-13/661-2-.
11. Геноцид проти ромів у роки Другої світової війни. Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.ua-reporter.com/novosti/35475.
12. Капітула І. Пам’ятник розстріляним ромам / Газета «Волинь» № 249, 30 вересня 2004 р. Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.volyn.com.ua/?rub=20&article=4&arch=249.
13. На Волині вшанують жертв циганського Голокосту Електронний ресурс. Режим доступу: http://provolyn.com/news_2011-07-29/9040-na-volini-vshanuyut-zhertv-ciganskogo-golokostu.html.
14. На Волині вшанували ромів, закатованих фашистами. Електронний ресурс. Режим доступу: http://orthvoldiocese.lutsk.ua/jeparhija/novyny/1317-na-volyni-vshanuvaly-romiv-zakatovanyh-fashystamy.
15. Танець пам’яті. Документальний фільм Волинської ОДТРК, 2005 р. Автор сценарію М. Генсецький, режисер С. Хижук, оператор В. Герасимлюк.

ПЕРЕЛІК ІНФОРМАНТІВ

1. Євчук Галина Пилипівна, 1951 р.н.; с. Видерта.
2. Лісковська Галина Василівна, 1935 р.н.; с. Видерта.
3. Нестерук Катерина Савівна, 1930 р.н.; с. Видерта.
4. Тарасюк Ліксандра, 1905 р.н.; с. Видерта.

Додаток А1

Євчук Галина Пилипівна з вихованцями

Євчук Галина Пилипівна (в центрі) з родиною

Додаток А2

Лісковська Галина Василівна

Додаток А3

Нестерук Катерина Савівна

Додаток А4

Тарасюк Ліксандра

Додаток А5

Пам’ятний хрест на місці захоронення ромів
у с. Видерта Камінь-Каширського району Волинської області

Додаток Б1

Пам'яті загиблих ромів

Цілу ніч ходив дощ коло хати,
Зітхав у гіллі дерев, шарудів,
А ранок грався хмарами мляво,
Сонця на землю пускати не хотів.

Щось нездужалося того дня Федорі…
Чи то осінь щоденно приносить втому?
Блакитна прозорість вересня
Таки витягла жінку з дому.

Надворі трішки прояснилось –
Мішки на руку, кошілку й мотичку
І понад клунею, через вторований шлях
Пішла копати картоплю, згрібати гичку.

Небо не мжичило більше,
Але й не радувало яснотою.
Чогось сумно і мулько на серці,
Але треба копати, Бог зі мною!

Перехрестилась. Погляд впав на хату, батьківську стареньку
Туди, за нивку, в Березину…
Вжахнулась: «Матінко! Ой ненько!»
Беззахисні, скривавлені і босі цигани йшли повз хат сільських,
А два рядки конвоїв збоку…
Зривались бігти дітки-малюки…
Зацьковані собаками і ґвалтом
На Мартигоновій вже вулиці всі враз
Розбіглись хто куди,
А черга автоматна строчила мабуть тисячний вже раз.

Такого пекла ще не бачила ніколи,
Топтали кіньми, камінням закидали,
Уздечкою маля вже задушили,
Вагітну жінку із кілка знімали…
Тремтіла жилочка кожнісінька в Федори,
Проте угледіла здаля
Здригалося тільце дитини кволе.
Майнула швидко думка: «Поле…
Це ж той рятунок! Он рівчак! Як серце коле.»

Прикидала, присипала й присіла
Здивована, осяяна і світла,
А в серце мрія рятівна вже квітла:
Сорочечку в думках для хлопчика вже шила.
Розказував Данило, коли вщухло,

Нарахував убитих двадцять двоє.
Красуні й красені – роменів
Він звозив до кладовищ діб троє.

А світ мліє від пестощів сонця,
Світає, жаріє, горить,
Минають роки, на серці і досі тривожно:
«Ой що то було! Ой як серце болить!»

Глибока могила. Всі разом – родина…
І їх імен ніхто не знав й не знає,
Лиш ворон кряче і вчувається:
– Євгеня, Марина, Христя, Івани, Степани…

А дитя? – спитаєте ви, – Де?
Років чотири з рятівницею жило.
І гарне, і розумне ж бо було
Та волі захотілось циганчаті.

А саме тоді на Загатті
Проходили ромени вулицями,
Воно ж, сховалося за браму
і вижидало часу того,
Щоб вирушити з дому.

Здригнулась знову думка у Федори:
«У мене ж дитина була!
Світе жорстокий! Світе лукавий!
Я ж без нього піщинка! Зола!»

Приїхав… Землі поклонився низенько,
Могилі матусі-Федори. «О ненько!
Вже у свої шістдесят я схиляюсь
В молитві святій і Бога благаю:
«Дай рятівниця мир і спокій.
Вибач! Спізнився. Але я завжди твій!»

Вечір. Дихає свіжістю кожна стежина,
І сумом, і жалем пахне пучечок зела,
Хрест і могила… Тут ромів родина,
Яку забрала зловісна рука…

Сльозу щиру втирає циганський барон,
Світить вічній пам’яті родини свічку.
Віддаймо шану тим, хто жертвою безвинно впав,
Закарбуймо їх імена на обеліску…

Галина Пилипівна Євчук,
жителька с. Видерта

Додаток Б2

Цвіте ромен

Цвіте ромен у полі над селом,
Цвіте ромен і радує усіх,
А моє серце повниться журбою
За всіх отих, хто в цих полях поліг.
І кожна квітка. Як людськая доля.
Нагадує про біль воєнних літ.
Цвіте ромен, біліє серед поля
Колише вітер тихо ромен-цвіт.
І знову над заплавою тумани,
І падає на луг дзвінка роса…
Ці квіти, наче сиві матері,
Бринить на пелюстках жива сльоза,
А може це вдовиця плаче сива?
Я знаю, хто убитий, вже не встане.
Нам їх уже ніколи не піднять.
Нехай цвіте ромен, нехай не в'яне,
Бо в нім – людської пам'яті печать.

Галина Пилипівна Євчук,
жителька с. Видерта

Додаток В1

Карта Волинської області. с. Видерта
Камінь-Каширського район

РЕЦЕНЗІЯ
на роботу Софії Троян і Діани Грибовської
«Трагедія винищення ромів у с. Видерта на Волині у вересні 1943 року»

Несмотря на некоторые недостатки, работу С. Троян и Д. Грибовской хотелось бы рекомендовать на призовое место на конкурсе «История и уроки Холокоста». Работа представляет собой попытку микроисторической реконструкции событий в одном отдельно взятом селе в чрезвычайно сложном для рассмотрения историка регионе – на Волыни. Работа основывается в том числе на четырех самостоятельно записанных авторами интервью с очевидцами описываемых событий. На основе этих интервью авторы предпринимают попытку реконструировать ход карательной акции в отношении цыган села, ее исполнителей, причины и мотивы акции, попытки выживания жертв, реакции окружающих цыган односельчан. Работа написана чрезвычайно живым и интересным языком, и авторские комментарии и выводы умело подчеркивают приводимые фрагменты из свидетельств. Важна попытка реконструировать причины, ход и последствия акции в селе, а также попытка охарактеризовать послевоенные процессы увековечения памяти погибших.

Выскажем некоторые замечания, которые могут служить направлениями для дальнейшего исследования в будущем. Во-первых, на наш взгляд, работе не хватает регионального исторического контекста. Не только в данном селе, но и в других населенных пунктах Волынской области и на их околицах проводились расправы с цыганским населением – поэтому работа смотрелась бы убедительнее, если бы были выявлены сходства либо особенности данной акции по сравнению с аналогичными акциями в отношении цыган в других местностях. Во-вторых, авторы пишут, что «долгое время эта трагедия замалчивалась». Это подразумевает, что о ней намеренно не вспоминали? По какой причине? Или причина была в том, что не было «агентов памяти», которые были заинтересованы в ее описании и увековечении? В-третьих, было бы важно попытаться выявить с большей определенностью профиль исполнителей акции – были ли это сами немцы, или они опирались на поддержку вспомогательных сил полиции из местного населения, или расправу учинили независимые формирования, которые в 1943 г. контролировали существенную часть сельских местностей на Волыни? Далее: часть приложений представляют собой два стихотворения в память о погибших цыганах. Но отсутствуют очень важные сведения о том, когда они были написаны и были ли опубликованы – в то время как это тоже могло бы стать важным элементом для анализа о памяти о погибших цыганах в послевоенный период.

За исключением вышеперечисленных вопросов, работа авторов, по нашему мнению, выполнена на высоком уровне и может быть представлена на призовое место на конкурсе «История и уроки Холокоста»

Научный сотрудник Украинского центра
изучения истории Холокоста Михаил Тяглый

Динаміка толерантності стосовно циган на території Луганської області

Роботу виконали:
Бондаренко Владислав
та Бондаренко Станіслав, учні 10 класу
Семейкинської ЗШ І-ІІІ ст. Краснодонського району

Науковий керівник:
Огієнко Яна Вікторівна, вчитель історії

2013

ПЛАН

ВСТУП

Демократія як виклик суспільства, що розвивається, завжди спонукає своїх громадян до пошуку конструктивних шляхів розв'язання існуючих проблем. Осмислення вітчизняної історії, поліетнічність українського суспільства, розмаїття культур, релігій і традицій в умовах демократії стають справжніми викликами для молодої людини на шляху до громадянської свідомості та вибору життєвої позиції. Ми, як молоде покоління, потребуємо орієнтирів та дороговказів, які допоможуть краще зрозуміти себе і суспільство, в якому ми живемо, визначити життєві та соціальні пріоритети, діяти свідомо та відповідально.

Ми – громадяни України, саме наша Батьківщина в ХХ столітті пережила трагедії Голодомору та репресій, Голокосту та етнічних чисток, тому нам близькі та зрозумілі ідеї пропагування терпимості і злагоди, миру та цінування різноманітності.

Наші батьки навчалися за підручниками кількадесятилітнього викривлення суспільствознавчих, а особливо історичних знань, зневажливого ставлення до будь-яких інтелектуальних пошуків, зневіру у можливості «дізнатися правду». Цим і багатьма іншими краєзнавчими проектами («Лемки Луганщини», «Афганістан болить в моїй душі», «Козацтво Луганщини сьогодні», «Краснодонці у Будапештському підпіллі») ми пропагуємо глибоку повагу до минулого, хоча б яким воно не було, намагаємось побачити та зрозуміти «уроки історії».

Інтолерантність, стереотипи, дискримінація у різних формах, аж до геноциду, історично присутні в історії ромів, і в історії українців, в історії Європи і світу загалом. Тому важливо знати, як, за допомогою яких чинників історично формувалася нетерпимість та до чого вона призвела.

Роберту Кеннеді належать такі слова: «Щоразу, коли людина відстоює ідеал, або своїм вчинком полегшує долю інших, або виступає проти несправедливості, вона породжує малесеньку хвильку надії, і, перетинаючись одна з одною, ці хвильки, що надходять від мільйонів окремих центрів завзяття і хоробрості, зливаються у потік, що здатен змести найміцніші стіни гноблення і протидії». Такі слова спонукають до дії.

Ми добре розуміємо, що у міжнаціональних відносинах, у житті поліетнічного суспільства, його історії наявні ситуації без єдиного правильного рішення, а вихід є тільки у вдумливому ставлення до таких понять, як «взаємоповага», «терпимість», «співжиття», «цінності».

Наш світ постійно змінюється. Відома велика кількість філософських та наукових праць зі справжніми винаходами у гуманітарній сфері, якими люди користуються і сьогодні. Але навіть у дуже недалекому минулому невід'ємні права людини грубо порушувалися.

Ми вирішили провести дослідження порушення прав наших співвітчизників ромів у роки Другої світової війни на окупованій території Луганської області та у повоєнний час; та динаміки толерантності відносно ромів у нашому регіоні у ХХ столітті.

Як відомо, цигани (рома) – одна з найчисленніших етнічних меншин в Європі, шар етнічного населення загального індійського походження. Також їх характеризують як

міжгрупове етнічне утворення. Це позначення характеризує особливості мозаїчного розселення циганських груп серед населення різних країн і пов’язані з цим особливості формування їх сучасної ідентичності. В якості узагальнюючої назви на політичному рівні для всіх європейських циган використовується позначення «рома».

Нас глибоко здивувала несправедливість стосовно цього народу не лише під час війни, але й у повоєнний час, коли вони в більшості жили осіло.

Отже, у цілому **актуальність** нашого дослідження зумовлена тим, що у нашому регіоні, як і в усій Україні, мало підтримується або не розвивається система виховання толерантності особистості в умовах полікультурного суспільства. Час вимагає сьогодні від молоді глибокого аналізу історичного досвіду, який пояснює особливості сучасних соціальних та етнічних реалій.

Працюючи над проектом ми **вирішували такі завдання**:

1) опрацювати теоретичний матеріал про геноцид циган у роки Другої Світової війни;
2) вивчити питання толерантності у міжнаціональних відносинах у нашому регіоні і, особливо, що стосується ромів;
3) підготувати виступи екскурсоводів для шкільного краєзнавчого музею «Мій рідний край»;
4) висвітлювати роботу краєзнавців у місцевих ЗМІ.

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА

1. Динаміка толерантності

В Україні зберігається досить високий рівень ксенофобії стосовно циган. Про це свідчать озвучені в 2010 році результати моніторингу Інституту соціології НАН України: «Ми спостерігаємо тривожну динаміку... Якщо наприкінці 80-х рр. відзначалося в цілому шанобливе, піднесене, гуманістичне ставлення до етносів, що зберігалося до середини 1990-х рр., то починаючи з 2002 року відбувається різкий спад толерантності», – сказав на прес-конференції заступник директора Інституту соціології НАН України Микола Шульга.

За даними моніторингу, толерантне ставлення (за критерієм готовності прийняти у свою родину і мати друга) до циган ніколи не було особливо високим – близько 11% населення на початку 90-х рр. Згодом ця величина закріпилася на рівні 2% і залишається практично стабільною.

Шульга також озвучив показники по ксенофобії (стійке переконання, що представників деяких етносів не варто допускати в Україну) стосовно циган. Вони були досить високими. Станом на 2002 рік 50% респондентів не бажали пускати представників цього етносу в Україну.

2. Геноцид циган у роки Другої Світової війни

Геополітичним осердям арійської раси нацисти оголосили Німеччину. Це, згідно з уявленнями, визначало її особливу роль у світовому історичному процесі. Керуючись постулатом про те, що принцип природного відбору є суспільною реальністю, гітлерівці обстоювали твердження про «закономірність боротьби рас, у якій перемагає найсильні-

ша». З цього приводу ізраїльський учений Дж. Тененбаум стверджує: нацисти зробили теорію еволюції тваринного світу невід'ємною частиною своєї ідеології. «Їх політичний словник був насичений такими словами, як простір, боротьба, відбір і викорінення… Вони не приховували такого силогізму своєї логіки: світ – це джунглі, в яких різні народи ведуть боротьбу за територію. Виграє найсильніший, натомість слабший гине чи його вбивають. Чужі раси є загрозою безпеці… Тут закінчуються силогізм – і відкриваються двері газових камер» [1, с. 23].

Расова теорія займає ключове місце й у причинах геноциду циган. Певний час керівництво НСДАП намагалося розробити щодо них таку політику, яка б враховувала два фактори. По-перше – соціальний, по-друге – їх етнічну неоднорідність (наприклад, сінті, лаллєрі, рома, ловари, балканські цигани та інші). Керуючись міркуванням учених-расистів про те, що за час довготривалих мандрів з Індії до Європи цигани змішалися з іншими народами, лідери соціал-націоналістів поділили їх на «чистокровних» і «змішаних». При цьому останні трактувалися гіршими й особливо небезпечними.

Стосовно соціального фактору, то він – рефлексія антициганських стереотипів, які здавна вкоренилися серед багатьох європейських народів, нездатності вчених-расистів і націонал-соціалістів загалом адекватно оцінювати самобутність цієї спільноти. В Третьому Райху циган традиційно класифікували як антисоціальний елемент, схильний до скоєння злочинів, бродяжництва й не готовий змінити стиль свого життя [2, с. 43].

Застосований нацистами расовий та соціальний підходи стали критеріями для поділу циган на окремі групи, що й визначало їх долю. Тих із них, кого зараховано до першої (т. зв. «чистокровні»), не знищували, проте саме на них планувалося здійснювати «наукові» експерименти. До другої групи нацистське керівництво відносило «соціально адаптованих». Їх, як і «чистокровних», не вбивали. Водночас стосовно кожного з представників «соціально адаптованих» циган передбачено здійснювати такі злочинні заходи, які спрямовувалися на запобігання дітонародженню: до часу досягнення юнаками й дівчатами 11-річного віку вони мали бути стерилізованими. Третя ж, найчисельніша група, мала, згідно з планами керівництва НСДАП, завершити свій життєвий шлях на «фабриках смерті»

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

1. Статистичні дані

Дані отримані у статистичному відділі Краснодонської райдержадміністрації:

За переписом 2001 року населення області становило:

– 2546,2 тис. або 5,3% жителів України.

У національному складі населення:

– українців 60,7%;
– росіян 34,7%.

Етнічні українці складають більшість в усіх районах області крім Станично-Луганського, де історично переважають донські козаки, яких враховували на переписі як росіян, які в сумі склали 85,1% мешканців району.

– **Цигани** складають 0,09% населення **(2 284 особи).**
– У Краснодонському районі проживають **1320 циган (1,02%).**

2. Аналіз районів осілого проживання ромів на території Луганщини

Район	Населений пункт	Вулиці	Родини
Краснодонський	Сімейкине Шевирівка Красне Новоганнівка Поріччя	Переїздна, Лермонтова Карла Маркса Церковна Центральна Карла Маркса	4 родини
Свердловський	Карпове Свердловськ	Річна Вокзальна	2 родини
Лутугинський	Георгіївка	Центральна, Піщана, Карла Маркса (місцевість називається Абрамкіна круча)	2 родини
м. Краснодон		Луначарського, 8 квартал, Чайковського	2 родини

В нашій роботі та у інтерв'ю надалі будуть зустрічатися підтвердження асиміляції ромів. В наш час важко зустріти «чистокровного» (як часто вони себе називають) цигана, бо більшість з них вже асимілювала з українським чи російським населенням.

Зі словника:

Асиміляція – процес, у ході якого етнічна, расова, соціальна, конфесійна чи інша меншість сприймає цінності, норми поведінки, культуру більшості тощо. Розрізняють природну (добровільну) та штучну (насильницьку), повну й часткову, соціальну й етнічну асиміляцію.

Прикладами такої повної та добровільної асиміляції ромського населення є сім'ї, які проживають у селищі Сімейкине – це дві багатодітні родини (на жаль, тільки одна родина погодилась дати інтерв'ю).

Більшість ромів, які проживають сьогодні на території Луганщини перейшли до осілого способу життя. Це відбувалося у різні історичні періоди.

Цигани Краснодонського, Свердловського районів та міста Краснодон переселилися в нашу місцевість переважно до війни, у 1938-1939 роках з населених пунктів Ростовської області (Росія).

Цигани Лутугинського району перейшли до осілого життя у 50-ті роки XX століття. Особливо цей факт знаходить підтвердження на прикладі заселення вулиць селища Георгіївка Лутугинського району, де вже вище названі вулиці були заселені саме у період 1956-1958 років (так званої «хрущовської реформи "осілості"»).

3. Історична довідка:

«5 жовтня 1956 вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР № 658 «Про залучення до праці циган й заборону бродяжництва». Третій пункт указу встановлював кримінальну відповідальність за бродяжництво – заслання до 5 років з обов'язковим притягненням до праці (цей пункт втратив силу лише 25 березня 1961 року). 27 жовтня 1956 року Рада

міністрів УРСР прийняла відновну постанову (№1342): облвиконкоми були зобов'язані у тримісячний термін розселити на постійне місце проживання циган, що займаються бродяжництвом, працевлаштувати їх і організувати культурно-побутове обслуговування. Було затверджено перелік районів розселення циган в УРСР. Головним наслідком акції 1956 р. було зовнішнє припинення кочування циганами [4, с. 54].

Вперше стосовно до циган державний акт відкрито оперував не соціальним, а національним терміном («цигани») і при цьому погрожував репресіями. Між тим, чимало ромів оцінюють підсумки радянського державного втручання скоріше позитивно. Збереження самобутніх національних звичаїв і моральних підвалин залежить, насамперед, від конкретних сімей. Зате матеріальні переваги осілого існування і систематичної освіти дітей по закінченні деякого часу достатньо прояснилися.

До 1950-м рр. кочовий спосіб життя економічно став себе зживати. Експансія товарів промислового виробництва знецінила працю більшості циган-кустарів (адже саме збут ремісничих виробів століттями був однією з причин і пружин кочовища). Механізація сільського праці та обмеження щодо використання коней в особистому господарстві підірвали циганську кінну торгівлю. Власне кажучи, процес переходу до осілості вже йшов і так. Спільна участь у боротьбі проти фашизму психологічно зблизила циган з людьми інших національностей. Все більше і більше циган працювало в галузі культури, промисловості та сільського господарства. Не афішуючи, як правило, своєї національності, вони трудилися на самих скромних посадах в звичайних виробничих колективах. Іншими словами, постанова 1956 р. стала лише каталізатором природного ходу подій. Крім того, автори указу передбачили для облаштування циган певні заходи, що полегшують «осідання»: місцевій владі наказувалося виділяти їм будинки і землю, працевлаштовувати їх самих, поміщати дітей в школи і т.д. У не звиклих до масованої допомоги і солідарності з боку держави циган ці кроки часто викликали щось подібне до подяки.

У практичній реалізації постанови були, звичайно, елементи насильства. Нерідко циган примушували за безцінь продавати державі коней, заарештовували людей, що надавали опір. Найчастіше їх через кілька днів випускали, пригрозивши кримінальною відповідальністю у разі повторного арешту. В цілому репресії за непокору указу були мінімальними.

4. Питання геноциду ромського населення під час окупації Луганщини (липень 1942 – лютий 1943 роки)

Зі словника:

Геноцид — цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково окремих груп населення чи цілих народів за національними, етнічними, расовими або релігійними мотивами. До таких дій належать:

a) вбивство членів цієї групи;
b) нанесення тяжких тілесних або психічних ушкоджень членам такої групи;
c) навмисне створення членам групи життєвих умов, які розраховані на повне або часткове знищення групи;
d) дії, розраховані на унеможливлення народження дітей в середовищі групи;
e) насильницька передача дітей цієї групи іншій групі.

Це крайня форма дискримінації. З 1948 р. геноцид вважається міжнародним злочином, але у обмеженому розумінні.

Наш проект починається з розгляду питання геноциду ромів у роки окупації. Але в нашій місцевості він якщо і був, то фактів дуже мало. Відомо, що Луганщина була прифронтовою ділянкою, а окупація тривала шість місяців. Більшість опитаних говорять, що загиблі чи вбиті є у кожній родині, але називають інші регіони України.

Нам не вистачило часу, щоб знайти пояснення «лояльного» ставлення німців до циган у Свердловському районі (їх господарство збереглося під час окупації, але постраждало під час наступу Радянської армії).

5. Сучасне ставлення до ромів та його причини. З аналізу публікацій ЗМІ, та місцевого телебачення

Наша країна не є мононаціональною державою, як це, можливо, уявляється європейцям зі сторони. Не всі жителі України – українці за національним походженням. Однак нинішня правляча еліта вбиває у свідомість патріотично настроєних молодих людей думку про те, що якщо ти справжній громадянин України, значить – ти українець и твоя рідна мова – українська. В результаті підростаюче покоління відчуває психологічний дискомфорт: якщо моя рідна мова, а мова спілкування з батьками і друзями не українська, а, наприклад, ромська, значить я – «поганий громадянин країни» (з публікацій в районній газеті «Крестьянская неделя»).

«Вони вже зрозуміли, що можна сподіватися та розраховувати тільки на себе, відстоювати свої права і, на превеликий жаль, тільки мріяти про те, що можуть вибрати ті політичні сили, які будуть виражати інтереси всього українського народу, в тому числі і ромів».

«Недоліком життя сучасного поліетнічного українського суспільства є відсутність максимального використання духовних культурних багатств національних меншин для збагачення національної більшості, для подолання етноцентристських стереотипів в Україні».

«Ми впевнені, що школа не повинна бути ареною будь-яких політичних чи етнічних розборок і конфліктів. В школі учні повинні отримувати глибокі знання, достатні, щоб правильно визначити своє майбутнє в незалежній українській державі. Школа повинна стати школою розвитку і поглиблення духовних і інших зв’язків всіх народів, що проживають в тій чи іншій місцевості» (з публікацій у районній газеті «Сфера»).

6. План реалізації проекту «Роми Луганщини»

Організація екскурсій
у шкільному краєзнавчому музеї «Мій рідний край»
Екскурсоводи – учні 10 класу

№	Прізвище, ім’я учня	Тема виступу	Час
1.	Корсун Дар’я	«70-річчя визволення Луганщини від німецько-фашистських загарбників»	8 хвилини
2.	Бондаренко Станіслав	«Роми нашого селища»	5 хвилини

№	Прізвище, ім'я учня	Тема виступу	Час
3.	Бондаренко Владислав	«Геноцид циган та євреїв під час війни», «Кочове плем'я»: смертний вирок	10-15 хвилин
4.	Бондаренко Станіслав	Краєзнавчий проект «Цигани. Виклик долі»	13-14 хвилини
7.	Бондаренко Владислав	«Циганські пісні» (виконання під супровід гітари)	5 хвилин

7. Інтерв'ю з Козловою Людмилою Олександрівною 27 лютого 2013 року, яка проживає у селищі Сімейкине

Питання: Де проживала сім'я Ваших предків ромського походження?

Відповідь: Сім'я мого батька та діда ромського походження проживала на території Свердловського району Ворошиловградської області у селі Карпово. Сюди вони переїхали з Ростовської області напередодні війни у 1939 році.

Питання: Хто був у сім'ї діда?

Відповідь: Бабуся, дідусь, мати, батько та двоє синів.

Питання: Як давно вони проживали на території нашої області.

Відповідь: До 1939 року вся родина жила у Новочеркаську Ростовської області.

Питання: Яка причина переїзду? Чи вони кочували?

Відповідь: Я не знаю. Не можу сказати…

Питання: Скажіть, а якими видами діяльності займалися Ваші предки?

Відповідь: Я думаю, що осілим було життя у них ще до переїзду у Карпово, тому що невдовзі після цього дід почав працювати директором школи.

Питання: Назвіть, будь ласка, прізвище, ім'я та по-батькові Вашого діда.

Відповідь: Криничний Віктор Іванович

Питання: А бабусі?

Відповідь: Петренко Олександра Іванівна. Вони були вінчані, але не розписані.

Питання: Напередодні війни вони жили саме на території Свердловського району тоді Ворошиловградської області. А що Вам відомо про життя ромів під час окупації, в період з липня 1942 року по лютий 1943 рік?

Відповідь: Зі слів бабусі мені відомо, що дідуся було призвано до лав Червоної армії у 1941 році, а у 1943 році він уже загинув. Бабуся залишалася на окупованій території. У їхньому будинку жили німці, а вона разом з синами жила у конюшні.

Питання: У яких битвах брав участь Ваш дід, де загинув?

Відповідь: Відомо, що загинув він на території Хмельницької області у концтаборі, на той час він був військовополоненим.

Питання: Чи робили Ви спроби дізнатися більше про долю Вашого дідуся?

Відповідь: Ми ні. Але бабуся намагалася дізнатися, як загинув чоловік. Їй навіть надіслали газету, звідки вона і дізналася, як загинув дід.

Питання: Скажіть, чи була переписка під час війни? Напевно ж, отримувала Ваша бабуся листи з фронту?

Відповідь: Ні, нічого такого не було, або мені не відомо.

Питання: Як жила Ваша бабуся на окупованій території?

Відповідь: Коли у село прийшли німці, бабусю разом з синами вигнали до конюшні, а у будинку розмістили штаб. Господарство було великим, але якихось фактів пограбувань не відомо. Німці навіть пригощали малечу. Тварини залишилися у господарстві, ніхто їх нікуди не переганяв.

Питання: Ви розповідали про конезавод, який належав вашій сім'ї?

Відповідь: Так, але це вже було після війни. Керував конезаводом брат бабусі Петренко Петро Микофорович. Він весь час жив у Свердловську, там і помер, а його діти переїхали потім до Росії, куди саме – не знаю.

Питання: Чи відомо Вам щось про переслідування ромів під час війни, катування чи факти масових вбивств та загибелі? Яким було ставлення радянської влади до ромського населення напередодні війни та після її закінчення?

Відповідь: Фактів переслідувань мені не відомо, знаю що спочатку дід працював у школі, навіть був директором, а потім бабуся. На пенсію вона також пішла зі школи. Після загибелі чоловіка вона вдруге одружилася на чоловіку російського походження у них народилася донька, моя звідна сестра.

Питання: Чи зберігала сім'я звичаї, традиції, мову?

Відповідь: Я не чула ніколи, щоб бабуся, чи батько розмовляли ромською. Добре зберігалася лише кухня. Стояла велика піч, яка знаходилася нібито у землянці, в ній випікали хліб. Бабуся завжди варила борщ і говорила, що це по-циганськи.

8. Інтерв'ю з Сініциною Людмилою Григорівною 22 лютого 2013 року, яка проживає у селищі Сімейкине

Питання: Назвіться, будь ласка.

Відповідь: Сініцина Людмила Григорієвна.

Питання: Коли Ви вийшли заміж?

Відповідь: У 1974 році за Сініцина Петра Германовича.

Питання: Що Ви знаєте про походження та національньсть вашого чоловіка?

Відповідь: Батько в нього росіянин, сам він з Калінінграда, а мати – циганка, з Воронезької області.

Питання: Де жила сім'я чоловіка до його одруження?

Відповідь: У Верхнешеверівці Краснодонського району Луганської області.

Питання: Якою була родина Вашого чоловіка? Хто входив до її складу?

Відповідь: У складі сім'ї були брат, батько, мати, ну і бабуся, дядьки, тітки.

Питання: Де жили батьки чоловіка під час війни?

Відповідь: Вони не були знайомі під час війни. Батько служив в Північному флоті, а мати його працювала на шахті в рудниках. Вона в завалі сиділа 27 днів під час війни.

Питання: Як ставилися радянські власті до циган?

Відповідь: Можна сказати негативно, вони недолюблювали їх.

Питання: А як ставилися німці?

Відповідь: Німці взагалі жорстоко ставилися. Дітей забирали, вбивали, знущалися. Що з росіянами, то й з циганами робили.

Питання: Чи підтримуєте Ви зараз стосунки з родичами-ромами?

Відповідь: Ні, мати, батько, бабуся померли. Родичів половини, можна сказати, і немає.

9. Інтерв'ю з Сидненко Клавдією Василівною 25 лютого 2013 року, яка проживає у місті Краснодон

У телефонній розмові вона повідомила:

Питання: Як звали Вашого батька?

Відповідь: Щербаков Василь Григорович.

Питання: Він брав участь у Великій Вітчизняній війні?

Відповідь: Так, він був призваний до лав Червоної армії та загинув на фронті.

Питання: У якому віці він загинув?

Відповідь: На початок війни виповнилося 25 років.

Питання: Вам відомі обставини загибелі та відомості про військову службу батька?

Відповідь: Ні, я була ще дуже маленькою, щоб шукати їх. Мати, на жаль, мені про це нічого не говорила.

Питання: Де проживали Ваші батьки напередодні війни?

Відповідь: На території Ростовської області.

Питання: Де і коли Ви народились?

Відповідь: Я народилась в Ростові у 1942 році.

Питання: Коли Ви переїхали до м. Краснодону?

Відповідь: Під час війни наша родина переїхала у місто Шахти, потім – у село Грачики Сталінської області (сьогодні Донецької). У 1958 році, коли мені вже було 16 років, ми переїхали до м. Краснодону Луганської області.

Питання: У Вас є брати, сестри?

Відповідь: Дві сестри, яких вже немає в живих. Є брат.

Питання: Коли Ви одружились з чоловіком? Якої він був національності?

Відповідь: Я одружилась дуже рано, в 16 років. Мій чоловік мав російське походження. Його вже немає в живих. І матері моєї також.

Питання: Ваші батьки були циганського походження?

Відповідь: Так, і батько, і мати. Мати до одруження була кочовою.

Питання: Що Ви можете розповісти про свого брата?

Відповідь: Брат повернувся до рідного міста Шахти і проживає нині там. Він має свою родину, яка складається з дружини та 12 дітей.

Клавдія Василівна відмовилась повідомити нам імена матері, чоловіка, брата та сестер.

10. Інтерв'ю з Бєліковою Тамарою Антонівною 27 лютого 2013 року, яка проживає в місті Краснодоні

Питання: Чи можете Ви щось повідомити про те, настільки довго роми проживають на території Краснодону та Краснодонського району?

Відповідь: Так, ми погоджуємося, що ми є унікальна нація, у нас, як кажуть, не має ні роду ні племені. Але на сьогодні ми вже «обрусіли», вчимося так як ви у школах, працюємо, маємо будинки. Але свою мову зберігаємо з «пуп'яшку»… Нас залишилося дуже мало, що треба оберігати.

Питання: Скільки поколінь ромів проживає на території Краснодонщини?

Відповідь: Наші батьки та діди вже народилися та жили тут. Тут ми займаємося своєю справою… Але нас «чистих» залишилося дуже мало, тому гірше передаються

традиції, звичаї. У нас на Донбасі немає вже чистої нації. Взагалі наші предки були за чисту націю, за чисту кров, але вже наші діти одружилися на українцях, росіянах.

Питання: А що Вам відомо про знищення ромів німцями під час війни?

Відповідь: Мою бабусю разом з дітьми закопали живими.

Питання: Скажіть де це відбувалося?

Відповідь: У місті Золотоноші під Києвом.

Питання: Нам відомі вже факти, що ромські чоловіки служили. А чи знаєте Ви такі приклади?

Відповідь: Так є у нас такий циган, який пройшов війну, заслужив нагороди. Жив він на Кварталі після війни, вже 10 років, як його немає, чи більше. Іванов Петро. Він дійсно учасник війни. Зараз залишилися його діти, але вони глухонімі. Є також його онука Ніна, вона може вам допомогти.

ВИСНОВОК

Ми багато сміялись, танцювали, руйнували, виривали, убивали, розкидали каміння – настав час його збирати.

У відомому кінофільмі Тенгіза Абуладзе «Покаяння» літня грузинка, що йде на богослужіння, зупинилась біля одного з будинків і питає: «Чи веде ця дорога до храму?». «Ні», – відповідають їй люди, які мешкають у будинку. «Для чого вона тоді взагалі потрібна, ця дорога?» – задає риторичне питання богомолка у темному вбранні. Це питання при звертанні до нашої не такої вже далекої історії, воно постійно стоїть зараз перед багатьма свідомими громадянами. У якій державі ми живемо? Чому таке сьогодні наше суспільство? Чого саме нам не вистачає, щоб розвиватися та мислити по-європейськи? Що оберемо, куди підемо? На ці питання поки що немає однозначної відповіді, враховуючи сучасні політичні та національні реалії. Сьогодні ми не навчилися бути по-справжньому толерантними у нашому поліетнічному суспільстві. Наш східний регіон, як і вся Україна, може стати «вибухонебезпечним» у питаннях вирішення міжетнічних відносин і конфліктів. А тоді ж, яка це Європа?!

Можна припустити, що майже 1 відсоток ромського населення не може суттєво вплинути на перебіг подій, але це неправда. Якщо таке ставлення до кожного сотого мешканця нашого регіону, що можна сказати про інших 99 відсотків.

Збираючи краєзнавчий матеріал, ми наштовхнулись на такі перепони, які пов’язані зі зверхнім ставленням до цього народу «в кабінетах влади». Перед нами закривали двері службовці, коли у запитанні чули слова: «роми», «цигани». Ми не будемо називати прізвища та посади цих людей, вважаємо, що для нас це не головне. Переосмислення «уроків історії» починається з молодого покоління. Саме ми відповідальні за зміну поглядів у майбутньому. А ми до них готові!

Сумно констатувати той факт, що не тільки місцева влада, але навіть звичайні люди живуть ще з «пострадянським синдромом», боячись говорити щось з минулого, чого раніше не дозволяли. Довгі телефонні розмови умовлянь дати інтерв’ю не ввійшли в цей проект. Який же страх і сьогодні живе в цих людях, якщо вони відмовляються говорити про померлих родичів?!

На сьогодні ми не знайшли фактів геноциду на окупованій території Луганщини. Але наше дослідження продовжувалося трохи більше трьох місяців. Нам вдалося встановити імена чотирьох ветеранів Великої Вітчизняної війни ромського походження. У всіх у них доля

була трагічною. Наприклад, донька та онука Іванова Петра повідомили, що їх дід і батько нікому не був потрібен, ніхто не питав, чи служив він, чи потрібна була йому допомога. Дуже важко було домовитись, щоб родичі погодились на спілкування з нами. Але така зустріч за браком часу не відбулася. Вони погодились надати свідчення участі свого славного предка у війні, та хвороба завадила цій зустрічі.

Ми вважаємо, що наше завдання сьогодні – віддати належне героям, що зупинили фашизм і тим, що добили звіра в його лігві! Ми живемо тільки тому, що вони не щадили свої життя... Ми знаємо, що пліч-о-пліч з нашими дідами та прадідами билися люди різних національностей. У тому числі і цигани. Мабуть, їх можна назвати самими невідомими солдатами Великої Вітчизняної війни.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

1. Стаття «Цигани» // Вікіпедія http://uk.wikipedia.org/wiki/%D6%E8%E3%E0%ED%E8.
2. Стаття «Геноцид циган» // Википедия http://ru.wikipedia.org/wiki/%C3%E5%ED%EE%F6%E8%E4_%F6%FB%E3%E0%ED.
3. Кенрик Д., Паксон Г. Цигани під свастикою / Пер. з англ. – М.: Текст, 2001.
4. Разом на одній землі. Історія України багатокультурна: Навч. посібн. – Львів, 2012. – 332 с.

РЕЦЕНЗІЯ
на науково-пошуковий проект
Бондаренка Станіслава і Бондаренка Владислава
«Динаміка толерантності стосовно циган
на території Луганської області»

Рецензована робота відповідає темі конкурсу. Авторська структура проекту є оригінальною. Заслуговує на схвалення пошукова складова та додержання правил усноісторичного дослідження із залученням додаткових матеріалів.

Для молодих дослідників відправним пунктом стало те (с. 5), «що у нашому регіоні, як і в усій Україні мало підтримуються, або не розвивається система виховання толерантності особистості в умовах полікультурного суспільства». Дійсно, лише з усвідомленням сучасної ситуації, можна звертатись до доволі складного життєвого досвіду ромських громад, окремих родин, доль конкретних людей.

Той факт, що «цигани складають 0,09% населення (2 284 особи) Луганської області. Більше половини з них мешкає у Краснодонському районі проживають 1320 циган (1,02%)», свідчить, що в рідному для авторів роботи регіоні цигани проживають більш компактно. Тим більш цінним видається ініційована пошукова робота.

Цікаві і рефлексії авторів, щодо стійких суспільних стереотипів, які заважали спілкуванню з потенційними інформантами в ході реалізації проекту, бо пам’ять – складний соціокультурний феномен, у якому переплавляються ті знання, які ми одержуємо від наших

батьків, освітніх установ, з власного досвіду, через художню літературу. Це водночас сплав індивідуальної й колективної пам'яті.

Як зазначають автори на с. 20-21: «Збираючи краєзнавчий матеріал, ми наштовхнулись на такі перепони, які пов'язані зі зверхнім ставленням до цього народу "в кабінетах влади". Перед нами закривали двері службовці, коли у запитанні чули слова: "роми", "цигани". Ми не будемо називати прізвища та посади цих людей, вважаємо, що для нас це не головне. Переосмислення "уроків історії" починається з молодого покоління. Саме ми відповідальні за зміну поглядів у майбутньому. А ми до них готові! Сумно констатувати той факт, що не тільки місцева влада, але навіть звичайні люди живуть ще з "пострадянським синдромом", боячись говорити щось з минулого, чого раніше не дозволяли. Довгі телефонні розмови умовлянь дати інтерв'ю не ввійшли в цей проект. Який же страх і сьогодні живе в цих людях, якщо вони відмовляються говорити про померлих родичів?!».

Ці запитання, які формулюють автори, дуже важливі. Не менш важливе бажання знайти на них відповідь, зазираючи в минуле, розглядаючи глобальні трагічні явища крізь призму місцевої історії.

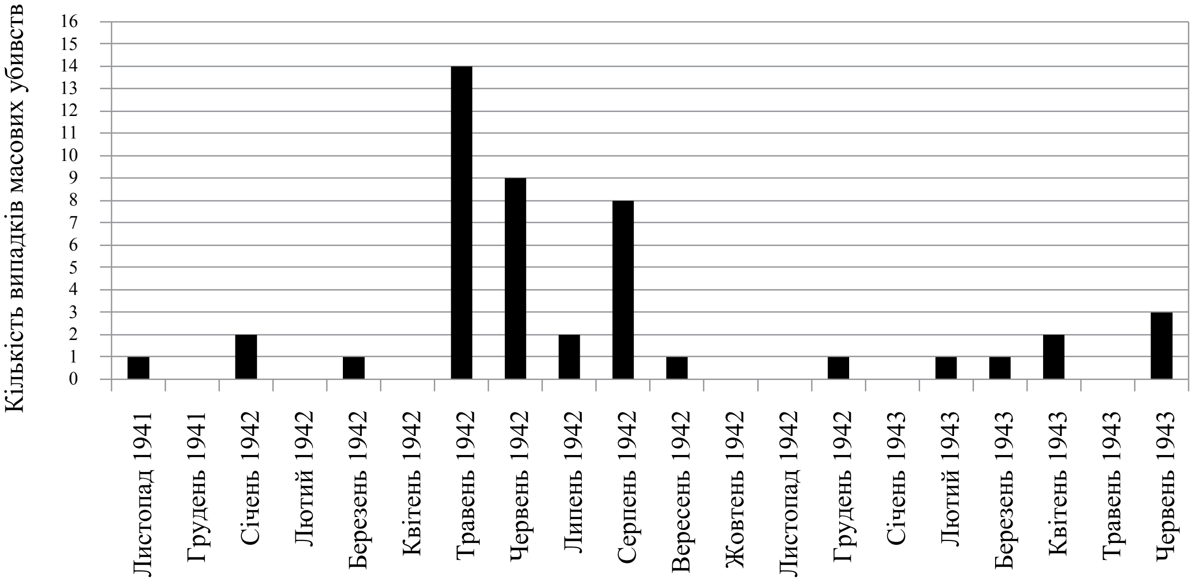
В середині 1990-х активно відбувались процеси реабілітації репресованих народів, тисячі людей отримали змогу позбавитись клейма «ворог народу», які мали їхні родичі. В пострадянському просторі відкриття частини спецхранів дозволило на документальному рівні вивчати раніше заборонені і замовчувані теми. Серед таких тем, поряд з актуалізацією забороненої пам'яті військовополонених, тих, хто пережив окупацію, остарбайтерів, малолітніх в'язнів, стала нацистська політика щодо циган. У контексті розглянутої проблематики бачиться перспективним подальше вивчення впливу культурної (соціальної) пам'яті циган на процеси міжкультурної комунікації. Бо пам'ять має бути обов'язково комплексною, враховувати як те, що було позитивне в діяльності народу, нації, країни, так і те, про що, можливо, хотілося б забути. Лише через емоційне зіткнення з минулим, подібно до функціонування спогадів, минуле набуває значення і стає більш реальним, потребує подальшого осмислення.

Робота із доопрацюванням може бути рекомендована до друку.

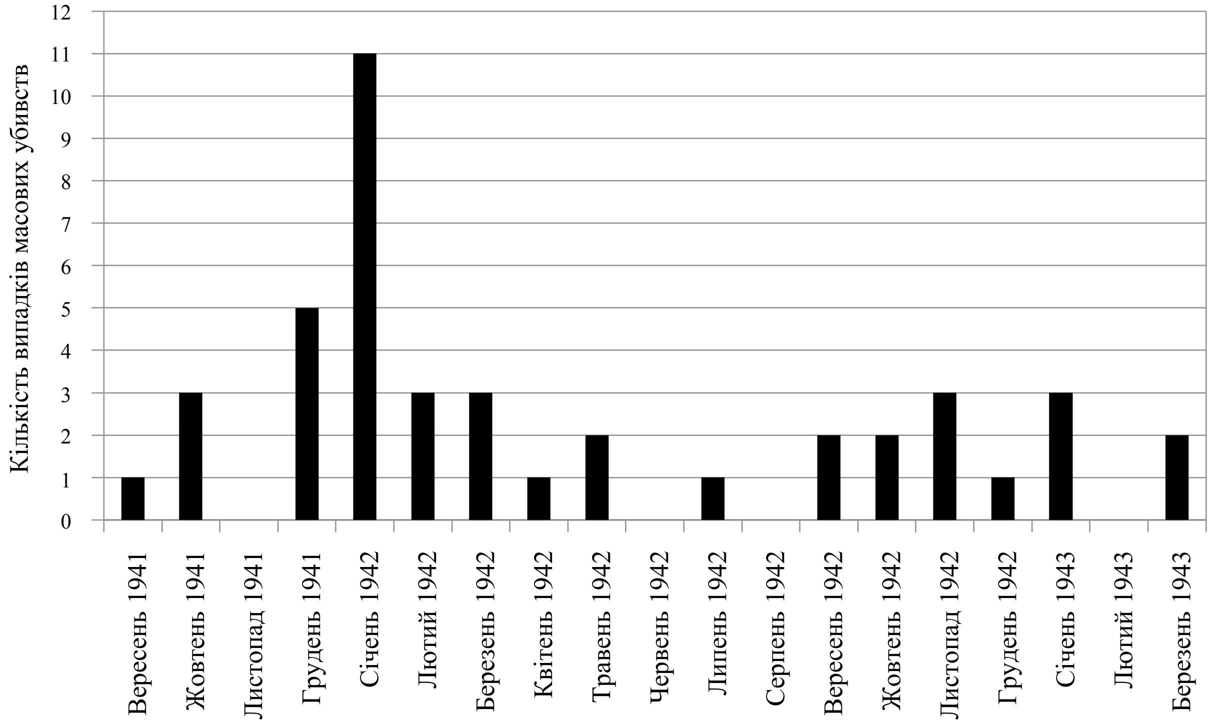
Кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського
НАН України Н.О. Зіневич

Додаток № 1

Динаміка масових страт ромського населення України в Райхскомісаріаті Україна, 1941–1943 рр.

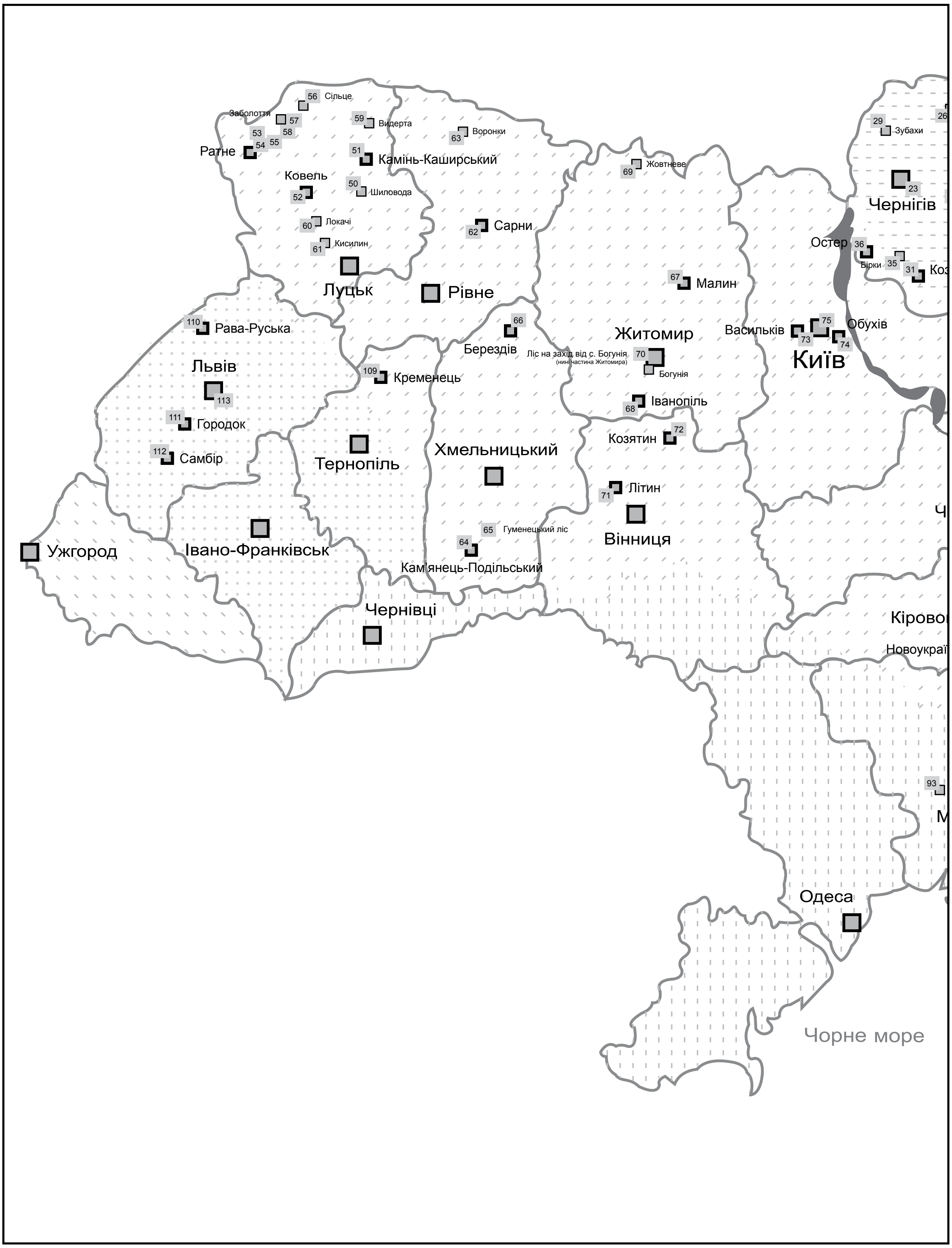

Динаміка масових страт ромського населення України в зоні під управлінням Вермахту, 1941–1943 рр.

Додаток № 2

Місця масового вбивства ромів на теренах України за часів нацистської окупації
(зони німецької окупації)

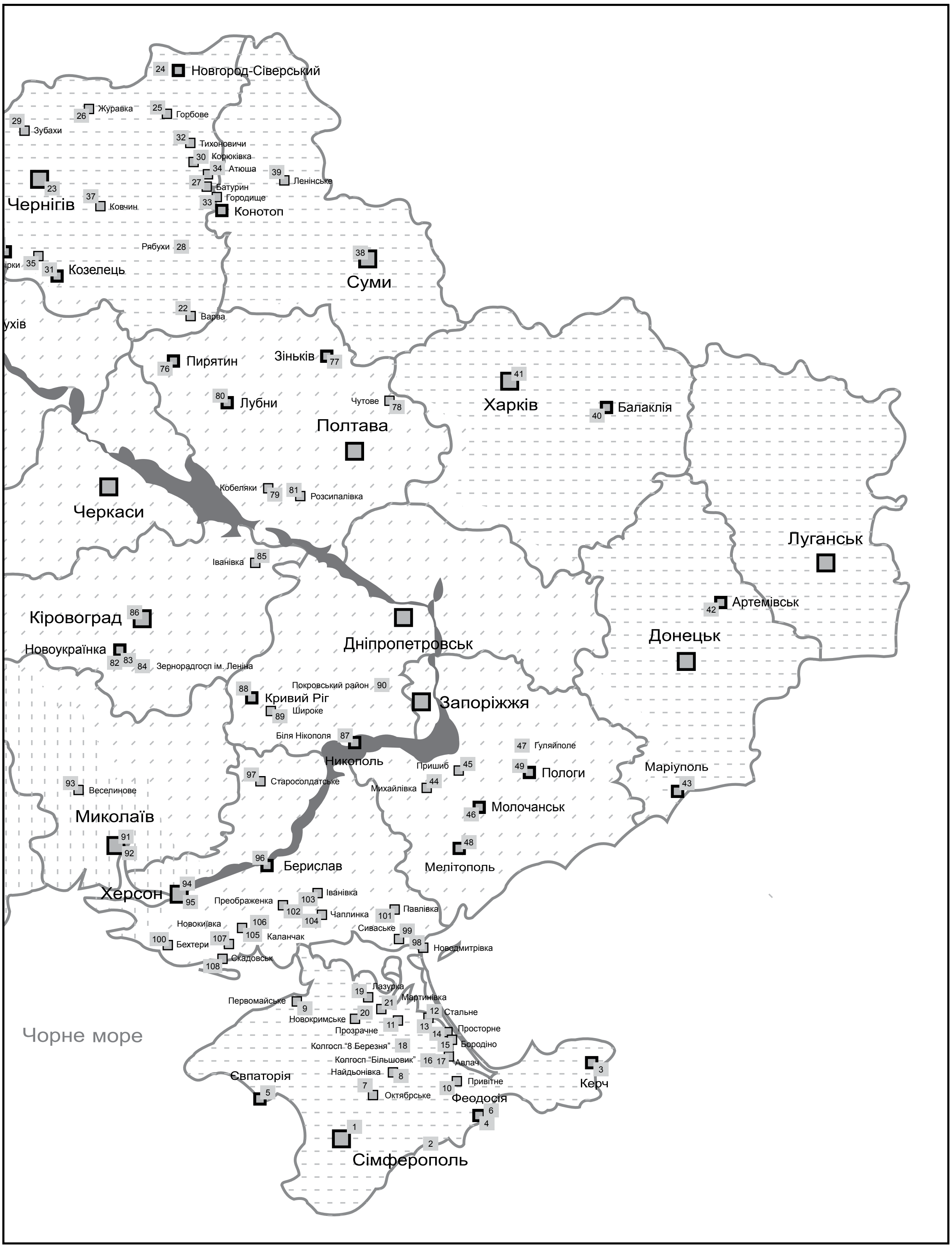
Райхскомісаріат Україна

Зона під управлінням Вермахту

Трансністрія (зона під управлінням румунської адміністрації)

Зона угорської окупації

Дистрикт Галичина (у складі Генерал-губернаторства Польща)

МІСЦЯ МАСОВОГО ВБИВСТВА РОМІВ (ЦИГАН) НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ ЗА ЧАСІВ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ, 1941–1944 рр.
(зони німецької окупації)

ЗОНА ПІД УПРАВЛІННЯМ ВЕРМАХТУ

	Місце, район, область	Дата	Кількість загиблих	Виконавці	Кочові або осілі	Джерело
			КРИМ			
1	Крим (ймовірніше – Сімферополь)	З 15 листопада до 15 грудня 1941 р. (імовірно – грудень)	824 особи	Айнзацгрупа «Д»	Осілі (мешканці «Циганської слобідки»)	«Донесення про події в СРСР» № 150 от 2 січня 1942 р. (BAB, R 58/219, Bl. 378)
2	Алушта	Початок грудня 1941 р.	Група	Зондеркоманда 11б за участю місцевих поліцейських	Невідомо, вірогідно – осілі	*Angrick A.* Besatzungspolitik und Massenmord: Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943. – Hamburg, 2003. – S. 346
3	Керч (заарештовані в селищах Самострой, Камиш-Бурун, Рудстрой, ГРЕС, розстріл у смт Багерово Ленінського району)	29 грудня 1941 р.	Група	Невідомо (імовірно – польова жандармерія)	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 9, д. 38, л. 168–169
4	Феодосія	Грудень 1941 р.	10 осіб	Зондеркоманда 10б	Осілі (мешканці Феодосії, зареєстровані міською управою)	Статистична відомість «Население г. Феодосия» ДААРК, ф. Р-1458, оп. 1, спр. 4, арк. 122
5	Євпаторія	Початок 1942 р.	Група	Загін зондеркоманди 11б	Осілі (мешканці «Циганської слобідки»)	Свідчення від 22 травня 1944 г. для НДК цигана Якуба Куртулярова (ГАРФ, ф. 7021, оп. 9, д. 35, л. 34)
6	Старий Крим (зареєстровані міською управою та вивезені в Феодосію, де були вбиті)	Березень 1942 р.	20 осіб	Невідомо	Осілі – мешканці Феодосії	Архів ГУСБУ в АРК, архівно-кримінальна справа № 10135, арк. 134, 205зв.
7	сел. Біюк-Онлар (нині с. Октябрське, Красногвардійського району)	15 січня 1942 р.	14 осіб	Невідомо, імовірно – підрозділ айнзацгрупи «Д»	Осілі (цигани-колгоспники)	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 9, д. 34, лл. 96, 98
8	сел. Табулди (нині с. Найдьонівка Красногвардійського району)	15 січня 1942 р.	14 осіб	Невідомо, імовірно – підрозділ айнзацгрупи «Д»	Осілі (цигани-колгоспники)	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 9, д. 34, лл. 3–16
9	с. Карагоз (нині с. Первомайське Кіровського району), вивезені до Старого Криму	Лютий 1942 р.	Сім’я	Невідомо, імовірно – підрозділ айнзацгрупи «Д»	Осілі (цигани-колгоспники)	Акт НДК. ГААРК, ф. Р-1289, оп.1, спр. 6, л. 142
10	с. Джума-Елі (нині с. Привітне Кіровського району) вивезені до Старого Криму	Лютий 1942 р.	Сім’я (7 осіб)	Невідомо, імовірно – підрозділ айнзацгрупи «Д»	Осілі (цигани-колгоспники)	Акт НДК. ГААРК, ф. Р-1289, оп.1, спр. 6, арк. 88
11	с. Терекли-Абаш Колайського району (нині с. Прозрачне Джанкойського району)	Невідомо (перша половина 1942 р).	32 особи	Невідомо, імовірно – підрозділ айнзацгрупи «Д»	Осілі (цигани-колгоспники)	Акт НДК. ГААРК, ф. Р-1289, оп. 1, спр. 12, арк. 36-44 зв.
12	с. Арлін-Барін Колайського району (нині частина с. Стальне Джанкойського району)	Невідомо (перша половина 1942 р.)	6 осіб	Невідомо, імовірно – підрозділ айнзацгрупи «Д»	Осілі (цигани-колгоспники)	Акт НДК. ГААРК, ф. Р-1289, оп. 1, спр. 12, арк. 36-44 зв.
13	с. Нем-Барін Колайського району (нині частина с. Стальне Джанкойського району)	Невідомо (перша половина 1942 р.)	8 осіб	Невідомо, імовірно – підрозділ айнзацгрупи «Д»	Осілі (цигани-колгоспники)	Акт НДК. ГААРК, ф. Р-1289, оп. 1, д. 12, л. 36–44 об.
14	с. Шірін Колайського району (нині с. Просторне Джанкойського району)	Невідомо (перша половина 1942 р.)	2 особи	Невідомо, імовірно – підрозділ айнзацгрупи «Д»	Осілі (цигани-колгоспники)	Акт НДК. ГААРК, ф. Р-1289, оп. 1, д. 12, арк. 36-44 об.
15	с. Михайловка Колайського району (нині с. Бородіно Джанкойського району)	Невідомо (перша половина 1942 р.)	2 особи	Невідомо, імовірно – підрозділ айнзацгрупи «Д»	Осілі (цигани-колгоспники)	Акт НДК. ГААРК, ф. Р-1289, оп. 1, д. 12, л. 36–44 об.
16	Колгосп «Більшовик» Колайського району (нині біля смт Азовське Джанкойського району)	Невідомо (перша половина 1942 р.)	25 осіб	Невідомо, імовірно – підрозділ айнзацгрупи «Д»	Осілі (цигани-колгоспники)	Акт НДК. ГААРК, ф. 1289, оп. 1, д. 12, арк. 36–44 об.

Додаток № 2

	Місце, район, область	Дата	Кількість загиблих	Виконавці	Кочові або осілі	Джерело
			КРИМ			
17	с. Авлач Колайського району (нині біля смт Азовське Джанкойського району)	Невідомо (перша половина 1942 р.)	2 особи	Невідомо, імовірно – підрозділ айнзацгрупи «Д»	Осілі (цигани-колгоспники)	Акт НДК. ГААРК, ф. Р-1289, оп. 1, д. 12, арк. 36–44 об.
18	Колгосп «8 березня» Колайського району (нині біля смт Азовське Джанкойського району)	Невідомо (перша половина 1942 р.)	3 особи	Невідомо, імовірно – підрозділ айнзацгрупи «Д»	Осілі (цигани-колгоспники)	Акт НДК. ГААРК, ф. Р-1289, оп. 1, д. 12, л. 36–44 об.
19	с. Абакли-Тама Джанкойського району – вивезені до Джанкоя в газвагені та поховані там (нині с. Лазурка Джанкойського району)	28 березня 1942 р.	60 осіб	Невідомо, імовірно – підрозділ зондеркоманди 10б	Осілі (цигани-колгоспники)	Архів ГУСБУ в АРК, архівно-кримінальна справа № 7214, арк. 132-135
20	с. Борлак-Тома Джанкойського району (нині с. Новокримське Джанкойського району) – вивезені до Джанкоя в газвагені та поховані там	28 березня 1942 р.	45 осіб	Невідомо, імовірно – підрозділ зондеркоманди 10б	Осілі (цигани-колгоспники)	Архів УСБУ в АРК, архівно-кримінальна справа № 18834, арк. 57зв.
21	с. Караджа Колайського району (нині с. Мартинівка Джанкойського району)	Травень 1942 р.	32 особи	Невідомо, імовірно – підрозділ айнзацгрупи «Д»	Осілі (цигани-колгоспники)	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 9, д. 61, лл. 20, 31
			ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ			
22	По дорозі з Варви у Дедерів	Жовтень 1941 р.	32 особи	Підрозділ зондеркоманди 10б	Кочові	«Донесення про події в СРСР» № 119 від 20 жовтня 1941 р. (BAB, R 58/218, Bl. 239)
23	Чернігів	10 червня 1942 р. – реєстрація. 30 вересня 1942 р. – розстріл	Кілька сотен осіб	Поліція безпеки та СД	Принаймні частина – осілі мешканці Чернігова, решта – зібрані з навколишніх сел	Оголошення про реєстрацію: ДАЧО, ф. Р-3001, оп. 1, спр. 22, арк. 28. Розстріл: Акт НДК: ГАРФ, ф. 7021, оп. 78, д. 31, л. 62; Летопись города Чернигова периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Чернигов: Десна, 1992. – С. 40-41
24	Новгород-Сіверський	6 січня 1943 р.	387 осіб	Невідомо	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 78, д. 22, л. 7
25	с. Горбове Новгород-Сіверського району	26 січня 1943 р.	40 осіб	Невідомо	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 78, лл. 46–50
26	с. Журавка Варвинского району	29 травня 1942 р.	5 осіб	Невідомо	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 78, д. 5, л. 23
27	смт Батурин	30 жовтня 1942 р.	10 осіб	Невідомо	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 78, д. 1, л. 3
28	с. Рябухи Талалаївського району	24 жовтня 1942 р.	3 особи	Невідомо	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 78, д. 8, л. 63
29	с. Зубахи Ріпкинського району	Листопад 1942 р.	7 осіб	Невідомо	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 78, д. 26, л. 5
30	смт Корюківка Корюківського району	Листопад 1942 р.	12 осіб	Невідомо	Невідомо	Дзвони пам'яті. – К., 1986. – С. 143
31	смт Козелець, розстріляні в Чернігові	Вересень 1942 г.	8 (30) осіб	Невідомо	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 78, д. 11, л. 116. АУСБУХО, ф. 5, № 2240. Т.1, арк. 108
32	с. Тихоновичи Щорського району, розстріляні в Чернігові	20 грудня 1942 г.	4 особи	Невідомо	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 78, д. 14, л. 19об.
33	с. Городище Бахмацького району	Березень 1943 р.	16 осіб	Невідомо	Осілі, працівники колгоспу	АКТ НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 78, д. 39, л. 124
34	с. Атюша Коропського району	18 березня 1943 р.	5 осіб	Невідомо	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 78, д. 1, л. 17.
35	с. Борки Козелецького району	Невідомо	6 осіб	Невідомо	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 78, д. 36, л. 3
36	Остер	Невідомо	9 осіб	Невідомо	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 78, д. 36, лл. 33–36
37	с. Ковчин Куликівського району, розстріляні в Чернігові	Невідомо	13 осіб	Невідомо	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 78, д. 15, л. 10
			СУМСЬКА ОБЛАСТЬ			
38	Суми	Середина 1942 р.	Близько 30 осіб	Невідомо	Невідомо	*Арад И.* Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). –Днепропетровск, 2007. – С. 290 (прим. 49)

	Місце, район, область	Дата	Кількість загиблих	Виконавці	Кочові або осілі	Джерело
СУМСЬКА ОБЛАСТЬ						
39	с. Ленінське Кролевецького району, розстріляні в Кролевці	7 січня 1943 р.	46 осіб	Невідомо	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 74, д. 482, лл. 402об., 406
ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ						
40	с. Балаклія Балаклійського району	Невідомо	Близько 50 осіб	Невідомо	Невідомо	ДАХО, ф. Р–3746, оп. 1, спр. 3, арк. 2
41	Харків	Невідомо	Кілька сімей	Невідомо	Невідомо	Скажи, Дробицкий Яр... Очерки. Воспоминания. Стихи. – Харьков, 1991. – С. 12. АУСБУЗО, ф. 5, спр. 20368 в 42 т. – Т. 7, с. 233
ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ						
42	Артемовськ	Кін. лютого 1942 р., а також квітень 1942 р. *За іншими даними:* березень 1942 р. квітень 1942 р.	Кілька десятків осіб (у квітні – 1 родина, 8 осіб) 200 сімей 900 осіб	Зондеркоманда 4б За участі місцевої поліції м. Артемівськ	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 72, д. 3, л. 11 Виписка з вироку Воєнного трибуналу військ НКВС Українського округу по справі групи українсько-німецьких націоналістів: ЦДАГОУ, ф. 166, оп. 3, спр. 153, арк. 51, 52
43	Маріуполь	1942 р.	Щонайменше 40 осіб	Зондеркоманда 10а	Невідомо	*Ставропольская правда.* – 1961. – 28 июля. АКТ НДК: ГАРФ, ф. 7021, оп. 72, д. 2, л. 50, 62 («Такая же участь (как евреев), постигла все цыганское население города»)
ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ						
44	смт Михайлівка Михайлівського району	5 жовтня 1941 р.	48 осіб	Невідомо	Депортовані роми з Бессарабії	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 61, д. 18, лл. 46, 47, 119
45	смт Пришиб Михайлівського району	21 жовтня 1941 р.	60 осіб	Невідомо	Депортовані роми з Бессарабії	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 61, д. 18, лл. 1об., 4, 8
46	смт Молочанськ Токмацького району	15 грудня 1941 р.	81 особа	Імовірно, дільнича команда 31 з айнзацгрупи Гальбштат та зелбстшуц з фольксдойче	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 61, д. 29, лл. 95 и об., 98
47	смт Гуляйполе Гуляйпільського району (колхоз «Заповіт Леніна»)	січень 1942 р.	17 осіб	Айнзацкоманда 12	Невідомо, імовірно – осілі роми-колгоспники	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 61, д. 11, л. 49 ГДАСБУ, ф. 16, спр. 7, т. 1, арк. 408
48	Мелітополь	січень 1942 р.	Близько 100 осіб	Зондеркоманда 10а	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 61, д. 17, л. 40об.
49	смт Пологи Пологівського району	лютий 1942 р.	Близько 300 осіб	Айнзацкоманда 12	Роми, зібрані з усього району	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 61, д. 1, л. 22об.

ЗОНА ПІД УПРАВЛІННЯМ ЦИВІЛЬНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ (РАЙХСКОМІСАРІАТ УКРАЇНА)

	Місце, район, область	Дата	Кількість загиблих	Виконавці	Кочові або осілі	Джерело
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ						
50	с. Шиловода	2 червня 1942 р.	64 особи	Німецька жандармерія	Невідомо	Звіт начальника ОРПО за період з 1 по 30 червня 1942 р. ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 317, арк. 29
51	М. Камінь-Каширський Камінь-Каширського району	Серпень 1942 р.	Понад 100 осіб	Невідомо	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 55, д. 13, л. 222 с об
52	Ковель	Серпень 1942 р.	Близько 150 осіб	Невідомо	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 55, д. 11, л. 32 с об.
53	смт Ратне Ратнівського району	1942 р.	Близько 30	Невідомо	Невідомо	*Денисюк В. Т., Денисюк І. О.* Ратнівщина. Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк, 1998. – С. 68
54	Ратне Ратнівського району	Невідомо	85 осіб	Невідомо	Невідомо	Акт НДК. ДАВО, ф. Р-164, оп. 3, спр. 38, арк. 89

Додаток № 2

	Місце, район, область	Дата	Кількість загиблих	Виконавці	Кочові або осілі	Джерело
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ						
55	Ратне Ратнівського району	Кін. вересня 1942 р.	10-12 осіб	Місцева допоміжна поліція	Невідомо	ГДАСБУ, ф. 5, спр. 23017, т. 32, арк. 255
56	с. Сільце Ратнівського району	Влітку 1942 р.	Близько 30 осіб	Місцева допоміжна поліція	Невідомо	ГДАСБУ, ф. 5, спр. 21695, арк. 301
57	смт. Заболоття Ратнівського району	Навесні 1943 р.	Близько 50 осіб	Місцева шуцполіція	Невідомо	*Шафета П.* Строку давності не існує. – К., 1984. – С. 134
58	смт. Заболоття Ратнівського району	Червень 1943 р.	4 особи	Місцева шуцполіція	Невідомо	ГДАСБУ, ф. 5, спр. 17853, арк. 39, 44–45
59	с. Видерта Камінь-Каширського району	1943 р.	50-60 осіб	Невідомо	Невідомо	*Бессонов Н.* Геноцид цыган. – С. 9
60	Біля С. Локачі Локачинського району, зібрані з навколишніх районів	17 квітня 1942 р.	114 осіб	Німецький підрозділ та місцева допоміжна поліція	Імовірно, зібрані з навколишніх сіл	*Diment, Michael.* The lone survivor: a diary of the Lukacze ghetto and Svyniukhy. – New York: Holocaust Library, 1992. – P. 76-78
61	с. Кисилин Локачинського району	Після серпня 1942 р.	Невідомо (2 вози)	Місцева допоміжна поліція	Осілі, працівники колгоспу	*Dębski W.S.* Było sobie miasteczko: Opowieść wołyńska. – Lublin: Polihymnia, 2006. – S. 398
РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ						
62	смт. Сарни	26 серпня 1942 р.	Близько 200 осіб	Невідомо	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 71, д. 70, л. 24, 69
63	с. Воронки Володимирецького району	Невідомо	15 осіб	Невідомо	Кочові («проживающие в лесах»)	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 71, д. 44, л. 4
ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ						
64	Згадки про вбивства циган в гебіті Кам'янец-Подільський	Червень 1942 р.	Невідомо	Невідомо	Невідомо	Лист начальника жандармерії гебіта генерал-лейтенанту поліції («Schöne Zeiten». Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer / Hg. E. Klee, W. Dreßen, V. Rieß. – Frankfurt/Main, 1988. – S. 150)
65	Гуменецький ліс (біля с. Гуменці Кам'янець-Подільського району)	Влітку 1943 р.	Близько 50 осіб	Місцева допоміжна поліція	Невідомо (ймовірно – кочові)	АУСБУ в Хмельницькій області, ф. 5, спр. 22643, т. 1, арк. 222-224. (Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині (1941-1944). Документи і матеріали / Упорядн. М. Вавринчук. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – 574 с.)
66	с. Берездів Славутського району	Невідомо	Невідомо	Невідомо	Невідомо	Незагойна рана // Упорядн. Д. Гошкіс. - Славута: Б. в., 2001. – С. 101
ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ						
67	Малин	Червень 1942 р.	300 осіб	Невідомо	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 60, д. 303, л. 10
68	смт. Янушпіль (нині Іванопіль) Чуднівського району	Червень 1942 р.	60 або 80 осіб	Невідомо	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 60, д. 317, л. 67. (Або оп. 64, д. 812, л. 173)
69	с. Голиші (нині с. Жовтневе) Олевського району	Невідомо	32 особи	Невідомо	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 60, д. 307, л. 6
70	Ліс на захід від с. Богунія (нині частина Житомира)	Невідомо	Група	Невідомо		BAB, B 162/Verfahren II-204 AR-Z 8/80 (Kommandeur der Sipo und SD in Shitomir/Ukraine), Bd. 1, Bl. 87
ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ						
71	смт. Літин	13 червня 1942 р.	76 осіб	Невідомо	Невідомо	ДАВО, ф. 1683, оп. 1, спр. 13, арк. 86.
72	Козятин	Червень 1942 р.	16 осіб	Невідомо	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 54, д. 1247, л. 158
КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ						
73	Васильків (звезені з усього району)	Травень 1942 р.	52 родини	Невідомо	Невідомо	Київський процес. Документи та матеріали. – К., 1995. – С. 96
74	Обухів	Серпень 1942 р.	Близько 250 осіб	Німецька жандармерія та місцева допоміжна поліція	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 521, л. 4
75	Київ. Бабин Яр	1941-1942 рр.	3 табори (?)	Невідомо	Імовірно, кочові	*Левитас И.* Неразгаданные тайны Бабьего Яра // *Еврейские вести.* – 1993. – № 17/18; ГАРФ, ф. 7021, оп. 65, д. 521, л. 4; ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 243а, арк. 14
ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ						
76	Пирятин	18 травня 1942 р.	163 ромів та євреїв (більшість – роми)	Зондеркоманда СД «Плат»	Невідомо	ДАПО, ф. Р–3388, оп. 1, спр. 1086, арк. 1
77	Зіньків	1942 р.	61 особа	Імовірно, 303 поліцейський батальйон	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 70, д. 950, л. 9
78	смт. Чутове Чутівського району	Невідомо	Група	Невідомо	Невідомо	*Бессонов Н.* Геноцид цыган. – С. 12

	Місце, район, область	Дата	Кількість загиблих	Виконавці	Кочові або осілі	Джерело
			ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ			
79	Кобеляки Кобеляцького району	Лютий 1943 р.	25 осіб	Невідомо	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 70, д. 1119, л. 37 АКТ НДК: ДАПО, ф. 105, оп. 1, спр. 208, арк. 3; ДАПО, ф. Р-1876, оп. 8, спр. 81, арк. 1
80	Лубни	Квітень 1943 р.	Близько 250 осіб	Невідомо	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 70, д. 981, л. 15 Д. Стриха. «Два года немецко-фашистской оккупации Лубенщины» (ДАПО, ф. 105, оп. 1, спр. 135, арк. 37, 38)
81	с. Розсипалівка Кобеляцького району	Невідомо	27 осіб	Невідомо	Невідомо	ДАПО, ф. Р-1876, оп. 8, спр. 81, арк. 11
			КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ			
82	Новоукраїнка	Початок вересня 1941 р.	6 осіб	Штаб айнзацгрупи С	Невідомо	«Звіт про події в СРСР» № 94 от 25 вересня 1941 р. (BAB, R 58/217, Bl. 321)
83	Новоукраїнка	Взимку 1941-42 рр.	50 осіб	1 рота 69 резервного батальйону	Невідомо	*Curilla W.* Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrußland, 1941–1944. – Schöningh, 2005. – S. 798
84	Зернорадгосп ім. Леніна Новоукраїнського району	Травень 1942 р.	72 особи	Невідомо	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 148, д. 44, л. 53 и об.
85	с. Яничі (нині – Іванівка) Чигиринського району	Літо 1942 р. (влітку 1943 р).	27 осіб	Невідомо	Невідомо	ДАКО, ф. 242, оп. 4, спр. 11, арк. 1–7; ф. 1004, оп. 1, спр. 35, арк. 8–9. Ф. Р-6656, оп. 1, спр. 1, арк. 5
86	Кіровоград	1942 р.	Близько 1000 осіб	Зіпо	Невідомо	ДАКО, ф. 242, оп. 4, спр. 11, арк. 1–7; ф. 1004, оп. 1, спр. 35, арк. 8–9. Ф. Р-6656, оп. 1, спр. 1, арк. 62
			ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ			
87	Біля Нікополя	листопад 1941 р.	Табір	Невідомо		*Бессонов Н.* Геноцид цыган. – С. 8
88	Кривий Ріг	Червень 1942 р.	Група	За розпорядженням гебітскомісара Фріка	Невідомо	BAB, B 162/Verfahren 204 AR-Z 13/60, Bd. 3, Bl. 271
89	с. Широке Криворізького району (частина гебіту Кривий Ріг)	1943 р.	300 осіб	Невідомо	Невідомо	Покази ад'ютанта гарнізонного командира СС-поліції (BAB, B 162/Verfahren № 200, Bd. 1, Bl. 73)
90	Покровський район	Грудень 1942 р.	40 осіб	Жандармерія та місцева допоміжна поліція	Невідомо	Лист заступника народного комісара внутрішніх справ СРСР голові НДК від 30 жовтня 1943 р. (ГАРФ, ф. 7021, оп. 149, д. 6, л. 36)
			МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ			
91	Миколаїв	Січень 1942 р.	близько 200	Айнзацкоманда 5	Невідомо	*Бугская Заря* (Николаев). – 1946. – 11 січ.
92	Миколаїв, тюрма	Кін. серпня 1942 р.	велика група	Невідомо	Невідомо	ГДАСБУ, ф. 16, спр. 7, т. 1, арк. 214
93	смт Веселинове Веселиновського району, Анновська балка	Червень 1943 р.	«Велика група»	Німці, конвоювала місцева допоміжна поліція	Невідомо	ГДАСБУ, ф. 5, спр. 5992
			ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ			
94	Херсон	Травень 1942 р.	Близько 300 осіб	Підрозділи айнзацгрупи Д	Невідомо	Акт НДК: ГАРФ, ф. 7021, оп. 77, д. 420, л. 134об.
95	Херсон	Влітку та восені 1942 р.	Близько 50 осіб, потім група	Підрозділи айнзацгрупи Д	Невідомо	Херсонская область в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. – Одесса, 1968. – С. 166–167
96	Берислав	1942 р.	16 осіб	Підрозділи айнзацгрупи Д	Невідомо	*Бугская Заря*. – 1946. – 12 янв.
97	с. Старосолдатське Баштанського району	10 серпня 1942 р.	Група	Підрозділи айнзацгрупи Д	Невідомо	*Бугская Заря*. – 1946. – 15 янв.
98	с. Новодмитрівка Генічеського району	2 березня 1942 р.	5 осіб (2 сім'ї)	Підрозділи айнзацгрупи Д та місцеві поліцейські	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 77, д. 407, лл. 134об, 135 ГАРФ, ф. 7021, оп. 148, д. 29, л. 38
99	смт Сиваське Новотроїцького району	6 травня 1942 р.	37 осіб	Зондеркоманда 10а	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 77, д. 418, л. 27, 27об.
100	с. Бехтери Голопристанського району	13 травня 1942 р.	18 осіб	Підрозділи айнзацгрупи Д	Невідомо	Акт НДК. ГАРФ, ф. 7021, оп. 77, д. 409, л. 3, 13
101	с. Павлівка Чаплинського району	20 травня 1942 р.	14 осіб	Підрозділи айнзацгрупи Д	Невідомо	Акт НДК: ГАРФ, ф. 7021, оп. 77, д. 418, л. 7
102	с. Преображенка Чаплинського району	27 травня 1942 р.	4 особи	Підрозділи айнзацгрупи Д	Невідомо	Акт НДК: ГАРФ, ф. 7021, оп. 77, д. 427, л. 45
103	с. Іванівка Чаплинського району	Травень 1942 р.	22 особи	Підрозділи айнзацгрупи Д	Невідомо	Акт НДК: ГАРФ, ф. 7021, оп. 77, д. 427, л. 39

	Місце, район, область	Дата	Кількість загиблих	Виконавці	Кочові або осілі	Джерело
			ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ			
104	смт Чаплинка	Травень 1942 р.	19 осіб	Підрозділи айнзацгрупи Д	Невідомо	Акт НДК: ГАРФ, ф. 7021, оп. 77, д. 427, л. 42, 42об.
105	смт Каланчак Каланчацького району	Травень 1942 р.	26 (20) осіб	Підрозділи айнзацгрупи Д та місцеві поліцейські	Невідомо	Акт НДК: ГАРФ, ф. 7021, оп. 77, д. 412, л. 4 ГАРФ, ф. 7021, оп. 148, д. 29, л. 36. (ГДАСБУ, ф. 5, спр. 8209)
106	смт Каланчак (в 2-х км за селом)	Червень 1942 р.	13 (2 родини)	Німецька жандармерія та конвоювали місцеві поліцейські	Осілі, працівники колгоспу	ГДАСБУ, ф. 5, спр. 8209, арк. 43, 44
107	с. Новокиївка Каланчацького району	Травень 1942 р.	24 особи	Підрозділи айнзацгрупи Д	Невідомо	Акт НДК: ГАРФ, ф. 7021, оп. 77, д. 412, л. 5
108	Скадовськ	Весна 1942 р.	Група	Підрозділи айнзацгрупи Д	Невідомо	Акт НДК: ГАРФ, ф. 7021, оп. 77, д. 419, л. 18
			ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ			
109	Кременець (гебіт)	Серпень 1942 р.	20 осіб	Невідомо	Невідомо	Покази колишнього старшого наглядача тюрми у Кременці В. Навроцького 16 січня 1970 р. (BAB, B 162/7493, Bl. 336). *Клименко О., Ткачов С.* Українці в поліції в рейхскомісаріаті «Україна» (Південна Волинь). Німецький окупаційний режим на Кременеччині у 1941–1944 рр. – Харків: Ранок НП, 2012. – С. 79

ДИСТРИКТ «ГАЛИЧИНА»

	Місце, район, область	Дата	Кількість загиблих	Виконавці	Кочові або осілі	Джерело
			ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ			
110	Рава-Руська	Липень-серпень 1942 р.	30 осіб	Оперативна команда 1 роти 133 поліцейського батальйону	Невідомо	Российский государственный военный архив, ф. 1323, оп. 2, д. 292б, лл. 104, 79
111	Городок	Кін. червня 1942 р	25 осіб	Німецька жандармерія	Невідомо	*Sandkühler Th.* «Endlösung» in Galizien: Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. – Bonn, 1996. – S. 231
112	Самбір (розстріляні разом з єврейськими в'язнями гетто)	Червень 1943 р.	Невідомо	Невідомо	Невідомо	*Sandkühler Th.* «Endlösung» in Galizien: Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. – Bonn, 1996. – S. 378
113	Львів (розміщені в єврейському гетто)	Влітку-восени 1942 р.	Близько 100 осіб	Невідомо	Кочові	*Bukowski K.* Wybrane zbrodnie nazistowskie popełnione przez okupanta hitlerowskiego na Romach w Polsce w okresie II wojny światowej w dokumentach Oddziałowej Komisji cigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Rzeszowie. – Związek Romów Polskich, 2011. – S. 65–70

Додаток № 3

Бібліографія з проблематики нацистської та румунської антиромської політики на теренах окупованої України (станом на липень 2013 р.)

– *Holler M.* Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der Besetzten Sowjetunion (1941–1944). – Heidelberg, 2009. – 142 s.;
– *Holler M.* Extending the genocidal program: Did Otto Ohlendorf initiate the systematic extermination of Soviet "gypsies"? // Nazi Policy on the Eastern Front, 1941: Total War, Genocide, and Radicalization / Eds. Kay, Alex, J.; Rutherford, Jeff; Stahel, David. – Rochester, NY: University of Rochester Press, 2012. – P. 267–288;
– *Holler M.* "Like Jews?" The Nazi Persecution and Extermination of Soviet Roma Under the German Military Administration: A New Interpretation, Based on Soviet Sources // *Dapim. Studies on the Shoah*. – 2010. – Vol. 24. – P. 137–176;
– *Lewy G.* The Nazi persecution of the gypsies. – Oxford – New York, 2000. – 306 p.;
– *Lutz B.D., Lutz J.M.* Gypsies as Victims of the Holocaust // *Holocaust and Genocide Studies*. – 1995. – Vol. 9, No. 3. – P. 346–348;
– *Tyaglyy M*. Nazi occupation policies and the mass murder of the Roma in Ukraine // The Nazi Genocide of the Gypsies: Reevaluation and Commemoration / Ed. Anton Weiss-Wendt. – New York, Berghahn Books, 2013;
– *Tyaglyy M*. Nazistowska polityka okupacyjna i losy Cyganów na Ukrainie: „białe plamy" i obszary dalszych badań // Studia Romologica. – 2010. - No. 3. – P. 41-73;
– *Tyaglyy M*. Were the "Chingene" Victims of the Holocaust? The Nazi policy toward the Crimean Roma // *Holocaust and Genocide Studies.* – 2009. – Vol. 23, No. 1 (Spring). – P. 26-53;
– *Wippermann W.* Nur eine Fußnote? Die Verfolgung der sowjetischen Roma: Historiographie, Motive, Verlauf // Gegen das Vergessen: Der Vernichtungskrieg gegen die Sowjetunion 1941–1945 / Eds. Klaus Meyer, Wolfgang Wippermann. – Frankfurt am Main: Haag und Herchen, 1992. – S. 75–90;
– *Zimmermann M.* Rassenutopie und Genozid: Die nationalsozialistische "Lösung der Zigeunerfrage". – Hamburg: Christians, 1996. – 574 s.;
– *Zimmermann M.* The Soviet Union and the Baltic States, 1941–44: the Massacre of the Gypsies // The Gypsies during the Second World War. – Vol. 2: In the Shadow of the Swastika. – Hatfield, 1999.

* * *

– *Бамбула В.* Циганська доля – що вітер в полі. Нерідні діти світу. – Переяслав-Хм.: СПД «Карпук С.В.», 2005. – 192 с.;
– *Бєліков О.В.* Цигани України під час Другої світової війни // *Наука. Релігія. Суспільство*. – 2002. – № 4. – С. 64–73;
– *Бессонов Н.* Геноцид цыган Украины в годы Великой Отечественной войны // Рома в Україні. Історичний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI–XX ст.) Матер. міжнарод. кругл. столу 3 листоп. 2006 р. – Севастополь: Вебер, 2006. – С. 4–28;
– *Бессонов Н.* Цыгане СССР в оккупации. Стратегии выживания // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2009. – № 2 (6). – С. 17–52;
– *Бессонов Н.* Цыганская трагедия 1941-1945: Факты, документы, воспоминания. – Т. 2: Вооруженный отпор. – СПб.: Издательский дом «Шатра», 2010. – 376 с.
– Воспоминания ветерана Лельчицкой партизанской бригады ГРУ Т. Марковской *(Публикация А. Гогуна, М. Церович)* // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2009. – № 1 (5). – С. 71–103;
– *Зіневич Н.* До питання про специфіку геноциду ромів на українських землях у роки Другої світової війни // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2009. – № 2 (6). – С. 148–163;
– *Кенрик Д., Паксон Г.* Цыгане под свастикой. – М.: Текст, 2001. – 205 с.;
– *Круглов А.* Геноцид циган в Украине в 1941–1944 гг.: статистико-региональный аспект // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2009. – № 2 (6). – С. 83–113;
– *Ленчовська А.* Відеосвідчення Інституту Фонду Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941–1944 рр. // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2009. – № 2 (6). – С. 114–123;
– *Лутц Б.Д., Лутц Д.М.* Цигани як жертви Голокосту// http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/325-brenda-deivis-lutts-dzheims-m-lutts-tsyhany-iak-zhertvy-holokostu;
– «Наказую... переслати... списки циганів»: Збір органами влади Райхскомісаріату Україна відомостей про ромів у липні 1942 р. *(Публікація М. Тяглого)* // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2011. – № 1 (9). – С. 101–122;
– *Панчук М.* До питання про становище ромів Закарпаття в роки угорської окупації та Другої світової війни // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2009. – № 2 (6). – С. 164–167;
– *Солонарь В.* Этническая чистка или борьба с преступностью? Депортация румынских цыган в Транснистрию в 1942 г. // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2008. – № 1 (3) – С. 65–87;
– *Тяглий М.* Окупаційна політика та доля ромів України // Україна в Другій світовій війні: Погляд з XXI століття. – Київ: Наукова думка, 2011. – Кн. 2. – С. 864–897;
– *Тяглый М.* Палачи – жертвы – наблюдатели: нацистская антицыганская политика в оккупированной Украине и позиция местного населения (1941–44): методологические замечания // *Наукові записки* / Інститут української археографії та джерелознавства. – Т. 15. – Київ, 2008. – Р. 437–458;

- *Тяглий М.* Роми: Геноцид // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 288–289;
- *Тяглый М.* Чингене – жертвы Холокоста? Нацистская политика в Крыму в отношении цыган, 1941–1944 // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. – 2007. – № 2 (29). – С. 61–98;
- *Тяглый М.И.* Цыгане // Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Ред. И. Альтман. – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 1047–1056;
- Цыганская дорога: Воспоминания Ивана Корсуна *(Публикация Н. Бессонова)* // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* – 2009. – № 2 (6). – С. 172–210;
- Цыганская дорога. Воспоминания Ивана Корсуна с комментариями Николая Бессонова / Под. ред. Л.Н. Черенкова – Тула: Б/м, 2013. – 128 с.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

BAB – Bundesarchiv Berlin – Федеральний архів Німеччини (м. Берлін, Німеччина).
BA-MA – Bundesarchiv-Militärarchive – Військовий архів Федерального архіву Німеччини (м. Фрайбурґ, Німеччина).
Barch – Bundesarchiv Ludwigsburg – Центральна установа з дослідження злочинів націонал-соціалізму Федерального архіву Німеччини (м. Людвіґсбурґ, Німеччина).
HSSPF – Höhere SS und Polizei Führer – Головнокомандувач СС і поліції.
NARA – National Archives and Records Administration – Національний архів США (м. Коледж-Парк, Меріленд, США).
RG – Record Group – Архівний фонд.
SD (СД) – Sicherheitsdienst des Reichsführers SS – Служба безпеки райхсфюрера СС
Sipo – Sicherheitspolizei – Поліція безпеки (зіпо).
SK – Sonderkommando – Зондеркоманда.
USHMMA – the United States Holocaust Memorial Museum Archives – Архів Меморіального музею Голокосту (м. Вашингтон, округ Колумбія, США).
YVA – Yad Vashem Archives – архів Меморіального комплексу Катастрофи і героїзму єврейського народу «Яд Вашем» (м. Єрусалим, Ізраїль).
ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации – Державний архів Російської Федерації (м. Москва, Росія).
ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України (м. Київ, Україна).
ДААРК – Державний архів в Автономній Республіці Крим (м. Сімферополь, Україна).
ДАВіО – Державний архів Вінницької області (м. Вінниця, Україна).
ДАВО – Державний архів Волинської області (м. Луцьк, Україна).
ДАКО – Державний архів Київської області (м. Київ, Україна).
ДАПО – Державний архів Полтавської області (м. Полтава, Україна).
ДАРО – Державний архів Рівненської області (м. Рівне, Україна).
ДАСО – Державний архів Сумської області (м. Суми, Україна).
ДАЧО – Державний архів Чернігівської області (м. Київ, Україна).
КГБ (КДБ) – Комитет государственной безопасности СССР – Комітет державної безпеки СРСР.
НДК (ЧГК) – Надзвичайна державна комісія по встановленню і розслідуванню злодіянь німецько-фашистських загарбників і їхніх пособників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР.
НКВС (НКВД) – Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР – Народный комиссариат внутренних дел СССР.
ОУН – Організація українських націоналістів.
УПА – Українська повстанська армія.
УЦВІГ – Український центр вивчення історії Голокосту (м. Київ, Україна).
ФСБ – Федеральная служба безопасности Российской Федерации – Федеральна служба безпеки Російської Федерації.
ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м. Київ, Україна).
ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ, Україна).

Науково-популярне видання

Переслідування та вбивства ромів
на теренах України у часи Другої світової війни:
Збірник документів, матеріалів та спогадів

Автор-упорядник
Михайло Тяглий

Літературний редактор
Олена Пазюк

Коректор
Наталія Анікєєнко

Дизайн, колаж обкладинки та верстка
Максим Невінчаний

Формат 60*90/16
Умовн. друк. 13,75 аркушів
Обл.-вид. 11 аркушів
Тираж 1000.

Друк ФОП «Іваненко С.В.»
01133, Київ, вул. Щорса, 31
Тел.: (044) 222 88 52

Збірник є першою в історіографії спробою привернути увагу істориків та широкого читацького загалу до проблематики, пов’язаної з нацистською політикою переслідувань та вбивств ромів (циган) на окупованих теренах України в період Другої світової війни шляхом комплексного викладення відомостей про існуюче коло невивчених питань, подання різноманітних видів джерел, що дотепер лишаються невідомими або маловивченими, а також оригінальних усноісторичних свідчень. Книга є одним з результатів дослідного та освітнього проекту, що виконувався Українським центром вивчення історії Голокосту у 2012–2013 рр. в рамках програми Міжнародної громадської організації «Міжнародний фонд “Взаєморозуміння і толерантність”» по збереженню історичної пам’яті про жертв окупаційного режиму періоду Другої світової війни.